

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

**TÜRK DİLİNİN MORFOFONETİK-MORFOFONEMİK
KARŞITLIĞI**

Tuğçe TAKOĞLU

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Zikri TURAN

HAZİRAN - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİNİN MORFOFONETİK-MORFOFONEMİK
KARŞITLIĞI

DOKTORA TEZİ

Tuğçe TAKOĞLU

Enstitü Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı

**“Bu tez 28/06/2024 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Zikri TURAN	Başarılı
Prof. Dr. Gülsemin HAZER	Başarılı
Doç. Dr. Elif ERGÜN	Başarılı
Doç. Dr. Kaan YILMAZ	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Serpil YAZICI ŞAHİN	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Tuğçe TAKOĞLU

28/06/2024

ÖN SÖZ

Türk dilinin yapısı, bu dile ait telaffuz edilen ve edilmeyen unsurlar arasındaki karşıtlık kuralıyla kurulmuştur. O nedenle herhangi bir dilbilgisi konusunu ele alabilmek için, bahsedilen karşıtlık sistemine hakim olmak gerekir. Çalışma bu ihtiyaçtan hareketle dilin anlam, görev ve onları karşılayan telaffuz unsurlarının karşıtlığının nasıl işlediğini ortaya koymak adına farklı diyalektlerden ekleşme örneklerinin tanıklığında oluşturulmuştur.

Birinci bölümde karşıtlığın gramer çalışmalarında nasıl ele alındığı ve aslında nasıl ele alınması gerektiği tartışılmış, sonrasında karşıtlık ve onu oluşturan ilişki türleri izah edilmiştir.

İkinci bölümde morfofonetik-morfofonemik karşıtlığın dildeki karşılığı örneklerle açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde Türk dilinin eklerinin morfofonetik-morfofonemik düzlemdeki ekleşme kuralları zengin çözümlemelerle değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünden sonra, çalışmada geçen terimler sözlüğü oluşturulmuştur.

Maddi desteklerinden ötürü bursiyeri olduğum TÜBİTAK'a (BİDEB 2211-A doktora burs programı) teşekkür ederim.

Doktora çalışmam boyunca ilminden istifade ettiğim hocam Prof. Dr. Zikri TURAN'a katkılarından dolayı teşekkür borç bilirim.

Tuğçe TAKOĞLU

28/06/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
İŞARETLER.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. BÖLÜM: ANLAM, İŞLEV VE TELAFFUZ KARŞITLIĞININ UNSURLARI ..8

1.1. Karşıtlık Nedir?	8
1.1.1. Şekil Nedir?	11
1.1.2. Telaffuz Nedir?	11
1.1.3. Telaffuz Edilmeyen Unsur: Ø Nedir?	11
1.1.4. Anlam Nedir?	15
1.1.5. İşlev Nedir?	16
1.2. Kelime-Ek Karşıtlığı	16
1.2.1. Anlam-Görev Karşıtlığı.....	19
1.2.2. Asıl Unsur- Yardımcı Unsur Karşıtlığı	20
1.2.3. Öncelik-Sonralık Karşıtlığı	20
1.2.4. Şekil-Telaffuz Karşıtlığı.....	20
1.2.5. Telaffuz Aralığı Karşıtlığı.....	21
1.3. Ek-Ek Karşıtlığı.....	21
1.3.1. Alt Şekil-Üst Şekil Karşıtlığı	23
1.3.2. Alt Fonksiyon-Üst Fonksiyon Karşıtlığı	24
1.3.3. Yerdış-Yandaş Karşıtlık	24
1.3.4. Öncelik-Sonralık Karşıtlığı	26
1.3.5. Şekil-İşlev Karşıtlığı	26
1.4. Kelime-Kelime Karşıtlığı	27
1.4.1. İsim-Fiil Karşıtlığı.....	27
1.4.2. Anlam-Şekil Karşıtlığı	31
1.4.3. Asıl Unsur-Yardımcı Unsur Karşıtlığı	32
1.4.4. Öncelik-Sonralık Karşıtlığı	32

2. BÖLÜM: MORFOFONETİK-MORFOFONEMİK KARŞITLIK 33

2.1. Ses Olayları	33
2.2. Tabaka ve Kullanım Tercihi	36
2.3. Sanat-Belagat-Kafiye.....	37
3. BÖLÜM: MORFOFONETİK-MORFOFONEMİK KARŞITLIĞIN	
FONKSİYON VE ŞEKİL KARŞITLIĞI NASIL KURULMUŞTUR.....	47
3.1. Yapım Eki.....	47
3.2. Hal Eki.....	62
3.3. Çatı Eki.....	80
3.4. Olumluluk-Olumsuzluk Eki	86
3.5. Teklik-Çokluk Eki.....	89
3.6. Soru Eki	92
3.7. İsim Tamlaması Kuran Ekler.....	96
3.8. Çekim Eki.....	114
3.9. Ek Fiil	131
3.10. Fiilimsi Eki	141
SONUÇ	192
TERİMLER SÖZLÜĞÜ.....	195
KAYNAKÇA.....	198
ÖZ GEÇMİŞ	205

KISALTMALAR

Balıkesirağz	: Balıkesir Ağzı
Bartınağz	: Bartın Ağzı
Bitlisağz	: Bitlis Ağzı
BK	: Bilge Kağan Abidesi
CS	: Cemal Süreya-Sevda Sözleri
IB	: Irk Bitig
DA	: Devlet Ana
E	: Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in Kaleminden Edirne
Eskişehir ağz	: Eskişehir Ağzı
EŞR	: Eski Şiirin Rüzgârıyla
EVH	: Atilla İlhan-Elde Var Hüzün
FŞ	: Ferhād ü Şîrîn (Fransa Milli Kütüphanesi)
G	: Garibnâme
GT	: Gülistan Tercümesi
Karabükağz	: Karabük Ağzı
KB	: Kutadgu Bilig
KT	: Köl Tigin Abidesi
Malatya ağz	: Malatya Ağzı
MS	: Mai ve Siyah
MT	: Reşat Nuri Güntekin-Miskinler Tekkesi
Muğla ağz	: Muğla Ağzı
Muş ağz	: Muş Ağzı
NF	: Nehcü'l-Ferâdis
NKH	: İsmet Özel-Neyi Kaybettiğini Hatırla
NT	: Nurettin Topçu-Varoluş Felsefesi Hareket Felsefesi
OH	: Halil İnalcık-Osmanlılar ve Haçlılar
OK	: Oğuz Kağan Destanı
OV	: Orhan Veli-Bütün Şiileri
SK	: Sait Faik Abasıyanık-Son Kuşlar
T	: Tonyukuk Abidesi

Trabzonağz : Trabzon Ağzı
Uşhağz : Uşhum Ağzı
Vanağz : Van Ağzı
YE : Yunus Emre Divanı (Fatih Nüshası)
Zonguldakağz : Zonguldak Ağzı

İŞARETLER

- () : Bir sesin ya da şeklin varlığının şartlara bağlı, ihtiyari olduğunu gösterir.
- + : İsme bağlanmayı, isim kategorisini gösterir.
- : Fiile bağlanmayı, fiil kategorisini gösterir.
- Ø : Bir gramer unsurunun, telaffuz edilmeyen ancak fonksiyonu korunan şeklini temsil eder.
- < > : Ses ya da şeklin gelişim yönünü gösterir.
- // : Kelime içindeki ses grubunu gösterir.

ÖZET	
Başlık: Türk Dilinin Morfofonetik-Morfofonemik Karşıtlığı	
Yazar: Tuğçe TAKOĞLU	
Danışman: Prof. Dr. Zikri TURAN	
Kabul Tarihi: 28/06/2024	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 205 (ana kısım)
Türk dili anlam, fonksiyon ve bunları karşılayan telaffuz unsurlarının karşıtlığını takip edilebilir bir süreçle ortaya koyması hasebiyle diğer dillerden ayrılır. Türk dilini anlayabilmek için morfofonetik morfofonemik karşıtlık bilgisine ve bu karşıtlığı şekillendiren diğer vasıtalara sahip olmak gerekir. Aksi durumda ortaya çıkacak somut verilere dayanmayan çözümlemeler, kelime ve eklerin karşılıklarını vazıh bir şekilde tespit etme noktasında yetersiz kalacaktır. Nitekim halihazırdaki bu yetersizlik, anlam ve görev unsurlarının birbirine karıştırılmasının yanında farklı birçok dilbilgisi konusunun tartışmalı halini sürdürmesine ve bunlardan kaynaklı olarak öğretim süreçlerinde de hayli zorluk yaşanmasına sebep olmaktadır. Morfofonetik farklılıkların fonksiyon farkı olarak algılanması ve telaffuz edilmeyen ögelerin yok hükmünde sayılması, söz konusu yetersizliğin sebepleri arasındadır. Bu çalışmada, karşıtlık teriminin dil çalışmalarında nasıl ele alındığı ve aslında nasıl ele alınması gerektiği hususundan sonra, morfofonetik morfofonemik karşıtlık ve bu karşıtlığın çerçevelediği karşılıkların ne olduğu konusuna değinilmiştir. Devamında, farklı diyalektlerdeki örnek ekşmelerle konu somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Örnek ekşmeler anlam, görev ve bunları karşılayan telaffuz unsurlarının kendi aralarındaki karşıtlığı farklı şekillerle temsil edebilecek metinlerden seçilmiştir. Verilen örnek çözümlemeler, değişen morfofonetik ve değişmeyen morfofonemik kuralı neticesinde, Türk dilinin diyalektleri arasındaki farkların sadece şekil farklılıklarından kaynaklandığını ve morfofonetik dizilimin morfofonemik dizilime bağlı olarak şekillendiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu açıdan herhangi bir fonksiyonun, herhangi bir şekle etiketlendirilerek değerlendirilemeyeceği sonucuna varılmaktadır.	
Anahtar Kelimeler: Karşıtlık, Anlam, Görev, Şekil, Telaffuz	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Morphophonetic-Morphophonemic Contrast of the Turkish Language	
Author of Thesis: Tuğçe TAKOĞLU	
Supervisor: Prof. Dr. Zikri TURAN	
Accepted Date: 28/06/2024	Number of Pages: vii (pre text) + 205 (main body)
The Turkish language differs from other languages in that it reveals the contrast of meaning, function and the corresponding pronunciation elements in a traceable process. In order to understand the Turkish language, it is necessary to have knowledge of morphophonetic morphophonemic contrast and other means that shape this contrast. Otherwise, analyzes that are not based on concrete data will be insufficient to clearly determine the meanings of words and suffixes. As a matter of fact, this current inadequacy causes many different grammar issues to remain controversial, in addition to the confusion of meaning and function elements, and thus causes considerable difficulties in the teaching process. Perceiving morphophonetic differences as functional differences and ignoring unpronounced elements are among the reasons for this inadequacy. In this study, after discussing how the term contrast is handled in language studies and how it should actually be handled, the subject of morphophonetic morphophonemic contrast and the equivalents framed by this contrast are touched upon. Subsequently, the subject has been tried to be concretized with sample suffixes in different dialects. Sample suffixations were selected from texts that can represent the meaning, function and the contrast between the pronunciation elements that correspond to them in different ways. The sample analyzes given reveal the fact that, as a result of the changing morphophonetic and unchanging morphophonemic rules, the differences between the dialects of the Turkish language arise only from shape differences and that the morphophonetic sequence is shaped depending on the morphophonemic sequence. In this respect, it is concluded that any function cannot be evaluated by labeling it to any shape.	
Keywords: Contrast, Meaning, Function, Form, Pronunciation	

GİRİŞ

Her dilin kendine ait bir yapısı vardır. Bir dili öteki dillerden ayıran şey sahip olduğu yapıdır. Dolayısıyla bir dili tanıtmak ve anlatmak için o dilin yapısına hakim olmak gerekir. Dilin yapısının çözümlenerek aktarılması, dilbilgisi öğretim ve araştırma süreçleri için önem taşımaktadır. Bu yapıyı veren unsurlar ise ses, şekil ve cümle bilgisidir. Kelime ve eklerin anlam ve işlev değerleriyle onu aktaran telaffuz unsurları arasındaki yapı ilişkisinin çözümü Türk dilini anlama ve anlamlandırmanın esasını teşkil etmektedir. Bu ilişki dil öğelerinin karşılıklı bağımlı ifade eden karşıtlığı içerir. Türk dilini başka dillerin dilciliğiyle açıklamaya çalışmanın ve sahip olduğu karşılıklı ilişkiyi göz ardı ederek incelemenin dil çalışmaları açısından doğru sonuçlar vermediği gözlenmiştir. Tam olarak bu sebeple, Türk dilciliğinde birçok mesele çözülememiş, sorunlar ve muğlak kalmış konular tartışmalı bir halde varlığını devam ettirmiştir.

Bundan dolayı, karşıtlık konusu, içeriği itibarıyla epeyce sorunlu bir mesele olarak Türk dilciliğinde etraflıca ele alınması gereken hususların başında gelir. Nitekim birçok çalışmada karşıtlık konusunun kavram düzeyinde tarifler ve örnekler verilerek incelendiği dikkat çekmektedir. Ancak dilcilikte hala yeni ve inkişaf edilmemiş bir konu olarak görülmektedir. Böyle olmakla birlikte, birbirinden farklı birçok alanda az ya da çok benzer ya da uzak anlam ve içeriklerle karşımıza çıkmaktadır. Bu kavram, çalışmalarda çoğunlukla zıtlık ile aynı içeriğe sahipmiş gibi değerlendirilmektedir. Karşıtlığın sözlüklerde ele alınışıyla dilbilgisinde herhangi bir konuya bağlı olarak ele alınışı bir dereceye kadar dikkate alınabilir. Mesela Türkçe Sözlükte karşıtlık “Karşıt olma durumu, zıddiyet, mübâyenet, tezat, zıtlık, kontrast.” (2011: 1339) olarak verilmiştir. Müzik Sözlüğünde de (2002: 287) müzikal anlatımda tekdüzeliği önlemek için kullanılan zıtlık öğelerine verilen ad şeklinde yorumlanmıştır. Ruh biliminde “Başkalarının dilek, istek ya da buyruklarının tersine davranma eğilimi.” (2003: 546) açıklaması yapılmıştır. Felsefe Sözlüğünde ise (1999: 495) nicelik açısından aynı olup nitelik açısından farklı olan yani biri olumluyken diğeri olumsuz olan, her ikisi birden doğru olamayan ama her ikisi birden yanlış olabilen önermeler için kullanılan sıfat olarak açıklanmıştır. Edebiyat çalışmalarına bakıldığında “karşıtlık” teriminden kasıt, tezat sanatına vurgu yapılarak, yine sadece zıt anlam olmuştur. Aksan (1999: 114) bu konuda, bir önermenin yanına o önermeye zıt ve beklenmeyen başka bir önermenin getirilmesinin metnin çözücüsü için şaşırtıcı olduğunu ve böylece metnin etkisinin arttığını söyleyerek

metin tahlili bağlamında, kelimelerin anlamlarının zıt çağrışımlar yapmasını vurgulayan bir yaklaşım sergilemiştir. Bu izahlar kavram düzeyinde kaldığı için karşıtlığı dil bilgisi açısından somut göstergelerle ortaya koymak adına yeterli değildir.

Birçok dil bilgisi niteliğindeki çalışmalarda da diğer alanlarda çoğunlukla gözlendiği gibi zıt anlamlılığın bahse konu edilmesi, hatta konunun ondan ibaret kalması dikkat çekicidir. Mesela, Korkmaz'ın (1992: 99) “Karşıt Anlamli” başlığı altında verdiği zıt anlamlı kelimelerin ilişkisine dayalı açıklama, benzer birçok çalışmada yaygın olarak bu şekilde ele alınmıştır.

Bazı dilbilim çalışması niteliğinde sunulan çalışmalarda ise bu görüşe karşı çıkılarak farklı fikirler dillendirilse de yine zıtlık kavramı temelinde ifade edilen algıya dönüldüğü görülmektedir. Mesela Kıran (2013: 433) karşıtlık ilişkisinde birbirine karşıt kavramları sıralamanın söz konusu olmadığını, örnek olarak doğada soğuk ile sıcak, uzun ile kısanın; yaşamda mutluluk ile mutsuzluğun, sağlık ile hastalığın, ağlamakla gülmenin birbirini izleyip tamamladığını, ancak bu kavramların yan yana getirmenin karşıtlık ilişkisi kurmaya yetmeyeceğini söylemiştir. Ona göre, “bu sanat”, ya bir nesnede karşıt olan özellikleri ve nitelikleri ortaya çıkarmak ya da karşıt iki öge arasında ortak bir yan, bir benzerlik bulmaktır.¹

Çalışmalarda karşıtlığın sadece zıtlık ifade ettiğine dair sunulan görüşlerin yanında ortak bir diğer nokta karşıtlığın ikilikten ibaret algılanmasıdır. Nitekim Dinçer (2021: 18) karşıtlıkta tartışmasız görünen şeylerden birinin bu olgunun çiftler halinde gelme eğilimi taşıması olduğunu söyler. Yine Dinçer (2021: 23) mevsimler, günler gibi ikiden fazla üyeden oluşan örneklerin genellikle temel karşıtlıklardan sayılmadığını belirtir. Karşıtlık konusunda farklı bir noktaya değinen Akşehirli (2018: 52) karşıtlığın genelde sıfat türündeki kelimeler arasında bulunduğu düşüncesindedir. Dinçer (2021: 22) bunun nedenini nesnelerin ve eylemlerin dünyasının zengin ve çok boyutlu olması ile açıklayarak, çalışmaların, prototip karşıtlığın doğrudan doğruya belirli bir boyutu ifade eden sözcüklerle, yani sıfat ve zarflarla temsil edildiğini ortaya koyduğunu söyler. Bu açıklamalarda, görünen ufak farklılıklara rağmen, varılan sonuç karşıtlık kavramına iyi-kötü örneğindeki gibi bir zıtlığın ötesinde izah getirilmeyiştir.

¹ Karşıtlığı ikili zıt anlam olarak değerlendiren bu açıklamasına rağmen Kıran (2013: 438), “Karşıtlık Belirten Sözcükler”i açıklarken sıcak, ılık ve serin kelimelerini kullanarak karşıtlığın sadece ikilikten ibaret olmadığını örneklendirmiştir.

Karaman (2009: 1642-1651) ise farklı olarak, anlam karşıtlığını çok anlamlı bir kelimenin en az iki anlamının birbirine ters düşmesi olarak açıklar ve uyumsuzluksal anlam karşıtlığı, zıt anlam karşıtlığı, tümleyici anlam karşıtlığı, ters anlam karşıtlığı ve tersine dönüşebilen anlam karşıtlığı olmak üzere beş çeşit anlam karşıtlığının olduğunu söyler. Verilen örneklerle bakıldığında araştırmacının karşıtlığı zıtlık değil, eş anlamlı kelimeler arasındaki ilişki olarak değerlendirdiği söylenebilir.² Karaman'ın karşıtlık izahını söz içi karşıtlık olarak açıklayan Sazak (2019), çalışmasında karşıtlık türlerini ikili ve üçlü karşıtlıklar olarak ayırmış ve alt başlıklar oluşturmuştur³. Sazak'ın örnekleri de karşıtlığı, gece-gündüz gibi kelimelerin anlam çağrışımlarının zıtlığı olarak değerlendirdiğini ortaya çıkarmaktadır.

Buraya kadar ifade edilenlerin ortaya çıkardığı durum şu şekilde değerlendirilebilir: Kimi dilciler karşıtlık kavramını zıtlıkla ifade ederken kimi dilciler karşıtlığın sadece zıtlık ifade etmediğini, ikili zıtlıkların dışında başka anlam karşıtlıklarının olduğunu izah etmeye çalışmış ve bu noktada diğer dilcilerle görüş farklılığı ortaya koymuşlardır. Ancak bu açıklamalarda ortak olan nokta kelimelerle eklerin eklemelerinin çözümlenmesi üzerine somut örnekler ortaya koyup bunu metne dönüştürecek izahlardan uzak olduklarıdır.

Diğer yandan, Türk dilinin telaffuz edilen anlam ya da işlev arasındaki karşıtlığının denklem halinde ispatlanabilen yapısı, dilin unsurlarının birbirleriyle olan karşıtlık ilişkisinin farkında olsunlar ya da olmasınlar dilcileri karşıtlık fikrine yönlendirmiştir. Bundan, yakın ve uzak çeşitli terimler çıkmıştır. Örneğin, Hengirmen (1999) bağlaşıklık başlığı altında belirli bir özelliği taşıma, taşımama veya belirli oranlarda taşıma yönünden aralarında ilişki bulunan unsurları ele almıştır. /k/ ve /g/ seslerinin, ötümlülük taşıyıp taşıyamama açısından bir karşıtlık oluşturduğunu, bu nedenle bu iki sesin birbirleri ile bağlaşıklık olduğunu söyler. İmer, Kocaman; Özsoy (2011: 35) ise “ayırıcı özellik” maddesini, bir dilde varlığı ya da yokluğuyla bir dil birimini başka bir dil biriminde ayıran en küçük özellik olarak tanımlar. Devamında /p/ ve /b/ seslerinin birbirinden ötümlülük özelliğiyle

² Mesela bahsedilen karşıtlıklardan biri “opposition at the macro-level” başlığı altında incelenmiştir. Bahsedilen bu karşıtlık türünde avlanmak (v) A = activity S1: “to hunt” (Birkaç avcı avlanmaktaydı.) S2: “to be hunted” (Geyik, avlanacağını sezince kaçtı.) kelimeleri örnek gösterilmiştir. Bir diğer başlıkta (reversivity) çıkmak örneği ele alınmıştır: “dentistry” S1: “to loose one’s tooth” (Yirmilik dişim çıktı.) S2: “to grow a tooth” (Yirmilik dişim çıktı.) örnekleri verilmiştir.

³ Sazak'ın verdiği karşıtlıklar, İkili karşıtlıklar: Dereceli (sıcak-soğuk), bütünleyici (yaşam-ölüm), yön gösteren (dış-iç), ilişkisel (anne-baba), katışık (iniş-kalkış), geçişli (gece-gündüz), deyimsel/ Üçlü karşıtlıklar: Çoklu karşıtlık şeklinde özetlenebilir.

ayrıldığı belirtilir. Benzer şekilde Demirci (2014: 191) dili meydana getiren unsurların her birinin en az bir farkla ötekinden ayrıldığını, bu farkların anarşik dağınıklıklar olmadığını, farklı birliktelikler oluşturabilecek zenginlikler olduğunu söylemiştir. Örnek olarak s sesinin, b, c, d vs. olmadığı için s olduğunu ve bu sayede kıymeti bulunduğunu izah eder.

“Bağıntı” terimini açıklayan Karaağaç (2016: 590) ise dilciliğe fen bilimlerinden geçen bu terimin, dilin değişik düzlemlerdeki birimlerinin birbiriyle olan ilişkilerinin adı olduğunu belirtir. Ses birimleri arasındaki bağıntıya örnek olarak çıkış yerleri bakımından bağıntılı olan b, p ve m seslerini verir. Daha sonra, yine aynı eserinde Karaağaç (2016: 703) “Komşuluk” teriminin aynı türden dil birimleri arasındaki ilişkilere işaret etmek üzere, ses, biçim ve anlam bilgisi alanlarındaki çalışmalarda kullanıldığını söyleyerek aslında karşıtlığa değinmiştir. Nitekim “Ses-Biçim Komşuluğu”nu açıklarken çıkarılış yeri veya çıkarılış biçimi bakımından bir sese komşu olan sesin, komşu ses olarak bilindiğini söyler. Bu terimi hazırladığı sözlüğünde de ele alan Karaağaç’ın (2013: 530) “Bir dil birimiyle belli bir bağlamda, onun yerini alabilecek birim ya da birimler arasındaki ilişkinin adıdır. Karşıtlık, dilin ses, biçim, yapı ve anlam yapılarında görülebilir.” açıklamasından karşıtlığın unsurlar arasındaki ilişkiye dayanan bir terim olduğu sonucuna ulaşılabilir. Karaağaç’ın komşuluk ve bağıntı başlıklarında ele aldığı konu aslında karşıtlık ilişkisine tekabül eder.

Adı geçen açıklamalarda karşıtlık kelimesinin bazen farkında olunmadan kullanıldığı ve konuyu izah etmek için ses bilgisinden örnekler verildiği görülmektedir. En nihayetinde karşıtlık adı kullanılsın ya da kullanılsın, açıklamalardan bir sesin niteliğinin başka seslerin niteliklerinin karşıtlığıyla var olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Bu açıklamalar, dilcilerin dil çalışmalarında bir konuya yaklaşırken, karşıtlık kavramını görmezden gelemediklerini kanıtlaması açısından önemlidir. Ancak çalışanlar açıklamalarında sadece ses ve anlam bilgisinden örnekler vermiştir. Halbuki karşıtlık dilin her alanında mevcuttur. Dolayısıyla yeterli örnek ve çözümlemeler olmadığı için bahsi geçen çalışmalarda verilen başlıklar kavram seviyesinde kalmıştır. Kavram seviyesi ise dil bilgisi çalışmalarında bir çözümleme sonucunu değil, bir söylem biçimini oluşturur. Dillendirilen görüşlerde, Türk dilinin ekler ve kelimeler arasındaki somut sınıflamalara dayanan açık yönlendiriciliğinin etkisinin kısmen görüldüğü söylenebilirse

de daha çok subjektif sınıflamalarla kelime merkezli dilcilik faaliyetlerinin sonucunda ortaya çıkan söylemlere dayalı açıklamaların etkili olduğu dikkat çekmektedir.

Çalışmaların bir kısmında ise karşıtlık terimi kullanılarak zıtlığın dışında bir açıklama verilmeye çalışılmış ancak konu açık bir şekilde izah edilmediği için karşıtlıktan ne anlaşılması gerektiği muğlak kalmıştır. Örneğin Saussure (1998: 180) dilin her yerde ve her zaman, karşılıklı olarak birbirini koşullandıran öğelerin kurduğu aynı karmaşık denge olduğunu söyler. Dilbilgisi olgusunun her zaman bir öğeler karşıtlığını dile getirdiğini belirten Saussure, nacht “gece” ve nächte “geceler” türünden Almanca çoğulun oluşumunu örnek verir. Dilbilgisi olgusunda rastlaşan öğelerin her birinin dizge içindeki bütün bir karşıtlıklar düzeninin işleyişinden doğduğunu söyler. Saussure “karmaşık denge” tabiriyle dile getirdiği görüşü muğlaklaştırmış olmakla birlikte bu açıklamalarda aslında söylenmek istenen şey, dil unsurlarının karşılıklı bir sistem oluşturduğu şeklinde anlaşılabilir.

Başkan (2003: 81) benzer şekilde işaretlerin birbirinden ayrı olarak tek tek bulundukları zaman ayırık, karşı karşıya gelince karşıt duruma geçtiklerini söyler. “kaş, kış, koş, kuş” *işaretlerinin* her birinin tek başına öbürlerinden ayırık olduğunu ancak ikişer ikişer ele alınınca birbirine karşıt olduklarını düşünür. Bu durumun a, ı, o, u seslerinin karşıtlığından doğduğunu ve ses karşıtlıklarının dilin ses sistemini meydana getirdiğini belirttikten sonra ses düzlemlerindeki karşıtlıklara paralel olarak “-iyor, -ir, -icek, -miş” gibi karşıtlıkların da bulunduğunu söyler. Bu ayrı sistemlerin birleşerek dilin genel sistemini oluşturduklarını ifade eder. Başkan’ın izahı Türk dilinin eklerinden örnek verdiği için, karşıtlığı sadece kelimelerin anlamlarına bağlı olarak açıklayan dilcilerin görüşlerinden farklılık göstermektedir. Ancak dilin yapısına ait herhangi bir çözümleme verilmediği için karşıtlıktan ne anlaşılması gerektiği bu açıklamadan anlaşılamamaktadır. Crystal (2008: 112) de “Contrast” teriminin dilbilimde birimler arasındaki fark için kullanıldığını, özellikle bir dildeki anlamları ayırt etmeye hizmet eden bir terim olduğunu söyler. Bu tür farklılıkların ayırt edici, işlevsel ve önemli olduğunu belirtir. Karşıtlık ilkesinin dil analizi için temel kabul edildiğini ekleyerek /p/ ve /b/ örneklerini verir. Birçok dilcinin karşıtlık terimini zıtlık olarak kullandığını ancak bazı yaklaşımlarda karşıtlık teriminin yalnızca paradigmatik farklılıklara atıfta bulunduğunu söyler. Bu açıklamalar zıtlık ve karşıtlık terimlerinin farkını ortaya koyduğu için dikkat çekicidir. İmer, Kocaman; Özsoy (2011: 170) ise karşıtlık başlığı altında şu açıklamayı yapar: “

1.opposition : Belli bir bağlamda bir dilsel birimle onun yerini alabilecek birim/birimler arasındaki bağıntı. 2. contrast: Birimlerin anlam ve görevlerini ayırt etmeye yarayan özellik.”

Demir (2013) de Yapısalcı dilbilim teorisini açıklarken dil öğelerini incelemenin en iyi yolunun, öğeleri karşıtıyla birlikte değerlendirmek olduğunu, A'ya ait özelliklerin, A olmayanla oluşturduğu karşıtlık ilişkisi çerçevesinde tanımlanabileceğini söyler.

Buraya kadar kısaca özetlemek gerekirse, karşıtlık konusunun dilcilikte işleniş bakımından çalışmaları üç kısma ayırabiliriz: İlki karşıtlığı kelime odaklı ele alarak zıtlık olarak izah eden ve bu doğrultuda birbirinden bazı noktalarda farklılaşan ve ortaklaşan görüşlerle yapılan çalışmalardır. İkincisi karşıtlık başlığında olmasa dahi düşünce temelinde karşıtlıktan yararlanılarak yapılan, karşıtlığı kanıtlmaya çalışan ancak yüzeysel açıklamalar sebebiyle açık bir şekilde karşıtlığın ne olduğu anlaşılamayan çalışmalardır. Üçüncüsü ise karşıtlığı mantıki seviyede anlama ve açıklama amacıyla oluşan lakin somut olarak kelime ve ekler üzerine örneklerle desteklenmediği için sınırlı bir mantık önermesi seviyesinde kalan açıklamalardır.

Tüm bu açıklamalar, karşıtlık konusuna anlam ve ses bilgisi açısından belli noktalarda değinmekle birlikte kapsayıcılık bakımından Türk dilinin bütün varlığını tanımlamak ve sınıflamak için eksik kalmaktadır. İzah edilen görüşlerde karşıtlığın kapsadığı zıtlığa ve seslerin karşıtlıklarına yer verilmiş ancak kelime ve ekleri bir bütün olarak ele alan herhangi bir çözümleme ve somut gösterge ortaya konulmamıştır. Bu yüzden yapılan açıklamalar dilin kavram ve kural içeren malzemelerini bu kural ve kanunlarla ilişkilendirerek açıklayan, o düzeni ifade eden kavram izahından uzaktır. Dolayısıyla açıklamalar Türk dilinin yapısını anlama ve anlamlandırmada işlevsel değildir. Bu durum karşıtlık konusuna yeni bir dikkatle eğilme gerekliliğini doğurmuştur. Nitekim söz konusu gereklilik, Turan tarafından ayrıntılarıyla ortaya konarak izah edilmiştir.

Araştırmanın Konusu

Türk dilinin unsurları olan kelime ve eklerin anlam, işlev ve telaffuz değerleri arasındaki karşılıklılık ilişkisi ve bu ilişkinin çözümü çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Söz konusu bu ilişkiyi tarihi şivelere, ağızlara ve Türkçeye ait metinleri dahil ederek inceledik.

Araştırmanın Amacı

Kelime ve eklerin hem kendi aralarında hem de birbirleriyle olan ilişkisini ortaya koyan aktarma ilişkilerinin çözümlü örneklerine başvurarak, Türk diline ait şekil, anlam ve telaffuz karşıtlıklarını ve bu karşıtlıklara ait karşılıkları vermek, dil unsurlarının tespitinde şeklin değil fonksiyonun belirleyici olduğunu göstermek bu çalışmanın amacıdır.

Araştırmanın Önemi

Türk dili yapısı gereği sıralı, düzenli, kurallı bir ekleşme kültürüne sahiptir. Mevzubahis yapı dilin unsurları arasındaki karşıtlık ilişkisine bağlıdır. Bu ilişkiye ait kavramlar ve örneklerin yer aldığı bu çalışma, hem Türk dilinin yapısının anlaşılmasına yardımcı olması hem de dil çalışmalarının nasıl ele alınması gerektiği konusunda örnek teşkil etmesi hasebiyle önem taşımaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Karşıtlık konusu, dil çalışmalarında genellikle müstakil bir konu başlığı olarak ele alınmadığı için bilgi toplamada bazı güçlükler ortaya çıkmakla birlikte karşıtlık başlığı altında olsun olmasın bu ilişkiyi veren gramer çalışmalarından konuya ait bilgiler derlenmiş ve tartışılmıştır.

Karşıtlığa ait unsurların incelendiği kısımda örnekler eşliğinde konu izah edilmeye çalışılmıştır. Alt başlıklar oluşturulmuş ve gerekli açıklamalar yapılmıştır.

Çalışmada incelenmesi için seçilen metinler Türk dilinin morfofonetik-morfofonemik karşıtlık zenginliğini yansıtabilecek eserlerden tercih edilmiştir. Verilen metinler aslından okunmuş, eklerin telaffuz ve fonksiyon farkını ortaya koyabilecek örnekler seçilmiş ve fişlenmiştir. Daha sonra eklerin fonksiyonları ve bu fonksiyonları karşılayan şekilleri tespit edilerek sınıflandırılmıştır.

Son olarak çalışmada geçen dil bilgisi terimlerinin açıklandığı bir sözlük oluşturulmuştur.

1.BÖLÜM: ANLAM, İŞLEV VE TELAFFUZ KARŞITLIĞININ UNSURLARI

Yukarıdan itibaren buraya kadar, çalışmaların genel çerçevesi içinde kalan karşıtlık bilgisinin, Türk dilinin unsurlarını tespit etmede ve onları sınıflamada kullanmak için yetersiz hatta geçersiz olduğu açıktır. Bu durum Turan (2024) tarafından, Türk dilinin unsurlarının karşılıklı ilişki düzeninden hareketle muhakeme edilerek uygulaması yapılan bir denklem seviyesinde kurumlaştırılarak değiştirilmiştir. Bu denklemi oluşturan karşıtlıkların, kelime ile eklerin arasında öncelik sonralık, yandaş, yerdaş, yandaşlık yerdaşlık, anlam işlev, alt işlev üst işlev, telaffuz/şekil anlam işlev, alt şekil üst şekil, kelime ek, kelime kelime, ek ek, telaffuz aralığı, bitimli zaman bitimsiz/süreç halindeki zaman karşıtlıklarından oluştuğu ortaya konulmuştur.

1.1. Karşıtlık Nedir.

Türk dili morfofonetik morfofonemik karşıtlık düzenini, ilişkiler ağını açıklayan bir denklem içinde verir. Dilin telaffuz edilen ve telaffuz edilmeyen unsurlarıyla, onlar arasında kastedilen ilişkileri ortaya koyan yapısının bütününe oluşturan bu denklem karşıtlıkla sağlanır. Tüm bunların incelenerek ve çözümlenerek ele alındığı bu çalışmaya kaynaklık eden karşıtlık terimini müstakil bir şekilde ve bütün olarak açıklayan Turan (2018: 99), dilin bir anlaşmanın aktarma aracı niteliği kazanmasının unsurlarının bir cümle kuruluşu düzeninde toplanması ile mümkün olduğunu ve bu düzenin cümle denilen sözün unsurlarının karşılıklı ilişki içinde, birbirlerine bağıllık ve bağımlılık kuralları eşliğinde eklenmeleriyle teşekkül ettiğini, söz içinde unsurların birbirlerini belirleyici ve sınırlandırıcı değer oluşturan bu karşılıklı bağımlılık ilişkisine kısaca karşıtlık dendiğini belirterek bu terimle bahsedilmesi gerekenin ne olduğunu ortaya koyar.

Türk dili düzenli, sıralı, kurallı ekleşme kültürüne sahiptir. Bu düzen karşıtlıkla kurulur. Karşıtlık anlam/görev, şekil/işlev, telaffuz edilen/telaffuz edilmeyen unsurların birbirlerine bağıllıklarını, ilişkilerini ve sınırlandırmalarını içerir. Niteliklerin bir prensipte toplanmasıdır ve birbirini var eden ilişkiler düzlemini verir. Yani bu unsurlar bir bütün olarak ele alındığında ve birbirlerine karşı sınırları/ilişkileri belirlendiğinde her unsurun mahiyeti, birbirine karşı görevi anlaşılabilir.

Türk dilinin yapısı karşıtlık temelinde çözülebilir. Nitekim dilin yapısı bunu direktmektedir. Bir unsurun niteliği ona karşıt olan diğer unsur/unsurların niteliğiyle var

olabilir. Bu gözötilmeden yapılan herhangi bir dil incelemesi Türk dilini anlamadan uzak olacak, farazi bir sonuç verecektir. Mesela isme gelen ilk ek olan teklik/çokluk ekini ele alalım: Bu iki ek birbirine karşıttır. Birinin varlığı diğerrinin yokluğu demektir. Bir isim ya tektir ya da tekten fazla, yani, çoktur. Teklik ekinin niteliğini, karşıtı olan çokluk eki belirler. Yan yana gelemmezler çünkü yerdaş karşıtlığa sahiptirler. Bu iki ekin mahiyeti karşıtlık neticesinde ortaya çıkar.

Unsurlar arasındaki karşılıklık ilişkisi olan karşıtlık kurulmadan yapılmış dil çalışmalarının verdiği/vereceği sonuçlar nelerdir.

Türk dilinin ölçülebilir ve sistemli yapısına rağmen, dil çalışmalarında gözümüzün önündeki bu denklem çoğu zaman görmezden gelinmiş veya anlaşılamamıştır. Farklı dillere ait dilcilik anlayışıyla oluşturulan Türk dili çalışmaları, litreyi mezurayla ölçmek gibi bir garabetle sonuçlanmıştır. Bu şekilde yapılan çalışmalar, yeni ve nitelikli çalışmalar haricinde, çoğu zaman sorgulanmadan referans alınmış, hatta üstüne yeni yanlışlar ilave edilerek durum daha da karmaşık bir hale getirilmiştir. Bu yanlışların bir kısmı yerleşik bir hal aldığı için gerek üniversitelerde gerek üniversite öncesi kurumlarda, belki de sorguya değil, ezbere dayalı sistem sayesinde, muğlak dil çıkarımları sebebiyle öğretim süreçlerinde sorun oluşturmalarına karşın varlığını sürdürebilmiştir. Oysa Türk dilinde başta kelime/anlam ve ek/görev ayrımı vazıh bir şekilde ortadadır. Karşıtlık temelli bu matematiksel yapı tartışmaya mahal vermeyecek derecede sistemlidir.

Dile ait unsurların hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle karşıtlığa dayalı kurulu sistemi görmezden gelinerek yapılan çalışmalar izaha muhtaç kalacaktır. Türk dilinin sahip olduğu ekleşme kültürünü barındıran yapısı karşıtlıkla şekillendiği için bu dili incelerken farklı bir yöntemle hatta yöntemsizlikle çalışmak sahih sonuçlar vermeyecektir. Nitekim bu sistemsizlik ne kadar sürdürölmeye çalışılırsa çalışılsın, bu yapının görmezden gelinmesi, Türk dili alanındaki çalışmaların ilerlemesi ve gelişmesiyle, sorunların tekrar tekrar ele alınmasına sebebiyet vermektedir.⁴

Türk dilinin ekleşme düzeni nasıl bir karşıtlık ilişkisi vermektedir.

Karşıtlık hayatın her alanında vardır. Dil alanında ise ses, ek, kelime düzleminde kendini göstermektedir. Karşıtlığın sağlam bir şekilde işlediği Türk dilinde kelime ve ekler, karşılıklılık ilişkisi içinde hiyerarşik bir düzene sahiptir. Yani eklerin ve kelimelerin

⁴ Bu çalışmada bahsi geçen durumun sebeplerine değil, sonuçlarına değineceğiz. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: TURAN, Z. (2015), "Dilciliğin Ana Sorunu ve Türk Dili", 7. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi (25-30 Ağustos 2015, Kaposvar-Macaristan) Bildiri Kitabı, Aralık: 76-83.

mahiyetini, kategorisini tespit edebilmek için karşıtlıklarını ve karşılıklarını bilmek gerekir. Dil çalışanları farkında olsunlar ya da olmasınlar, sistem bu şekilde işlediği için karşıtlık tamamen görmezden gelinemez. Ancak buna rağmen tartışmalı bazı dil konularının çözülememe sebebi, bu sistemin kısmen yok sayılması, anlaşılamamasıdır. Meseleyi en basit düzlemde, kelime türleri açısından ele alalım: Sadece isim ve fiil ayrımı bile karşıtlık ilişkisiyle ortaya çıkar. Basit bir şey gibi görünen isim ile fiili ayıramamanın, bugün çözümsüzlük ve çelişkileriyle gözlenen dilbilgisi çalışmalarının kaynağını oluşturduğu ortaya çıkmıştır. Mesela bu sorunlardan biri sıfatın bir kelime çeşidi olarak görülmesidir. “Sarı güzel bir renktir.” cümlesinde “sarı” sözcüğü isimken, “Sarı kız geldi.” cümlesinde aynı kelime sıfat olarak kabul edilmektedir.⁵ Kelime-kelime karşıtlığı gözetilmediği için bir kelimenin başka bir kelimeye karşı görevi olabileceği fikri, mevzubahis bu eski dilcilik anlayışında oluşmamıştır. Sarı kelimesinin isim olduğu, karşıtı olan fiilden anlaşılabilir. Fiil bir hareket işaret ederken ve eksilteli bir yapıya sahipken; isim, eksiltisiz yapıda ve bir varlığı işaret eden kelime türüdür. Yani bir kelime ya isimdir ya fiildir. Bunun dışında bahsi geçen edat, sıfat, zarf, zamir gibi terimler farklı bir kelime çeşidi değil, bizzat isimdir.

Eklerin niteliği de aynı şekilde karşıtlıkla var olur. Yani bir ekin varlığı ve fonksiyonu, yanına eklendiği kelimenin veya ekin durumuna göre belirlenir. Örneğin, bir isme gelen ilk ek teklik/çokluk ekiyken, fiile gelen ilk ek olumluluk/olumsuzluk ekidir. Bu isim fiil karşıtlığından kaynaklanır. Başka bir örnek ise fiilde bitimliliği sağlayan zaman ve şahıs ekleridir. Zaman ekinin hemen ardından şahıs eki gelerek fiili zaman ve mekanda sınırlandırır. Zaman eki ve şahıs ekinin bu ilişkisi ise yandaş karşıtlığa örnektir.

Sonuç olarak, Türk dili yapısı gereği karşıtlıkla kurulu olduğu için, bu dile ait unsurlar incelenirken tüm unsurların karşılıkları ve karşıtlıkları bir bütün olarak ele alınmalıdır. Böylece hem öğrenme-öğretme süreçleri kolaylaşacak hem de bilimsel bir düzlemde kurulan dilcilik, muğlaklıktan uzaklaşacaktır. Bu açıdan, Türk dilinde anlam, işlev ve telaffuz karşıtlığının unsurları bilinmelidir.

⁵ sarı+Ø+lı kız+Ø+
sarı+Ø+ca kız+Ø+
sarı+Ø+dan kız+Ø+
sarı+Ø+Ø kız+Ø+ örneklerinde +lı, +ca,+dan ve +Ø morfemleri sıfatlama eki fonksiyonundadır. Bu eklemeler, tamlamalarda kelimeler arasındaki görevlendirmenin eklerle yapıldığına temsil oluşturmaktadır.

1.1.1. Şekil Nedir.

Bir ekin ya da kelimenin sahip olduğu, anlam veya görev ayırt edici ses değerlerinin oluşturduğu yapıdır. Ekin alt ve üst şekli vardır. Ancak kelimeler tek şekillidir.

Eklerin fonksiyonları şekillerine bağlı değildir. Dolayısıyla şekilden hareketle ekin görevi belirlenemez. Mesela -miş morfemi “-miş’li geçmiş zaman eki” olarak değerlendirilemez. Çünkü bu şekil farklı fonksiyonları karşılayabildiği gibi, zaman ekini de farklı şekiller karşılayabilir.

Bir şekil bir fonksiyona karşılık gelir. Eklerin görevleri birbirinden farklı olduğu için şekiller de birbirinden ayırdır. Mesela “gel-me-di+n+iz” ekleşmesinde +n şahıs eki, +iz çokluk ekidir. Dolayısıyla “2. çokluk kişi” izahı hiçbir eki karşılamaz.

1.1.2. Telaffuz Nedir.

Ek ve kelimelerin kulağa akseden kısmı telaffuzdur. Telaffuz ve şekil karşıtlık halindedir. Bir morfemin şekilce telaffuzu ait olduğu kategoriyle ilişkilidir. Bunun yanında bazı eklerin telaffuzu yoktur, damgayla karşılanırlar. Kelimeler de vurgu, yer ödünçlemesi gibi sebeplerle kimi zaman telaffuz edilmez. Bu açıdan ek ve kelimelerin telaffuz karşılıklarının olmaması yok olduklarını göstermez.

1.1.3. Telaffuz Edilmeyen Unsur: Ø Nedir.

Bazı ek ve kelimelerin ses olayları neticesinde, morfofonetik-morfofonemik karşıtlık sebebiyle ya da vurgu gibi sebeplerle telaffuz edilmediği olur. Bu durumlarda telaffuz edilmeyen morfem Ø⁶ ile gösterilir. Bu durum dilciler arasında araştırılmış ve sebeplerine dair çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Konuyu derinlemesine işlemeden önce görüşleri özetlemek uygun olacaktır.

Gemalmaz (1996:1), ekleşme gerçekleştirilirken dillerin gelişmesini sürekli etkileyen kolaylık ve anlaşılabilirlik kanunları gereği bu görev öğelerinin zaman zaman oldukça aşındığını bazen de görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam öğelerine bırakarak düştüklerini veya daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında işaretli kaldıklarını belirtir.

⁶ Turan (2008) Ø şeklini “damga morfemi” olarak adlandırmıştır.

Özmen (1996: 71), dilde en az kural ilkesi sebebiyle bir kelimenin, kelime grubunun⁷ ya da cümlelerin, herhangi bir ögesinin, anlam karışıklığına neden olmayacak şekilde eksiltilebilmesi durumuna eksilti⁸ der. Bahsettiği eksilti, Ø morfemini karşılar. Ancak yukarıda söylediğimiz üzere bu durum sadece kelimelerde meydana gelmez, eklerde de gelir.

Aydın (2012: 169-181) dilde en az çaba ilkesi, gereksiz tekrarlardan kaçınma zorunluluğu, estetik kaygı gibi nedenlerle iletişim sırasında bazı dil birimlerinin derin yapıda bırakılarak yüzey yapıda boşluklar oluştuğunu söyler.

Demirci (2014: 187) sesteki kelimeye, öğeden cümleye herhangi bir dil unsurunun, içinde bulunduğu bağlamdan dolayı görüntüde olmasa dahi tahmin edilebilmesi nedeniyle, fonetik olarak temsil edilmeyişine eksilti dendiğini söylemiştir. Söylenmediği ve yazılmadığı halde zihin tarafından tamamlanabilen boşlukların derin yapıda mevcut olup, yüzey yapıda olmadığını belirtir. Bu eksiltinin sebebinin en az çaba yasası veya üslup gereği olduğunu ifade eder. Yine Demirci (2014: 87) “En Az Çaba Yasası”nı açıklarken Zipf’in bir ustanın en çok kullandığı aletlerin en yakınında ve en yıprananlar olduğuna dair verdiği örneği kullanarak, bu durumun dilde de geçerli olduğunu söyler. Demirci’nin ifadesinde tahmin edilebilirlik açıklaması ekleşme çözümlemesi açısından muğlak bir izah oluşturmaktadır. Ø bir morfemdir, dolayısıyla tahmin neticesinde değil kanıtlar doğrultusunda vardır. Bu kanıtları morfofonetik-morfofonemik karşıtlık verir.

Üstünoğlu’ya göre (2014: 58) iletişimde zamandan- emekten tasarruf- en az çaba ilkesi-, dilin tekrarlardan hoşlanmayışı, estetiğe olan düşkünlüğü gibi sebepler, bazı unsurların yüzey yapıya taşınmasına izin vermez ve derin yapıda bırakılır. Vericinin, alıcının bildiğini varsaydığı bilgiler için ayrıntıya girmediğini ve kendi üslubu doğrultusunda iletilerini kapalı bir biçimde alıcıyı düşünmeye itecek tarzda sunabileceğini söyler.

Bu izahlarda Ø morfeminin var oluş sebebi “en az çaba ilkesi” olarak gösterilmekte ve telaffuz edilmeyen öge sadece kelime olarak algılanmaktadır. Ancak Ø morfemini en az çaba ilkesine bağlamak yeterli değildir. Öyle olsa dahi en az çaba ilkesi nasıl ve neden meydana gelir, sorusunun izahı açık ve anlaşılır değildir.

⁷ Dil çalışmalarında “kelime grubu” başlığı altında verilen örneklerde bir sistem ve kural olmadığı için bu terim sorgulanması gereken bir konu başlığını oluşturmaktadır.

⁸ Turan (2018) diğer gramercilerin kastettiği şekilde eksilti terimini damga morfeminin karşılığı olarak ele almaz. Bu terimi eksiltili eksiltisiz ayrımıyla fiil/isim kategorisine tahsis eder.

Karaağaç (2013: 366) eksiz biçim birimini, dil kullanım sürecinde söylenmeyen veya yazılmayan; fakat söz dizimindeki yeri gereği metinde var olan biçim birim olarak tanımlar. Anlam ve işlev açısından var olmasına rağmen kullanılmayan morfem, eksiz biçim birimidir der. Bu açıklamada söz dizimi terimi farkında olunmadan, aslında morfofonetik-morfofonemik karşıtlığa, bu karşıtlığın getirdiği yerdaş-yandaş karşıtlığının varlığına işaret eder. Bu karşıtlıklar doğrultusunda telaffuz edilmeyen unsur tespit edilebilmektedir. Nitekim Kosch (2004) sıfır morfemin soyut düzeyde morfemik bir temsili olduğunu ancak somut düzeyde fonolojik özellikleri olmadığını söyler.

Açıklamalarda farklı isimlendirmeler kullanılmakla beraber ortaklaşan nokta bir morfemin telaffuz edilmemesinin yok olduğu anlamına gelmediğidir. Damga morfemi görev olarak ekleşmede bulunur ve göz ardı edilmesi hem ek hem de kelime kategorilerinin tespitinde güçlük yaratır.

Turan (2013) bu konuda, Türk dilinin ekleşme yapısıyla ilgili bir kanun olarak her ekin (en) alt fonksiyonlarından birinin Ø (=damga) ile işaretlendiğini söyler. Ø ve Ø olmayan ekleri telaffuzları eş değerli, fakat alt tür/ görev farkı oluşturan bir karşıtlık ilişkisine bağlı aynı yapının unsurları olarak değerlendirir. Kelimelerin Ø morfemiyle karşılanması durumu için ise Turan (2008: 242), gösterme sıfat fiilini açıklarken, fiilin tamladığı tamlanan kelimenin anlam ya da görev kategorisinde olmak üzere iki yerdaş karşıtlığa sahip olduğunu belirtir. Telaffuz edilmeyen tamlananlı örneklerde dikkati tamlayana toplamının amaçlandığını söyleyerek, tamlamalarda telaffuz edilmeyen kelimeyi karşılayan Ø morfeminin mahiyetini izah eder.

Telaffuz-İşlev karşıtlığında Ø morfemi

Bir ekin veya kelimenin telaffuz edilmeyişinin birden çok sebebi vardır. Dolayısıyla Ø morfeminin varlığını en az çaba ilkesine bağlamak karşıtlığın göz ardı edilmesinin bir sonucudur. Ø morfeminin varlığının sebeplerinden biri kuşkusuz ses olaylarıdır. Örneğin cevher ek fiili Köktürk metinlerinde +er- şekliyle kullanılmaktadır. r/ sesi akıcı sızıcı olduğu için kendisinden önceki sesin açıklığı neticesinde erimeye çok müsait bir sestir. Geride kalan i sesi ise orta hecenin dar ünlüsü olarak yutulmaktadır. “öğretmenidi.” yerine “öğretmendi.” demek ses-hece dengelemesi açısından daha uygun olduğundan daha çok tercih edilir. Dolayısıyla cevher ek fiili çoğu zaman Ø morfemiyle karşılanır. Başka bir örnek, +tur- cevheri ek fiili ile -ur geniş zaman ekinin ekleşmesidir. Geniş

zaman eki, cevheri ek fiille morfofonetik dizilimde yandaş olarak ekleşince hece tekleşmesi meydana gelir ve geniş zaman eki telaffuz edilmez. (kağanturur>kağandır)

Ø morfeminin bir diğer sebebi vurguyu başka unsurlara yüklemektir. Böyle durumlarda tamlanan ihtiyari olduğu için damga morfemiyle karşılanır. Örnek olarak, sıfat fiil eki, fiili kullanılış müddeti boyunca isimleştirir. İsimleşen bu kelime bir tamlanana karşı görevli tamlayandır ve dolayısıyla kendisinden sonra tamlanan gelir. Tamlananın telaffuz edildiği durumların yanında, vurgulanmak istenen yapılan iş ise telaffuz edilmediği örnekler de vardır.⁹

“süs+le-n-Ø-miş+kız+lar”

“süs+le-n-Ø-miş+Ø+Ø”

Türk dilinin morfofonetik-morfofonemik karşıtlığı eklerin karışmasını engelleyecek yapıdadır. Her ekin kendine ait bir yeri ve sırası vardır. Dolayısıyla bazı durumlarda damga morfemi mecburi bir hal alır. Mesela emir sıfat fiil ekli bir fiil çekiminde zaman ekinin daima damga olması gibi.

Değinilmesi gereken bir diğer nokta damga morfeminin varlığının eklediği yerdeki yandaş eklerin alt şekillerini etkilemesidir. Örneğin yap- fiilinin olumluluk/olumsuzluk ekinden birini alması devamında yer alan zaman ekinin şeklini etkiler.

yap-Ø-ar+ı+m

yap-ma-Ø+m+Ø

Diğer yandan aynı sebeple bu morfem, başka şekilliliğe de sebep olur:

ol-Ø-ur+Ø+

ol-ma-z+Ø+Ø

Birçok ekin alt fonksiyonlarından biri Ø morfemi ile karşılanır. Ancak yapım eki bunlardan biri değildir. Çünkü telaffuz edilmeyen bir morfem bir kelimenin anlamını değiştirecek verileri karşılamaz. Diğer yandan özne hal eki gibi bazı ekler ise daima damga morfemiyle karşılanır. Öznenin hareketin faili olmasından dolayı özneye ait olan vurgunun bir ekle paylaşılmasının önüne geçilmiş olur. Bu açıdan damga morfemi bazı ekler için alternatif olurken bazı eklerin tek şeklidir.

veli+Ø+den gel-Ø-di+m+Ø

veli+Ø+Ø gel-Ø-di+Ø+Ø

⁹ Bknz: Turan, Zikri; *Gösterme Sıfat Fiili*. (Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı). Akçağ Yay.: 901, Ankara, s.235-243.

veli+Ø+ye gel-Ø-di+Ø+Ø

veli+Ø+Ø döv-ül-Ø-dü+Ø+Ø

Ø morfemi çeşitli sebeplerle hem çok kullanılan hem de ekleşmedeki yeri bakımından ayırt edici önem taşıyan bir alt şekildir. Mesela -mA- nasıl olumsuzluk ekini karşılıyorsa, -Ø- şekli de olumluluk ekini karşılar. Yani bu morfem keyfi olarak var olan bir şekil değildir. Her ek nasıl karşıtlık sayesinde tespit ediliyorsa damga morfemi de karşıtlık sayesinde tespit edilir.

Karşıtlık göz ardı edilerek yapılan dilcilik çalışmalarında, ekler morfofonetik ve morfofonemik karşıtlık açısından incelenmediği için Ø morfemi görmezden gelinmiştir. Telaffuz edilmeyen unsurun yok sayılması durumu dil çalışmalarında kelime türlerinin karıştırılmasından birleşik zamanlı çekimin var olduğuna kadar birçok açıdan problemli bir yaklaşıma ve yanlış çözümlemelere sebep olmuştur. Mesela emir sıfat fiil ekinin damga morfemiyle karşılanması göz ardı edildiği için kimi zaman çokluk eki kimi zaman şahıs eki emir sıfat fiil eki olarak değerlendirilmiştir.¹⁰

En eski metinlerimizden itibaren ele alındığında şu an Ø morfemiyle karşılanan birçok ekin telaffuz edilen şekline rastlanabilir. keltimiz>geldik gibi örneklerde eşzamanlılaştırarak kurulacak karşıtlıkla ya da farklı alt şekillere/alt fonksiyonlara sahip eklerin karşıtlığında (yapsan ve yap ekleşmeleri gibi) damga morfemi kanıtlanabilir. Bunun yanında yerdaş-yandaş karşıtlık, alt şekil-üst şekil karşıtlığı bu morfemin tespiti için dikkate alınması gereken karşıtlık türlerindendir. Mesela bir isim ya teklik ya da çokluk eki alır. Bu iki karşıtlık düşünüldüğünde telaffuz edilmeyen ekin teklik eki olduğu tespit edilebilir.

1.1.4. Anlam Nedir

Anlam kelimedir. Asıl unsur olduğu için ekten önce gelir. Eklerin alt şekilleri varken kelimenin alt şekilleri yoktur. İsim ve fiil olmak üzere iki kategoriye sahiptir.

¹⁰ Ercilasun (2014:184) emir çekiminde -gıl, -gil, su, -sü, -sun, -sün,-sunı, -süni, -alım, -elim vb. ekleri sayar. Oysa +gıl eki çokluk ekiyken +sın eki şahıs ekidir. (okıgıl,yapsu...)

1.1.5. İşlev Nedir

İşlev görev, yani ektir. Yapım eki, çekim eki, ek fiil, çatı eki, isim tamlaması kuran ekler, soru eki, fiilimsi eki, olumluluk-olumsuzluk eki, teklik-çokluk eki, hal eki olmak üzere on çeşittir.¹¹

1.2. Kelime-Ek Karşıtlığı¹²

Kelime ve ek birbiriyle ilişki halinde iki gramer unsurudur ve birinin izahı ötekinin izahına muhtaçtır. Bu açıdan karşıtlık halindedirler. Bu iki unsuru ayrı ayrı inceleyelim:

Kelime nedir.

Kelime dilin temel unsurlarından biri olduğu için birçok gramer çalışmasında anlamı, ne işe yaradığı, hangi türlere sahip olduğu gibi hususlar dahil olmak üzere tüm yönleriyle ele alınmıştır. Bu yüzden gramer kitaplarında kelimenin nasıl izah edildiğini tartışmak yerinde olacaktır.

Banguoğlu (1995: 144) kelimelerin bir ya da birkaç heceden meydana gelmiş anlam birlikleri olduğunu söyler. Banguoğlu'nun anlam birlikleri tabirinden ne anlaşılması gerektiği belirsizdir.

Ergin (2013: 95) anlamı veya gramer vazifesi bulunan ve tek başına kullanılan ses ya da sesler topluluğu olduğunu söyler. Ediskun (2017: 87) benzer şekilde anlamı ya da cümlede bir dilbilgisi görevi bulunan bir ya da birkaç heceli ses işareti kelime der. Hengirmen (2015: 115) anlamlı ses ya da ses birliğine sözcük dendiğini söyler. Bu açıklamalardan bir kelimenin anlamı varsa gramer vazifesi yoktur, gibi yanlış bir sonuç çıkarılabilir. Değinilmesi gereken bir diğer nokta ise, kaç heceden oluştuğu bilgisinin kelimeyi tanımlamak için hayati bir bilgi olmadığıdır. Kelimenin anlamlı ses olması da mümkün değildir. Zira ses, en küçük dil unsurudur ve bir heceden ya da hecelerden oluşan kelime gibi telaffuz edilmez, boğumlanır. Dolayısıyla ses, anlam ifade etmez.

Delice (2017: 13) “Sözcük nedir.” sorusuna mantıksal ve dilbilgisel anlam esas alınarak iki ayrı şekilde cevap verileceğini söylemiştir. Mantıksal anlamda sözcüğün, kavramların ses ya da ses birleşimleriyle karşılanması olduğunu; dilbilgisel anlamda ise duygu, düşünce, durum ve olay aktarımı için kullanılan isimleri cümle bağlamında pekiştirmek,

¹¹ TURAN, Z. (2018). “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”, Türkbilgi, 2018/35: 97-110.

¹² Karşıtlık türlerinin isimlendirilmesinde ve izahında Turan'ın (2018) “Ekleşme Dizisinin Karşıtlık Düzeni” ders notlarından yararlanılmıştır.

bağdaştırmak, bağlamak, kaynaştırmak gibi değişik amaçlarla mantıksal sözcüklerin yanında dilbilgisel bağlamın ürünü olarak var olan dil birlikleri olduğunu söyler. Daha sonra “Yasir iyi bir çocuktur ve her zaman naziktir.” örneğini verir. Bu cümlede “bir” sözcüğünün mantıksal anlamda sıfırdan sonra ikinci rakamın adı olduğunu, ancak bu cümlede “çocuk” kelimesine belirsizlik anlamı katmak için kullanıldığını söyler. “ve” sözcüğünün de mantıksal anlamda bir şey ifade etmediğini ama cümleleri birbirine bağladığını belirtir. Delice’nin açıklamalarından dilbilgisel anlamda kelimenin başka kelimelere karşı görevini ifade etmeye çalıştığını anlıyoruz. Ancak “ve” kelimesinin mantıksal anlam esas alınarak bir manası olmadığını söylemiştir ki, bu kelimenin yapısına terstir. Kelime anlamı olan unsurdur. Bir görev halinde olması anlamını kaybetmesine yol açmaz. Bu açıdan “ve” sözcüğünün anlamı yoktur, diyemeyiz. Dolayısıyla bir kelimenin görev üstlenmesi anlam ifade ettiği gerçeğini değiştirmez.

Bergamalı Kadri kelime hususunda “Kelime öyle bir lafzdur ki söylendükde andan bir mana anlana, mühmel ola ya müstamel ola.” açıklamasını yaparak özetle kelimenin anlam olduğunu belirtir.

Turan (2018: 100) anlamın bizi büyütenlerin konuşmalarından edinildiğini, ancak konuşma dışında kendi başına da zihinde birer karşılık olarak beliren varlık ile hareket algısı olduğunu ve dilin konuşma şartına bağlı olmaksızın da algılandığını söyler. Bu açıklamadan hareketle kelimenin anlam ifade eden bir dil unsuru olduğunu söyleyebiliriz.

Ek nedir.

Dilin bir diğer ana unsuru olan ek konusunda gramercilerin görüşleri şöyledir:

Banguoğlu (1995: 147) Türkçede bütün eklerin tek ya da çok heceli kelimeler olup bir belirtme öbeği, bir kullanım örneği içinde birlikte bulundukları kelimeyle kaynaşarak bir yapıklık niteliğini kazanmış olduklarının tahmin edildiğini söylemiştir. Banguoğlu, ekin mahiyetinden ziyade şekli üzerinde durmuştur. Ancak ek, bir görev unsuru olduğu için şekli değil, fonksiyonu esas noktayı oluşturur.

Ergin (2013: 114) ekin kelime bünyesinde görülen, tek başına anlamı olmayıp kullanılmayan, ama köklerle birleşerek kullanılan ve manayla ilgili bir vazife gören şekiller olduğunu belirtir. Ergin (2013: 116) köklerle birleşince eklerin adeta mana kazandığını ve köklerin manasına daima bir şeyler kattıklarını belirtir. Bu açıklamadan eklerin bir manası olduğu gibi yanlış bir sonuç çıkarılabilir. Oysa ekler köklere eklendiğinde mana değil görev kazanır.

Hengirmen (2015: 273) kelimelerin görevlerini belirtmeye veya kelime türetmeye yarayan anlam değiştirici en küçük ses ya da ses birleşimine ek dendiğini söyler. Oysa ek sadece ses değil, bazen ses bazen hecedir.

Ediskun (2017: 100) ekin anlamı olmadığını, kelimelerden kelime türetmekle ya da kelimelere durum, ilgi, nicelik, kip, zaman ve kişiyle ilgili birer anlam katmakla görevli olduklarını söyler.

Yapılan açıklamalarda dikkat çeken şey, eklerin tek başına manasız olduğuna dair söylenen ifadelerdir. Ek bir görevdir. Asıl unsur olan kelimelerin karşıtı olarak yardımcı unsurdur. Dolayısıyla kelimelerin yanına eklendiklerinde de anlamları olmaz, görevleri vardır. Dolayısıyla eklerin manalarının olmaması, tek başınalıklarıyla alakalı değildir. Eklendiği kelimeye mana katmazlar çünkü kelimenin zaten bir manası vardır. Ekin bir ses olması da mümkün değildir. Ses ve hecenin birim süresi farklıdır. Bu nedenle eki oluşturan hece veya hecelere ses diyemeyiz.

Turan (2018:100) ekin, kelimeye eklenip ona ait çeşitli görevleri karşılayan ve kelimelere uyum sağlamak için üst şekil alt şekil ilişkisine göre biçimlenen değişken telaffuzu ya da telaffuzsuz şekilleri olan dil unsuru olduğunu söyler. Yani ek bir görevdir. Asıl unsur olan kelimeye eklenir.

Kelime ve ek dilin temel iki unsurudur. Bir dil unsuru kelime değilse ektir. Yani bir unsurun ya anlamı ya da görevi vardır. Dolayısıyla kelime ve ek birbirinden kesin bir şekilde ayrıdır. Ancak dile ait bu başlıklar karşıtlık temelli ele alınmadığında tartışmalı hale gelmektedir. Yardımcı fiil meselesi buna örnektir. Korkmaz (1992: 171) yardımcı fiilin, isim soylu ya da isimleşmiş fiil soylu Türkçe kelimelerin ve yabancı kaynaklı isim soylu kelimelerin fiilleştirilmesinde kullanıldığını söyler. Açıklamanın devamında imek, etmek, olmak, eylemek, kılmak fiillerini sayar. “Namaz kıl-” tamlamasını ele alalım: “kıl-” fiili anlamı olan bir kelimedir. “Namaz” ismi de anlamı olan bir kelimedir. Bu durumda “kıl-” fiilinin söylendiği gibi yardımcı fiil olduğu sonucuna varmak nasıl mümkün olmaktadır. Bu fiilin yardım ettiği şey nedir. Yardımcıysa ekmidir. Ekse neden anlamı vardır... Bu gibi soruların yanıtları düşünöldüğünde yardımcı fiil teriminin sorgulanması gerektiği gerçeği ortaya çıkacaktır. Bir kelimenin anlamının çok olması ya da fazla kullanışlı olması onu ek yapmaz. Kelime ve ek karşıtlığının tespit edilememesi “enklitik” ve “gramerleşme”¹³ meselelerinde de kendini göstermektedir. Bir ekin şekil açısından

¹³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Topçu (2023)

kökeni onun fonksiyonunu etkilemez. Görevlendirme eşzamanlıdır. Ek eklendiği yerde görev kazanır. Bir dil unsuru anlamı varsa kelime, görevi varsa ektir.

Kelime ve ekin birbirlerine karşıtlığı ve karşılıklığı Türk dilinin yapısını oluşturan denklemi içerir. Bu karşıtlık gözetilmezse eke ait görevler kelimeye yüklenir ve bunun sonucunda da sıfat gibi farklı kelime çeşidinin varlığı yanılgısına düşülebilir. Kelimenin kelimeye karşı görevi tamlamalarda eklerle sağlanır. Bu yüzden sıfat diye bir kelime çeşidi yoktur, sıfatlama eki vardır. Birçok gramer konusunun bu kadar tartışmalı hale gelmesinin sebebi karşıtlık olmadan yapılan incelemeler ve Türk dilinin başka dillerin dilciliğiyle açıklanmaya çalışılması nedeniyledir. Diğer dillerde isimden ayrı olarak sıfat diye bir kelime çeşidi olabilir. Ancak Türk dilinde sıfat, zarf, edat, bağlaç vb. kelime çeşitleri yoktur.

Bir unsurun kelime ya da ek olduğu nasıl anlaşılır.

Dilin unsurları karşılıklı bir ilişki halindedir. Yani kelime kelime, kelime ek, ek ek birbirlerine karşıtlık ilişkisiyle bağlıdır. Asıl unsur olan kelime, yardımcı unsur olan ekten önce gelir. Kelime ve ek karşıtlığı aynı zamanda öncelik-sonralık karşıtlığını da oluşturur. Bu karşılıklılık ve karşıtlığın istisnasız bir şekilde işlediği Türk dilinde anlamı olan, alt şekilleri olmayan, önce gelen asıl unsur daima kelime; görevi olan, alt şekillere sahip yardımcı unsur ektir. Söz konusu karşıtlıklardan hareketle kelime ve ek ayrımı ortaya çıkar.

1.2.1. Anlam-Görev Karşıtlığı

Anlam-görev karşıtlığı kelime ve ek karşıtlığıdır. Anlam kelime, görev ise ektir. Bu karşılıklılık ilişkisinin gözetilmemesi sonucu yukarda bahsedilen kelime ve eki ayıramamak gibi yanlışlıklar ortaya çıkabilir. Mesela edat kavramı bu noktada oldukça dikkat çekicidir. Korkmaz (1992:51) edatı kendi başına anlamı olmayan ancak isimlerden sonra gelerek diğer kelimelerde anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelime olarak izah eder. Aynı çalışmasında eki (1992:52) kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran veya yeni kelime türeten öge olarak açıklarken, kelime (1992:100) için bir kavrama karşılık olan belli bir duygu ya da düşüncüyü yansıtan dil birimi der. Bu açıklamalarda edat ek ve kelime arasında bir tür olarak tasavvur edilmiştir. Edatın müstakil kelime olarak açıklanmasına rağmen kelime olduğu söylenememiştir. Oysa anlam-görev karşıtlığı tanıklığında edatın ya kelime ya da ek olması gerektiği açıktır.

1.2.2. Asıl Unsur- Yardımcı Unsur Karşıtlığı

Asıl unsur ve yardımcı unsur karşıtlığı kelime ve ek karşıtlığıyla ilgilidir. Bu karşıtlık öncelik-sonralık ilişkisini doğurur. Kelime anlam olduğu için asıl unsurdur ve önce gelir. Ek yardımcı unsurdur ve asıl unsur kelimedenden sonra gelerek kelimeye eklenir. Bu durum yandaş-yandaş karşıtlıkla bağlantılıdır. Kelime ve ek yandaş karşıtlığa sahiptir. Dolayısıyla öncül ek gibi bir ek türünün varlığı kabul edilemez¹⁴. Çünkü ekler eklendiği kelimeyle görev kazanır. Yani ek, tamlamalarda iki kelime arasındaki ilişkiyi eklendiği kelimenin yanında görev kazanarak sağlar. Kendisinden sonraki kelimelerle ilişkisi yoktur.

1.2.3. Öncelik-Sonralık Karşıtlığı

Ekleşme kültürüne sahip Türk dili baştan ya da ortadan eklemeli bir dil değildir. Kelime ve ekler arasında diziliş karşıtlığı vardır.¹⁵ Ekler asıl unsur olan kelimeye düzenli, yandaş ve sıralı bir şekilde eklenirler.

Öncelik-sonralık karşıtlığı kelime ve ek arasındaki sıralama karşıtlığıyla ilişkilidir. Dolayısıyla bu iki unsurun birbirinden ayrı olduğunun kanıtıdır. Sadece öncelik sonralık karşıtlığının gözetilmesi halinde bile dilbilgisinin birçok sorunu çözülerek tartışma konusu olmaktan çıkar. Mesela tasviri ek fiilin ek olduğu, yardımcı fiil olmadığı öncelik-sonralık ilişkisinden anlaşılmaktadır. “yap-Ø-ı+ver-Ø- ” ekleşmesinde +ver- bir ektir. Ancak “ver-me-“ ekleşmesinde ver- bir fiildir. Çünkü ilk örnekte asıl unsurdan sonra gelen bu şekil, bir fonksiyona sahiptir. İkinci örnekte ise anlam taşıyan asıl unsurdur ve önce gelmektedir. Öncelik-sonralık ve asıl unsur-yardımcı unsur karşıtlıkları zihinde belli bir yapıya oturmaz ve dildeki çerçevesi çizilemezse yardımcı fiil, öncül ek gibi yanlışlar terim olarak varlığını sürdürmeye devam edecektir.

1.2.4. Şekil-Telaffuz Karşıtlığı

Dilin unsurları olan ek ve kelimenin kendine ait şekilleri vardır. Kelime tek şekilliysen ve tek başına telaffuzu varken, ek çok şekillidir. Ek, eklendiği kelimeyle fonetik olarak

¹⁴ Delice (2009: 703-715) “Türkçenin Öncül Ekliliği ve Türkçede Öncül Ek Taşıyan Yapılar” isimli makalesinde “çekim edatı öbeği” ve “asıl fiil+yardımcı fiil” yapılarında öncül ek olduğunu iddia etmektedir. Delice çalışmasında “... ölmeden evvel ölür kişi.” gibi örneklerde +den ekinin işlevsel alanının eklendiği sözcük değil, ondan sonra gelen kelime olduğunu söyler.

¹⁵ Turan (2024: 237)

uyuma girer ve bundan dolayı farklı alt şekillerle telaffuz edilir. Bu durum alt şekil-üst şekil karşıtlığını da beraberinde getirir.

Kelimeler ise uyuma girmeden tek şekille karşılanır. Ağızlarda kelime telaffuzu farklılaşabilmektedir ancak bu bir standart teşkil etmez.

1.2.5. Telaffuz Aralığı Karşıtlığı

Heceler telaffuz edilirken iki hece arasında geçen süre telaffuz aralığını verir.¹⁶ Bu sürenin uzunluğu ve kısalığı ek ve kelime karşıtlığıyla ilişkilidir. İki kelime arasındaki telaffuz aralığıyla kelime ve ek arasındaki veya eklerin kendi arasındaki telaffuz aralığı aynı uzunlukta değildir. Kelime ile ek, ek ile ek arasındaki telaffuz aralığı süresi kısadır. Tamlamalarda ise iki kelime arası telaffuz aralığı süresi daha uzundur. Bu açıdan telaffuz aralığı süresi kelime ve ek karşıtlığıyla ilişkilidir.

Telaffuz aralığı karşıtlığından hareketle kelime ve ek ayrımı açık bir şekilde anlaşılabilir. Mesela çoğu zaman yardımcı fiil olarak değerlendirilen et-,ol- gibi fiiller tamlama oluşturduğu isimlerle belli bir telaffuz aralığına sahiptir.¹⁷ Bu aralık kelime ve ek arasındaki telaffuz aralığı süresinden uzun olduğu için bu fiillerin yardımcı olmadığı, sadece fiil olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan tasvir ek fiilinin telaffuzunun aynı aralığa sahip olamaması da bu sebeptendir.

yardım+Ø+Ø et-Ø- (iki ayrı kelime, isim fiil tamlaması)

yap-Ø-a+gör-Ø- (tasviri ek fiil eklenmiş bir fiil)

1.3. Ek-Ek Karşıtlığı

Morfofonetik ve morfofonemik çözümlemenin yapılamamasının, dilin yapısının anlaşılabilmesine ve bazı gramer konularının açıklanmasında yetersiz kalındığına sebep olduğunu söylemiştik. Bu konulardan bir tanesi, tartışmalı halde varlığını sürdüren eklerin sınıflandırılması hususudur.

Yakın zamana kadar ekler, çekim eki ve yapım eki olarak ikiye ayrılmaktaydı (Banguoğlu, 1995: 148; Ergin, 2013: 121; Hengirmen, 2015: 273; Korkmaz, 1992: 52; Karaağaç, 2013: 248 ve devamı). Ancak bu sınıflama Türk dilinin zengin ek ve ekleşme bilgisini izah etmek için yetersiz kalmaktadır. Yapım eki yeni kelime türeten bir ek çeşidi

¹⁶ Turan (2024: 323)

¹⁷ Turan (2024: XIV)

olduğu için ayrı bir kategori olarak ele alınmış ancak geriye kalan bütün farklı fonksiyonlar çekim eki kategorisine dahil edilmiştir. Bu sınıflama daha çok yapım eki ve yapım eki olmayan ekler ayrımını vermektedir. Oysa ikili ek sınıflamasının yetersizliği ve bunun nasıl giderileceğini, Türk dilinin çeşitli dönem ve seviyelerindeki örnekler üzerinde morfofonetik-morfofonemik karşıtlıkları veren çözümlemelerle ortaya koymak ve bu konuyu öğretim konusu haline getirmek mümkündür. Nitekim morfofonetik-morfofonemik dizilim her ekin yerini ve fonksiyonunu nasıl ayırmamız gerektiğini belirleyen bir dizilimdir. Mesela zaman ekinin eklendiği fiilin zamanını belirtmesi, hal ekinin ise isim fiil ilişkisinde isme eklenen ve isimle fiil arasındaki ilişkiyi alt türleriyle beraber belirleyen işlev kazanması, bu dizilimden kaynaklanan ve bu iki ekin farklı kategorilere ait olduğunu kanıtlayan bir durumdur.

Genel olarak sorgulanmadan öğretim süreçlerinde etkili olan bu ikili sınıflamayı benimsemeyip konuya farklı izah getiren dilciler de vardır. Örneğin Başdaş (2006), yapım ve çekim eklerinin dışında, bu iki ek gurubu içerisinde işlevleri birbirine yaklaşan veya kesişenleri “ara ekler” olarak değerlendirir. Başdaş ara ekleri isim-fiil ekleri, sıfat-fiil ekleri, zarf-fiil ekleri, çatı ekleri, olumsuzluk eki, çokluk eki, eski yön gösterme eki, eski vasıta eki, eşitlik eki olarak sıralar.

Delice (2000: 221-235) genişletme ekleri (olumsuzluk, çokluk vs.), durum ekleri (belirtme, yönelme, kalma, uzaklaşma), kurucu ekler (iyelik ekleri, sıfat fiil ekleri vb.), dönüştürücü ekler (sıfata, zarfa dönüştürücü ekler vb.), yapım ekleri, bütünleşik ekler (edatla kullanılan ekler), temsil ekleri (çekim edatları yerine kullanılan ekler) sınıflamasını yapar.

Gülsevin (2004: 1267-1283) ise ekleri türetme ekleri (isimden isim türeten ekler, fiilden isim türeten ekler vs.), tür/görev değiştirici ekler (fiillere eklenenler ve isimlere eklenenler), işletme ekleri (çatı eki, şahıs eki, tamlayan eki vb.), kategori ekleri (çokluk kategorisi, üleştirme kategorisi, sıralama kategorisi vb.) olarak ayırır.

Bu sınıflamalarda dikkat çeken şey, ikili sınıflamalarda olduğu gibi, farklı fonksiyonlara sahip ek kategorilerini ortak başlık altında toplama eğilimidir. Mesela Delice’nin (2000) çalışmasında, isme eklenen çokluk ekiyle fiile eklenen olumsuzluk eki genişletme ekleri başlığı altında birlikte ele alınmıştır. Gülsevin (2004) ise aynı ekleri “Kategori Ekleri” başlığı altında inceler.

Son olarak bahsedilmesi gereken ve bu çalışmada benimsenen sınıflama Turan’a aittir. Turan (2018) yandaş ekleşmeyle karşımıza çıkan on ek kategorisi olduğunu kanıtlarıyla ortaya koymuştur. Bunlar yapım eki, çatı eki, olumluluk/olumsuzluk eki, fiilimsiler, teklik/çokluk eki, ek fiiller, isim tamlaması kuran ekler, hal eki, soru eki ve cümleyi kurma görevi üstlenen çekim ekidir.

Bu on ek çeşidi, morfofonetik-morfofonemik kurala ve bu kuralı oluşturan karşıtlıklara bağlı olarak şekillenir. Ekleşme dizisindeki yerleri ve sıraları bellidir. İşlev yönüyle birbirlerinden ayrılırlar ve farklı alt fonksiyonlara sahiptirler. Bu fonksiyonlar, farklı alt ve üst şekillerle karşılanır.

1.3.1. Alt Şekil-Üst Şekil Karşıtlığı¹⁸

Bu karşıtlık türü eklerin eklendiği kelimelerle uyumu sonucu ortaya çıkan karşıtlığı verir.

Alt Şekil nedir.

Heceler arasındaki telaffuz aralığı ile kelimeler arasındaki telaffuz aralığı süresi birbirinden farklıdır. Dolayısıyla kelime ve ek arasında, kelime ile kelime arasındaki telaffuz aralığından daha kısa bir telaffuz aralığı vardır. Bu yüzden ekler eklendiği kelimeyle morfolojik ve fonetik uyuma girer. Bu durumun sonucunda fonksiyon açısından bir değişikliğe uğramayan ek, fonetik olaylar sonucunda farklı şekillere sahip olur. Ekin uyum sonucu sahip olduğu bu farklı şekillere alt şekil denir.

Alt şekil terimi farklı dilciler tarafından farklı isimlerle ele alınsa da terimlerin karşılığı bakımından görüş birliği vardır. Mesela Ergin (2013: 117) bir ekin birleşeceği köklerin ses durumlarına göre ses yapısı bakımından birden fazla şekli olabileceğini söyler. Karaağaç (2013: 268) ise “değişken” başlığı altında bir dil biriminin anlam ve işlev değerini değiştirmeden büründüğü biçimlerden her birimin, o dal birimin *değişkeni* olduğunu söyler. Demirci (2014: 116) morfemlerin söyleyiş bakımından dolayı farklı görünen ancak aynı fonksiyon icra eden şekillerin *alt biçimbirimler* olduğunu söyler.

Alt şekillere örnek vermemiz gerekirse, çokluk ekinin +lar ve +ler şekilleri ile karşılanmasından bahsedebiliriz. Eklendiği kelimeye bağlı olarak yayınma ses olayına uğrayan çokluk eki, bu şekillerden biriyle karşılanır.

Üst Şekil nedir.

¹⁸ Turan (2024: 226)

Uyum sonucu fonetik olarak değişikliğe uğrayan tüm alt şekilleri karşılayan morfeme üst şekil denir. -dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü şekillerinin karşılayan üst şekil –DI şeklindedir.

1.3.2. Alt Fonksiyon-Üst Fonksiyon Karşıtlığı¹⁹

Ek, bir şekle ve fonksiyona sahip dil unsurudur. Dolayısıyla alt şekil-üst şekil karşıtlığı gibi, alt fonksiyon-üst fonksiyon karşıtlığı da eklere ait bir karşıtlık türüdür.

Alt Fonksiyon nedir.

Alt fonksiyon, üst fonksiyonları aynı olan eklerin farklı alt görevlere sahip olması durumunda doğar. Hal ekinin nesne hal eki, özne hal eki, ayrılma hal eki gibi alt fonksiyonlara sahip olması örnek olarak verilebilir. Üst fonksiyonu aynı olan eklerden bazıları ekleşme dizisinde yan yana bulunabilirken, bazıları bulunamaz. Örneğin çatı ekinin alt fonksiyonu olan ettirgen çatı eki, edilgen çatı eki gibi ekler ekleşme dizisinde yan yana bulunabilirken, olumluluk-olumsuzluk eki yan yana bulunamaz. (sin-dir-il-me-)

Üst Fonksiyon nedir.

Alt fonksiyonların ortaklaştığı ana işlevdir.²⁰ Zaman ve şahıs ekinin çekim eki olması gibi. Ancak birçok eski çalışmada yapım eki olmayan her ek çekim eki kategorisine dahil edilmiştir. Bu noktada alt fonksiyon-üst fonksiyon karşıtlığının önemi ortaya çıkmaktadır. Mesela çekim eklerine dahil edilen hal eki ve zarf fiil ekini ele alalım: Hal eki isim ve fiil arasında tamlama kuran bir ekken, fiil ile fiil arasında ilişki kuran zarf fiil ekiyle aynı üst fonksiyona sahip olamaz. Nitekim hal eki zaten bir üst fonksiyondur. Zarf fiil eki ise fiilimsi ekinin alt fonksiyonlarından biridir ve zarf fiil eklerinin de durum, bağlama vb. alt fonksiyonları vardır. Ekleri bu şekilde alt ve üst fonksiyonlarının karşıtlıklarına göre incelemek tüm şekil ve fonksiyonların niteliklerini ortaya koyacaktır.

1.3.3. Yerdaş-Yandaş Karşıtlık²¹

Yerdaş Karşıtlık nedir.

Art arda eklenemeyip birbirlerinin yerini alan eklerin karşıtlığıdır. Yerdaş eklerin birbirlerinin yerini almasından dolayı yerdaş karşıtlık artzamanlıdır. Üst fonksiyonları aynı olup alt fonksiyonlarında farklılık gösteren ekler yerdaş karşıtlığa örnek verilebilir.

¹⁹ Turan (2024: 238)

²⁰ Turan (2024: XXIV)

²¹ Turan (2024: 237)

“iş+ler”

“iş+Ø”

Yukarıdaki örneklerde üst fonksiyonları teklik-çokluk eki olan ancak alt fonksiyonları farklı olan eklerin yerdaş karşıtlığını görmekteyiz. İlk örnekte çokluk eki kullanılırken ikinci örnekte teklik eki kullanılmıştır. Bu ekler yan yana gelmez. Yerdâş karşıtlığa örneklerdir.

Yandaş Karşıtlık nedir.

Yan yana kullanılan morfemlerin karşıtlığıdır. Yandaşlık eklerin şekil yapısıyla ilgilidir. Değişkenleri disiplin altına alacak kadar güçlüdür. Şekillerin birbirine karışmasını engeller. Zaman ekinin sonra daima şahıs ekinin gelmesi bu karşıtlığa örnektir. (gel-me-di+n+iz)

Yandaş karşıtlık eşzamanlıdır. Sıralı eşzamanlılık, yandaş karşıtlıkta art zamanlı olur. Mesela çokluk eki ve hal ekinin yan yana gelmesi gibi.

Bu karşıtlık türü eklerin fonksiyonuyla ilişkilidir. Mesela sıfatlama ekinin önce daima teklik eki gelir. Çünkü sıfatlama eki niteliği öne çıkaran bir ektir. Dolayısıyla her zaman teklik ekiyle yandaştır.

Yerdâş-yandaş karşıtlık, Türk dilinin sıralı ekleşme yapısını ortaya koyar. Dolayısıyla hangi ekin hangi sırayla ekleştiğini, sınırlarını, kurallarını ve hatta fonksiyonlarını tespit etmeye olanak verir ve aynı zamanda bunlar sayesinde var olur. Ancak yerdaş-yandaş karşıtlık türü çoğu dilci tarafından tespit edilmediğinden, bu karşıtlık çerçevesinde gramer incelemeleri yapılmamıştır. Dolayısıyla birçok gramer konusu muğlak bırakılmış, bu muğlaklık fark edilmediği için de yanlış işlenmiş konular tartışılması gereken bir başlık halini dahi almamıştır. Mesela dilde bir eylemin bir zamanda gerçekleştiği ve birleşik zamanın olamayacağına²² yerdaş-yandaş karşıtlık tanıklık verebilir.

sev-me-di+adam+lar+dan+i-Ø-di+n+iz

sev-me-di+ Ø + Ø + Ø +y-Ø-di+n+iz

Örneklere bakıldığında önce telaffuz edilen -di şeklinin sıfat fiil eki olduğu sonucuna ulaşılır. Sıfat fiil ekinin sonra, telaffuz edilsin ya da edilmesin, mutlaka tamlanan gelir. Çünkü sıfat fiil eki, fiil isim tamlaması kurar. Bu nedenle sadece bu örnekten hareketle bile iki zaman ekinin yan yana geldiğini söylemek olanaksızdır.

²² TURAN (2006). “Türkçede Basit/ Birleşik Çekim Ayrımıyla Sembolleşen Fiil Çekiminin Problemleri” - Journal of Turkish Studies - Vol.30/III - pp.279-292 - ISSN : - DOI : - 2006

Özetle, ekleşmedeki yandaş karşıtlık yerdaş karşıtlığı tespit etmeye ve yerdaş karşıtlık yandaş karşıtlığı tespit etmeye olanak sağlar. Bu ekleşme kültürünün, eklerin şekil ve fonksiyonlarının yapısından kaynaklanmaktadır.

1.3.4. Öncelik-Sonralık Karşıtlığı

Türk dilinde ekler belli bir sıraya ve kurala göre yan yana gelirler. Ekler arasında yandaş karşıtlıkla bağlantılı olarak öncelik sonralık ilişkisi vardır. Yani yandaş ekler öncelik-sonralık karşıtlığına göre sıralanır. Mesela bir fiili bitimli hale getirirken önce zamanda sonra mekanda (şahısta) bitimlilik sağlanır. (oku-ma-dı+n+ız)

Eklerdeki öncelik-sonralık ilişkisi eklerin fonksiyonlarına bağlı olarak şekillenir. Örneğin yapım eki bir kelimeye eklenen ilk ektir. Dolayısıyla yapım eki almış bir kelimeye isimse teklik/çokluk eki, fiilse olumluluk/olumsuzluk eki yapım ekinden sonra eklenir:

kaz-ı+lar+

baş+la-ma-

Ekler belli bir sıraya ve karşıtlığa göre dizildiği için eklerin fonksiyonları ve bu fonksiyonları karşılayan şekilleri birbirine karışmaz. Dil belli bir kurala göre eklerin fonksiyonlarını ve yerlerini sınırlandırır, sınıflar ve sıralar.

1.3.5. Şekil-İşlev Karşıtlığı

Bir ek, ekleşme esnasında görev kazanır. Şeklin fonksiyonla ilişkisi ekleşmede tespit edilebilir. Yani ekleşme sonucunda “Şu şekil şu fonksiyonu icra etmiş.” denilebilir. Ancak hiçbir şekil hiçbir fonksiyona etiketli değildir. Dolayısıyla herhangi bir ekin fonksiyonu şeklinden hareketle tespit edilemez. Mesela +Dan şekli ayrılma hal ekine rezerve edilemez. “tahtadan kapı” örneğinde bu ekin sıfatlama eki fonksiyonunda “evlerden biri ” tamlamasında ise ilgi eki fonksiyonunda kullanıldığı görülmektedir.

Eski dil çalışmalarında şekilden hareketle fonksiyon belirlenmiş, bunun sonucu olarak da eklerin fonksiyonları birbirine karıştırılmıştır. Karşıtlığın göz ardı edilmesinin sonuçlarından biri olan bu durum birçok çalışmada hala ısrarla varlığını sürdürmektedir. Örneğin +İlk eki sorgusuz sualsiz yapım eki kategorisine dahil edilir. su+luk+Ø kelimesinde yapım eki olan bu ek, reçel+Ø+lik çilek+Ø tamlamasında sıfatlama ekidir. Suluk kelimesinde +luk eki su kelimesine eklenerek kelimenin anlamı değişmiş, bir eşyanın adı olmuştur. Ancak reçellik çilek tamlamasında aynı ek çileğin türünü

belirlemede görev üstlenmiştir. Bu nedenle şekilden hareket etmek eklerin tespitinde yanıltıcıdır. Bir ekin görevi vardır ve bu görevi karşılayan şekiller vardır. Burada asıl olan görevdir, şekil bağlayıcı değildir.

Şekil-işlev karşıtlığında değinilmesi gereken bir diğer nokta her ekin alt şekillerinden birinin Ø ile karşılanması durumudur. Bu durum morfofonetik-morfofonemik karşıtlığın önemli bir kısmını oluşturur. Mesela emir sıfat fiil ekinin kullanıldığı cümlelerde geniş zaman eki Ø morfemiyle telaffuz edilir. Çünkü geniş zaman ekinin telaffuz edilmesi durumunda emir sıfat fiil ekinin varlığı anlaşılamaz. Bu yüzden geniş zaman eki morfofonetik bir alana şıkışır ve telaffuz edilmez. Bu sayede hem emredilen fiil vurgulanır hem de emir sıfat fiil ekinin diğer sıfat fiil ekleriyle karıştırılmasının önüne geçilmiş olur.²³

1.4. Kelime-Kelime Karşıtlığı

1.4.1. İsim-Fiil Karşıtlığı

Kelime anlam ifade eden bir dil unsurudur. Bu unsurun kaç türe sahip olduğu dilciler arasında hala tartışmalı bir konu olarak varlığını sürdürmektedir. Dil çalışmalarında yaygın olarak sekiz kelime çeşidi olduğu fikri vardır. Mesela Ediskun (2017: 103) ve Aksan (1998: 84) kelime çeşidi olarak ad, önad, belirteç, adıl, ilgeç, bağlaç, ünlem ve eylemden oluşan sekiz tür sayar. Banguoğlu (1995: 151-152) ise tabii sınıflamada isim ve fiilden oluşan iki tür olduğunu ancak mantıki sınıflamada tür sayısının sekize çıktığını belirtmiştir. Bunun sebebi olarak isim sınıfından sayılan kelimelerin işleyişçe farklılaştığını, cümlede ayrı vazifeler edinmiş olduklarını gösterir. Hengirmen (2015: 115) de ad, sıfat, adıl, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem, eylem olmak üzere sekiz sözcük çeşidi olduğunu, bu sözcük türlerinden fiil hariç diğerlerinin ad soylu olduğunu söyler. Hengirmen'e göre sözcük türleri içinde en önemlileri isim ve fiillerdir. Bu açıdan Deny'nin isim, fiil ve ilgeçten oluşan üçlü sınıflamasını mantıklı bulur. Türkçede sözcük türlerini birbirinden ayırmanın zor olduğunu, geçerli bir sınıflama için sözcüklerin cümle içindeki anlam ve işlevlerine bakmak gerektiğini belirtir. Korkmaz (1992: 101) diğerlerine benzer şekilde Türkçede isim, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç, ünlem ve fiil

²³ oku-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø+su+n örneğinde geniş zaman ekinin telaffuz edildiğini varsayalım: "Okursun." Bu cümlede emir sıfat fiil eki tespit edilemez. oku-Ø-r+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø+su+n şeklinde tahmin sıfat fiil eki olarak algılanacak ya da oku-Ø-r+su+n şeklinde sıfat fiil eki algılanmayacaktır.

olmak üzere sekiz kelime türü olduğunu söylemiş ve bunların genel bir sınıflandırmada isim ve fiil olarak toplanabileceğini eklemiştir.

Ergin (2013: 216-217) farklı olarak mana veya vazife bakımından kelimeleri isim, fiil ve edat olmak üzere üçe ayırır. İsimler ve fiillerin manaları olan, edatların ise vazifeleri olan kelimeler olduğunu söyler. Bu açıklamadan, kelime türlerinden birisi olarak kabul edilen edatın, anlam değil görev unsuru olduğu sonucu çıkarılabilir ki, görev eklere ait bir olgudur.

Ercilasun (2011: 140) da kelimeleri basamaklı olarak sınıflandırmak gerektiğini, bu nedenle önce anlamlı ve görevli kelimeler ayrımının yapılmasını, daha sonra anlamlı kelimeleri isim ve fiil olarak ayırmak gerektiğini söyler. Görevli kelimelerin *edat* olduğunu ve ismi de kendi arasında *ad*, *sıfat*, *zarf*, *zamir* olarak ayırmak gerektiğini belirtir.

Bu açıklamalarda dikkat çeken nokta sekiz kelime çeşidi sayılmasına rağmen en önemli ve temel görülen türlerin isim ve fiil olarak belirtilmesidir. Kelimenin cümledeki görevleri dolayısıyla farklı anlam çeşitleri olduğuna dair izahlar, dilcilerin ortaklaştığı bir diğer noktadır. Bu açıklamalarda sorgulanması gereken şey, kelimenin görevli olduğu durumlarda anlamının değişip değişmediğidir. Örneğin “sarı kalem” tamlamasında sarı kelimesi kalem kelimesine karşı görevlidir ancak yeni bir anlam türü doğurmamaktadır.

Delice (2012) sözcükleri “sözlüksel anlamlı” ve “dil bilgisel anlamlı” olmak üzere ikiye ayırmış, daha sonra sözlüksel anlamlı sözcükler sınıfına isim, zamir, sıfat, zarf, asıl fiili; dil bilgisel anlamlı sözcükler sınıfına ise bağlama, edatı, ünlem edatı, çekim edatı, pekiştirme edatı ve yardımcı fiili dahil etmiştir. Ancak cümle yokken tek sözcüğün eylem ve kavramları karşılayan isim olduğunu belirtmiştir. Bu açıklamada karşı çıkılması gereken durum, kavramları karşılayan sözcüklerin isim olduğu, lakin eylemleri karşılayan unsurun fiil olduğudur. İsim fiil karşıtlığı bize bunu verir. Hem eylemleri hem kavramları karşılayan şey ise isim değil sözcüktür. Diğer yandan yardımcı fiil olarak ayrı bir kategoriye alınan fiillerin diğer fiillerden bir farkı olmadığını belirtmek gerekmektedir. Bu fiillerin çok kullanılıyor olması onları yardımcı yapmadığı gibi, fiil kategorisi dışında başka bir kategoriye de dahil etmez.

Yukarıda görüldüğü üzere, ek konusunda var olan görüş birliği belirgin doğrular üzerine bina edilmiş değildir. Yaygın gramerin ek hususundaki tavrı kelime hususunda da kendini göstermiş, ek çeşidinin yapım ve çekim eki olarak iki kategoriye indirgenmesi eke ait

olan fonksiyonun kelimeye atfedilmesine neden olmuş ve kelime türlerinin çok olduğu zannına sebebiyet vermiştir. Örneğin:

“kırmızı+Ø+lı araba+Ø”

“kırmızı+Ø+Ø araba+Ø”

tamlamalarında +lı ve +Ø şekilleri sıfatlama ekidir ve sıfatlama eki²⁴ isim isim tamlaması kurar. Ancak bu ekin fonksiyonunun tespit edilememesi eke ait görevin kelimeye yüklenmesine sebep olmuş ve “kırmızı” kelimesinin sıfat olduğu yanlışlığı ortaya çıkmıştır. Oysa Türk dili ekleşmeye dayalı bir sisteme sahiptir. Görevlendirme eklerle olur. Kelimenin başka bir kelimeye karşı tamlamada yüklendiği görev, yine ekler sayesinde ve bu görev kelimenin türünü değiştirmez. Nitekim Yener de (2007) Türkçede kelimelerin isim ve fiil olmak üzere iki türünün olduğunu, kelime türü olarak sayılan sıfat, zamir, bağlaç gibi unsurların tür olmayıp sözcüğün dilisel görevleri olduğunu belirtmiştir.

Saussure (1998:164) sözcüklerin adlar, eylemler, sıfatlar vb. diye bölümlenmesinin yadsınamaz bir gerçeklik olmadığını söyler. Kamadan (1969: 747) da, dilimizin sözcüklerini isim ve fiil olmak üzere iki bölümde incelemek gerektiğini, fiilin dışında kalan bütün sözcüklerin isim olduğunu söyler. Bu konuda, Turan (2015) “Dilciliğin Ana Sorunu ve Türk Dili” bildirisinde, kelimenin müstakil bir şekilde sahip olduğu anlamı ile cümlede bir unsurken kazandığı görevinin karıştırıldığını ve bu görevinden ötürü ayrı bir kelime çeşidi sayılma yanlışlığına düşüldüğünü belirtmiştir. Yine bir başka çalışmasında Turan (2018), müstakil olarak telaffuz edilen ve anlaşılabilen eksilteli şekle bağlı hareket anlamının fiil, eksiltisiz şekle tabi anlamı ile de isim olmak üzere iki kelime çeşidi olduğunu ortaya koyar.

Sonuç olarak kelimenin isim ve fiil kategorileri arasındaki telaffuz disiplinine bağlı bir karşılıklı yapılandırılmış olduğunu söyleyebiliriz. Üçüncü bir kelime çeşidinden bahsedebilmek için farklı bir anlam türü olması gerekirdi. Ancak varlıkları karşılayan isim ve eylemleri karşılayan fiil dışında başka bir anlam türü yoktur.²⁵ Edat olarak tanımlanan kelimeler anlama sahip isimlerdir. Mesela kadar kelimesi sözlükte yerini bulmuş ve birden fazla anlama sahip bir isimdir. Bir kelimenin anlamının çok olması ya

²⁴ Bakınız: TURAN, Z. (2015) “Türk Dilinde Sıfatlama Ekleri”

²⁵ Turan (2024:IX, X) edat, zarf, zamir vs.nin kelime türü olduğuna dair yanlışlığın kelimenin anlam ve alt anlam türü ile işlevlerini ayıramamaktan kaynaklandığını belirtir.

da fazla kullanılıyor olması, o kelimenin isim ve fiil haricinde başka bir kelime türü olduğunu göstermez.

İsim nedir.

İsim varlığı, mefhumu karşılayan ve eksiltisiz yapıya sahip olan kelime türüdür. İsim konusu üzerine çalışan dilcilerin görüşleri ortaktır. Mesela Ediskun'a göre (2017: 104) varlıkları ya da eylemleri bildiren, tanıtan kelimeler isimdir.²⁶

Ergin (2013: 218) isimlerin canlı veya cansız bütün varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimeler olduklarını söyler. Bilgegil (2014: 155), Hengirmen (2015: 116), Korkmaz (1992: 88) ve Zülfikar (2011: 34) da isim için benzer açıklamalar yapar.

İzahlarda, ismin karşıladığı anlam içeriğine değinilmiş, ancak ismin şekli açısından herhangi bir yorum getirilmemiştir.

Fiil nedir.

Kelimenin bir diğer türü olan fiil hareketi karşılayan anlam unsurudur. Fiil konusunda da isim konusunda olduğu gibi dilcilerin görüşleri ortak olmakla birlikte dikkat çeken ve sorgulanması gereken bazı izahlar mevcuttur. Örneğin, Bilgegil (2014: 236) gerçek ya da itibari varlıklarla niteliklere bağlanmak şartıyla bir eylemin zaman içinde vuku bulup bulmamasıyla ilgili haber ya da dileği veya –eylem söz konusu edilmeksizin- gerçek ve itibari varlıklarla nitelikler hakkında verilen hükmü ifade eden kelimelerin fiil olduğunu söyler. Bu açıklamada bahsedilen hüküm, haber, dilek fiille ilgili değil; fiile gelen eklerle ilgilidir.

Hengirmen (2015: 200) bir iş, oluş, hareket, durum bildiren, kişi, zaman ve yargı kavramı veren sözcüklere eylem dendiğini söylemiştir. Aynı şekilde Topaloğlu ve Gürlek de (2016: 9) kılış, oluş veya durum anlatan kelime türü olarak tarif ettikleri fiilin olumlu veya olumsuz olarak çekimlendiğini, zaman kavramı taşıdığını, zaman kavramıyla kişi kavramını da gösteren kelimeler olduklarını belirtirler. Bu açıklamalardan bir kelimenin fiil olması için zaman ve şahıs kavramlarını vermesi gerektiği sonucu çıkıyor ancak bu doğru değildir. Zaman ve şahıs kavramları fiilin taşıdığı şeyler değildir. Zaman ve şahıs fiile eklenen ektir. Zaman ve şahıs eki alan fiil ise yargı haline gelir. Yani bu ekleri alan fiil cümledir. Yargı kavramı veren şey cümledir ve bir eylem yargı olmaya muktedir değildir.

²⁶ Bu açıklamada eylemleri bildiren kelimelere isim denirse fiil nedir, sorusu sorulmalıdır.

Korkmaz (1992: 61) bir kılışı, oluşu ya da durumu anlatan, olumlu ve olumsuz şekillere girebilen kelimelere fiil der. Bu izahta karşı konulması gereken husus “fiillerin farklı şekillere girmesi” yorumudur. Olumluluk ve olumsuzluk durumu eklerle sağlanır ve fiillerin şeklini değiştirmez.

Açıklamalarda fiilin hareketi karşılayan kelime türü²⁷ olduğu ortaklaşılan bir nokta olsa da kimi açıklamalarda cümle fiille kurulmasından kaynaklı olarak, cümleye ait özelliklerin fiile atfedildiği göze çarpmaktadır. Cümle fiille kurulur. Fiil, zaman ve şahıs eki alarak bir yargı ifade eder. Bu açıdan isim ve fiil cümlesi olmadığı gerçeği de ortaya çıkmaktadır. Zaman ve şahıs eki cümle kuran ekler olarak fiile gelir. Dolayısıyla isim ve fiil cümlesi ayrımı ortadan kalkar. Mesela “Öğretmendi.” cümlesi eski gramerde isim cümlesi olarak kabul edilir. Ancak bu ismi yargı haline getiren şey fiildir. İsme eklenen cevher ek fiili zaman ve şahıs eki alır, böylece cümle ortaya çıkar. Dolayısıyla “Öğretmendi.” cümlesinin “Geldi.” cümlesinden farkı yoktur.

Bir sonuca bağlamak gerekirse, kısaca fiilin hareket olduğunu, ismin de kavramları karşıladığını söyleyebiliriz. Bu iki türün varlığı karşıtlık sayesinde tespit edilir. Anlam karşıtlığı açısından kelimeler, hareket ve varlık olarak ele alınır. Telaffuz karşıtlığı açısından ise eksiltili-eksiltisiz karşıtlığı vardır. Fiiller eksiltili, isimler ise eksiltisizdir. Yani isim-fiil karşıtlığı eksiltili-eksiltisiz karşıtlığını, telaffuz karşıtlığını ve kelime-kelime, anlam-şekil karşıtlığını içerir.

Eklerin ne olduğunun ortaya konulması ve sınıflandırılması kelime çeşitleriyle karşıtlık ilişkisi içinde ve dolayısıyla bağlantılıdır.

1.4.2. Anlam-Şekil Karşıtlığı

Dile ait unsurlardan biri olan ek nasıl bir şekle ve fonksiyona sahipse, kelimenin de şekli ve anlamı vardır. Bir kelimenin anlamı onun şekliyle karşıtlık halindedir. Varlık anlamını karşılayan isimler eksiltisiz bir yapıya sahiptir. Hareket anlamını karşılayan fiiller ise eksiltilir. Yani bir fiil sözlük unsuru olarak telaffuz edilirken isim fiil eki alır.

Anlam ve şekil ilişkisinin bir diğer sonucu isim ve fiillere eklenen görevlerle ilgilidir. İsimler anlam olarak varlık ifade ettiği için teklik ya da çokluk ekinden birini alır. Diğer yandan fiiller bir icracıya bağlı olduğu için olumluluk ya da olumsuzluk eki alır.

²⁷ Ediskun (2017: 170), Ergin (2013: 280)

1.4.3. Asıl Unsur-Yardımcı Unsur Karşılığı

Kelime ve ek ilişkisinde kelime asıl, ekin ise yardımcı unsur olduğunu söylemiştik. Ancak kelimelerin yardımcı unsur olduğu durumlar da vardır. Bir kelime başka bir kelimeyle tamlama kurduğunda yani diğer kelimeye karşı görevi olduğunda yardımcı unsur haline gelir. Tamlamalarda yardımcı unsur tamlayan kelime önce gelir. Asıl unsur olan tamlanan kelime ise sonra gelir. Bu ilişki kelimeler arasındaki öncelik-sonralık karşılığını oluşturur.

kapı+lar+ın	kol+lar+ı+Ø
(yardımcı unsur)	(asıl unsur)

1.4.4. Öncelik-Sonralık Karşılığı

Kelimelerin kurduğu tamlamalarda kelime-ek ilişkisinden farklı olarak asıl unsur tamlanan sonra, yardımcı unsur tamlayan önce gelir. Çünkü vurgu tamlayandır. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, tamlama oluşturan kelimelerin yardımcı unsur olsalar dahi anlamlarını kaybetmediği yani ek, edat, yardımcı fiil vb. bir şey olmayıp kelime olarak kaldığıdır. Çünkü tamlamalarda görevlendirme durumu eklerle sağlanır.

inci+Ø+li	küpe+Ø
(yardımcı unsur)	(asıl unsur)

2.BÖLÜM: MORFOFONETİK-MORFOFONEMİK KARŞITLIK

Morfofonetik karşıtlık nedir.

Morfofonetik karşıtlık, eklerin karşıladığı şekillerle, telaffuz edilen değerlerle ve bunların fonetik esaslarıyla ilişkili olan karşıtlık türüdür. Mesela,

çal	-	Ø	+	makta	+	Ø	+	Ø	+	Ø	+	Ø	-	Ø	-	Ø	+	Ø	+	Ø
çal	-	Ø	+	ıyor	+	Ø	+	Ø	+	Ø	+	Ø	-	Ø	-	Ø	+	Ø	+	Ø
çal	-	Ø	-	mış	+	Ø	+	Ø	+	Ø	+	Ø	-	Ø	-	Ø	+	Ø	+	Ø
çal	-	Ø	-	acak	+	Ø	+	Ø	+	Ø	+	Ø	-	Ø	-	Ø	+	Ø	+	Ø
çal	-	Ø	-	Ø	+	Ø	+	Ø	+	Ø	+	Ø	-	Ø	-	Ø	+	Ø	+	Ø

ekleşmelerine sıfat fiil ekinin -makta, -ıyor, -mış, -acak ve -Ø şekilleriyle karşılanması morfofonetik karşıtlıktır.

Morfofonetik karşıtlık, eklerin ses değerleriyle ilişkili olduğu için fonksiyonları aynı olan eklerin fonetik olarak fark göstermesi durumunda da ortaya çıkar. Örneğin “çocuk+lar” ve “genç+ler” örneklerinde, +lAr çokluk ekinin iki farklı alt şekli görülmektedir. Bu açıdan morfofonetik karşıtlığın alt şekil-üst şekil karşıtlığını da verdiği söylenebilir.

Morfofonetik karşıtlık herhangi bir şeklin herhangi bir fonksiyona bağlı olmadığını ortaya koyması açısından önemlidir. Bir fonksiyon birden fazla şekille karşılanabildiği gibi bir şekil de eklediği yere göre birden fazla fonksiyonu icra edebilir. Örneğin -miş şekli kimi ağızlarda geçmiş zaman ekiyken²⁸, standart Türkçede sıfat fiil eki²⁹, hatta eklendiği yere göre yapım eki dahi olabilir.³⁰ Bu açıdan, karşıtlık gözetilmeden şekli fonksiyona tabi kılma alışkanlığı -miş’in sadece geçmiş zaman eki işlevinde kullanılan bir şekil olduğuna yönelik yanlış sonuçlar doğurur. Oysa ek, eklediği yerde bir fonksiyona sahip olur.

Morfofonetik karşıtlık noktasında etkili olan durumlar şunlardır:

2.1. Ses Olayları

Eklerin eklediği kelimeyle uyuma girmesi sonucu oluşan alt şekiller, ses olaylarının morfofonetik karşıtlığa etkisini ortaya koyar. Bu durum alt şekil-üst şekil karşıtlığıyla ilişkilidir.

dön-me-**yecək**+anı+lar+

²⁸ “hasdalukdan tüşdüm. ameliyat olmışım.” Trabzonağz-431

²⁹ “Kadının bacakları korkunç bir şekilde şişmişti.” MT-52

³⁰ yemiş (meyve)

dön-Ø-ecek+Ø+ler+

kok-ma-yacak+ççek+ler

kok-Ø-acak+Ø+lar+ örnekleri -(y)AcAk üst şeklinin alt şekilleridir.

Başka bir örnek cevher ek fiilidir:

“...illig bodan ertim...” KT-D/9 (bodan+Ø+Ø+er-Ø-)

“bu kün bolmışırmez meniñ barmağım” KB-26B/7 (bol-Ø-mış+Ø+Ø+Ø+ir-me-)

“hātırında bar idi...” GT-14(7b)/10 (bar+Ø+Ø+i-Ø-)

“Bir defa yerinden kopmuştu da düşmüştü.” SK-114 (düş-Ø-müş+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-)

Ekleşmelerde görüldüğü üzere bu ek, r/ sesinin erimeye yatkınlığı dolayısıyla farklı alt şekillere sahiptir.

Ekleşmelerde ses olaylarının oluşturduğu alt şekillerin dışında, yanlış çözümleme yoluyla ortaya çıkan başka şekiller de vardır. Mesela keç-Ø-ti+m+iz >geç-Ø-dü+k+Ø gibi ekleşmeler de morfofonetik karşıtlığa örnektir.

Şahıs eklerinde de ses olaylarının etkisi dikkat çekicidir:

bir-Ø-ür+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+me+n

yap-Ø-ar+va+n

koş-Ø-ar+ım+Ø

koş-Ø-a+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+m+Ø

Çözümlemelerde birinci şahıs ekinin farklı alt şekillerinin, “ben” morfeminin geçirdiği ses olaylarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Genizlileşme sonucu +men, sızıcılaşma ses olayıyla +van olan alt şekillerin yanında, /b/ sesinin ilerlek benzetme etkisiyle +(I)m morfemi de birinci şahıs ekini karşılamaktadır.

Yayınma:³¹

Ekler, eklendiği kelimenin ya da kendisinden önceki ekin ünlüsünün niteliklerini yayması sonucunda farklı alt şekillere sahip olur. Mesela -mİş üst şeklini ele alalım. “oku- ” kelimesine eklenen bu ek yuvarlak dar ünlülü bir alt şekle sahip olur (okumuş), “gör-“ kelimesinde ise damak uyumuna girerek ön damak ünlüsüyle telaffuz edilir (görmüş). Aynı üst şekil, “bil-”, “kır-” fiillerinde dar ve düz ünlülü alt şekillere sahiptir. Ancak farklı diyalektlerde yayınma ses olayına aykırı durumlar da gözlemlenmektedir. Mesela

³¹ Ses olaylarının izahı Turan’ın (2023) “Türk Dilinin Ses Bilgisi” ders notlarından faydalanılarak yapılmıştır.

“temayın...” (Trabzonağz.-383) örneğinde olumsuzluk ekinin kendisinden önceki hecenin ünlüsüyle damak uyumuna girmediği görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde de, dönemdeki yuvarlaklaşma eğiliminden dolayı, eke ait ünlülerin eklendiği kelimeyle ünlü uyumuna girmediği, yani yayınma ses olayının gerçekleşmediği örnekler mevcuttur: “kubben**ü**ğ aḥvālini”, “eydemed**ü**m” (G-2L.10a/7) Bunun dışında bazı şekillerin tarihi diyalektlerde yayınma ses olayına uğramadığı görülür. Mesela “-TUr” cevher ek fiili, Türkçede düz ünlülü alt şekillere sahip olmasına rağmen tarihi diyalektlerde, kendisinden önceki hecenin ünlüsünden bağımsız olarak yuvarlak ünlüyle kullanılmıştır.

Tasvir ek fiilinin diğer eklerden farklı olarak, ağızlar dışında, farklı alt şekillere sahip olmadığı dikkat çekmektedir. Benzer şekilde -yor eki de ünlü uyumuna girmez.

Ötümlüleşme/Ötümsüzleşme:

Eke ait ünsüz, ekin eklendiği yere bağlı olarak ötümlülük/ötümsüzlük niteliklerinden birini taşır. Mesela “-DI” şekli “öğretmen” kelimesinin morfofonetik olarak yandaşı olduğunda “-di” olarak telaffuz edilirken, “okut- ” fiiline eklendiğinde “-tu” alt şekline sahip olur.

Ötümlülük/ötümsüzlük hadisesi, sadece ekin eklendiği kelimenin ünsüzüne bağlı değildir. Ses-hece dengelemesi gibi farklı sebeplerin etkisiyle kimi eklerin farklı alt şekillere sahip olduğu görülür. Mesela -z şekli “yapmas” örneğinde hece yapısını sağlamlaştırmak için ötümsüzleşmiştir.

Sızıcılışma:

Açıklık uyumuna bağlı olarak meydana gelen sızıcılışma, ekleşme esnasında meydana gelen ses olaylarından biridir. Mesela -AcAk ekinin son ünsüzü kendisinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda ötümlüleşip sızıcılışır (yapacağım). Başka bir örnek +lık şeklidir. “kalem+lik+Ø” kelimesi kendisinde sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda “kalemligi” olarak telaffuz edilir.

Diğer yandan Doğu ağızlarına bakıldığında aynı şeklin hece sonu sesinin sızıcılıştığı görülmektedir (yaparık).

Gedik Dolduran:

Ünlüyle biten bir kelimeye ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde ses-hece dengelemesi nedeniyle arada gedik dolduran bir ses türer. Bunun neticesinde farklı alt şekiller meydana

gelir. Mesela –(y)IcI üst şekli yap- kelimesine eklendiğinde –ıcı şeklini, kaşı- fiiline eklendiğinde ise –yıcı şeklini alır.

Hece Tekleşmesi:

+TUrUr>+TUr örneğinde görüldüğü gibi birbirine benzer iki heceden biri ortadan kalktığı için –Ur şeklini karşılayan geniş zaman eki telaffuz edilmez ve damga morfemiyle karşılanır.

Erişme:

Açıklık uyumu sonucu hece sonunda eriyen sesler farklı dönemlerde farklı alt şekiller oluşturur. Mesela Köktürk metnindeki +IG nesne hal eki, sonraki dönemlerde +(y)I şeklini alacaktır.

Yukarıda belirtildiği üzere, cevher ek fiilinin sahip olduğu farklı alt şekiller de erişme ses olayının bir sonucudur.

Yutulma:

Açıklık uyumu sonucu yutulan sesler, eklerde farklı dönem ve metinlerde farklı şekiller meydana getirir. Mesela Eski Türkçedeki –GAn şekli daha sonraki dönemlerde –(y)An şeklini alır.

2.2. Tabaka ve Kullanım Tercihi

Eşzamanlılık ve eşmekanlılık bağlamında bir ağız tabakası ya da ağız tabakaları, bir şive içerisinde yazı dili olmamış diyalektleri ifade eder (Tek: 2023). Yazı dili olmuşsa şive tabakasını oluşturur. Mesela Türkçeden örnek vermek gerekirse “konuşan adam” ve “konuşkan adam” tamlamalarında -an yerine -kan şeklini tercih etmek hem bir tabakaya hem de bir alt işlev farkına işaret eder. G/ sesinin yutulduğu diğer sıfat fiil örneklerine rağmen –GAn şekli bir tabaka olarak varlığını sürdürmektedir. Aynı fonksiyona sahip bu iki şekil, tabakanın morfofonetik karşıtlık türüne etkisine örnek oluşturur.

Diğer yandan herhangi bir sebeple bir ekin alt şekillerinden birinin kullanımı tercih edilebilir. Mesela “Okuyarak öğrendi.” ve “Okuyup öğrendi.” cümlelerinde kullanılan zarf fiil eki aynı alt fonksiyona sahiptir ancak farklı şekillerde kullanılabilir.

Bunun yanında diyalektlerde kullanılan başka şekillerde morfofonetik karşıtlığa örnektir:

“ne bilürem nolisar aḥvālūmi

garḳa vardum bilmez oldum ḥālūmi” G-2L.112a/3 (ol-Ø-**ısar**+Ø+Ø+)

“gerekse müsülmān olam biḡ yıl ‘ibādet kılam

gerekse kâfir olam küfr ü imândan fâriğ” YE-F.100a/9-10 (ol-Ø-a+Ø+Ø+)

Yukarıdaki örneklerinde aynı alt fonksiyona sahip ekler başka şekillerle karşılanmıştır.

2.3. Sanat-Belagat-Kafiye

Dil eserlerinin muhtevasına göre yazar, kullandığı sanata ya da eserin içeriğine bağlı olarak kelime tercihi yapıyorsa, aynı şekilde ses uyumu, kafiye, ahenk, eser içeriği vb. nedenlerle ekler üzerinde de tercihte bulunur. Böylece morfofonetik çeşitlilik oluşur.

“Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden
Eteklerinde güneş rengi bir yığın yaprak
Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak...
Sular sarardı... Yüzün perde perde solmakta
Kızıl havaları seyret ki akşam olmakta...

...

”

Bu şiirde şairin “ağlayarak” tercihi tesadüf değildir. -(y)ArAk zarf fiil ekini karşılayacak farklı şekiller olmasına rağmen, yaprak kelimesiyle kafiye olması için bu şekil kullanılmıştır. Devamında gösterme sıfat fiil eki olarak -makta şeklinin kullanılması şairin tercihidir. Nitekim -yor şeklinin kullanılması aynı ahengi vermeyecek, aynı etkiyi yaratmayacaktır.

Morfofonemik karşıtlık nedir.

Morfofonemik karşıtlık, bir ekleşmede telaffuz edilen ve edilmeyen öğeler toplamının karşıladığı anlam ve işlevleri verir. Eklerin fonksiyonlarıyla ilgili karşıtlık türüdür. Mesela, “Kız şaşırılmış.” cümlesinde kullanılan sıfat fiil eki rivayet-olgu³² alt fonksiyonundayken “Kız sararmış.” cümlesinde rivayet-tasvir³³ alt fonksiyonundadır. Aynı şekle sahip olmasına rağmen farklı alt fonksiyonlara sahip -mış eki morfofonemik karşıtlığa örnektir. Bu açıdan morfofonemik karşıtlık alt fonksiyon-üst fonksiyon karşıtlığını³⁴ doğurur.

Morfofonemik karşıtlığı doğuran unsurlar görevlendirmeyeyle ilişkilidir. Dil eserlerinde metnin muhtevasına bağlı olarak bazı fonksiyonların tercih edilmesi buna örnek olarak verilebilir. Mesela bir masalda aktarım olduğu için rivayet sıfat fiil eki kullanılırken, öğüt veren bir eserde emir sıfat fiil eki yer alır.

³² Topçu (2011)

³³ Topçu (2011)

³⁴ Turan (2024: 238)

Morfofonetik-Morfofonemik Karşıtlık

Morfofonetik-morfofonemik karşıtlık eklerin ses değerleriyle, fonksiyonlarıyla ve bunların birbiriyle ilişkisiyle bağlantılı karşıtlık türüdür. Örneğin: “adam+lar” ve “adam+Ø” eklemelerinde ilk örnekte kelime +lar çokluk eki almışken, ikinci örnekte teklik eki kullanılmıştır. Bir isim teklik/çokluk ekini almak zorundadır. Bu ekin teklik ve çokluk eki olmak üzere iki alt fonksiyonu vardır.³⁵ İlk örnekte telaffuz edilen bir çokluk eki varken ikinci örnekte teklik eki telaffuz edilmemiştir. Bu iki ekin hem görevleri hem şekilleri farklıdır. Bu da bize morfofonetik ve morfofonemik karşıtlığı verir.

Morfofonetik-morfofonemik karşıtlık dilin unsurlarının birbirleriyle ilişkisini ve birbirlerine karşı görevlerini ortaya koymanın yanında bu unsurların sahip olduğu ekleşme kültürünü, yani eklerin hangi şartlar altında hangi kurallarla şekillendiğinin çerçevesini çizer. Görev ve anlam arasındaki ilişkinin ölçülebilir yapısını ortaya koyar. Bu yapı yığılma ile değil, karşıtlıklar düzeninde parçaların örülmesi ile kurulur.³⁶ Dolayısıyla dilin unsurlarının tespitinde, en eski metinlerden günümüzdeki eserlere kadar takip edilebilir bir süreç imkanı vardır. Mesela, “...cüftüm vefatı bolupturur...”³⁷, “olmuştur” ve “olmuş” eklemelerini ele alalım:

bol-Ø-up+Ø+Ø+Ø+tur-Ø-ur+Ø+Ø

ol-Ø-muş+Ø+Ø+Ø+tur-Ø-Ø+Ø+Ø

ol-Ø-muş+Ø+Ø+Ø+ Ø -Ø-Ø+Ø+Ø

Bu ekleşme dizileri arasında morfofonemik açıdan hiçbir fark yoktur. Sadece morfofonetik karşıtlık vardır. İkinci örnekte hece tekleşmesi sonucu oluşan morfofonetik bir kayıp meydana gelmiştir. Üçüncü örnekte ise telaffuz edilmeyen bir cevher ek fiili vardır. Yani morfofonetik-morfofonemik karşıtlık açısından bir eksiklik söz konusu değildir.

Eklemelerde, ses olayları ya da vurgu sebebiyle telaffuz edilmeyen unsurlar söz konusu olabilir. Morfofonetik dizilime bağlı kalınarak morfofonemik yapının görmezden gelinmesi yani bu ikisi arasında karşıtlık kurulamaması neticesinde eklerin birbiriyle karıştırıldığı göze çarpmaktadır. Bu durum sıfat fiil eklerinde de kendini göstermektedir:

kes-Ø-miş+adam+lar+dan+i-Ø-di+n+iz

kes-Ø-miş+ Ø + Ø + Ø +Ø-Ø-ti+Ø+Ø

³⁵ Turan, Z. (2018). “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”, *Türkbilig*, 2018/35: 97-110.

³⁶ Turan, Z. (2015). “Ekleşme Dizisinin Karşıtlık Düzeni” *Yüksek Lisans Ders Notları*

³⁷ NF-107/3

kes-Ø-miş+ Ø +Ø + Ø +Ø-Ø-Ø+Ø+Ø

örneklerine bakıldığında telaffuz edilmeyen değerlerin yok sayılması bu ekin zaman eki olarak algılanmasına neden olabilir.³⁸ Oysa sıfat fiil ekinden sonra telaffuz edilsin ya da edilmesin mutlaka tamlanan vardır. Tamlanan unsuru, sıfat fiil ekinin diğer eklerle karıştırılmasının önüne geçer.

Ek ekleşmede görev kazanır. Unsurların telaffuz değeri değil, nasıl karşıtlandığı önemlidir. Yani bir ekin fonksiyonu ancak karşıtlıkla tespit edilebilir. Bu durum şeklin fonksiyon açısından bağlayıcı olmadığını, bir ekin fonksiyonuna şekilden hareketle karar verilemeyeceğini de ortaya koyar. Çünkü görevlendirme eşzamanlıdır. Mesela ±I şeklini inceleyelim:

“Binanın yapısı düzgün değildi.” örneğinde yapım eki (yap-**I**+Ø),

“Ekmekleri aliver.” örneğinde zarf fiil eki (al-Ø-**I**+ver-Ø-)

“Eskiden beri garip idi.” cümlesinde cevher ek fiili (garip+Ø+Ø+**i**-Ø-)

“Evlerin biri yanmış.” örneğinde şahıs eki (ev+ler+in bir+Ø+**i**+Ø)

“Kalemi kırdım.” cümlesinde ise nesne hal eki (kalem+Ø+**i** kır-Ø-) fonksiyonundadır.

±I şeklinin, yukarıdaki örneklerin dışında da, ağızlarda ve şivelerde farklı birçok fonksiyonda kullanıldığını görmek mümkündür.³⁹ Söz konusu ekin fonksiyonunu tespit etmede, bu şekilde bir yol izlenmeyerek morfofonetik-morfofonemik karşıtlığın göz ardı edilmesi, ekin şeklinden hareketle eke hal eki fonksiyonunun yüklenmesi ve hatta “ismin -i hali” gibi bir terimin meydana çıkması sonucunu doğurur.

Benzer şekilde ±DA ekini ele alalım:

“Okuldaki masa kırılmış.” cümlesinde işaretleme eki (okul+Ø+**da**+ki masa+Ø)

“Yolda gördüm.” cümlesinde işaretleme hal eki (yol+Ø+**da** gör-Ø-)

“O adam hepsinin gözdesi.” örneğinde yapım eki (göz+**de**+Ø)

“Tavada balık severim.” örneğinde ise sıfatlama ekidir (tava+Ø+**da** balık+Ø).

Morfofonetik-morfofonemik karşıtlık konusunda değinilmesi gereken bir diğer nokta, morfofonemik yapının morfofonetik dizilimi biçimlendirmesidir. Morfofonetik yapının değişebileceğini söylemiştik. Çünkü morfofonetik yapı morfemlerin şekil ve telaffuz cephesini karşılamaktadır. Morfofonemik yapı ise anlam ve görev yönünü karşılar.

³⁸ Diğer yandan, -mİş şeklinin bazı ağızlarda geçmiş zaman işleviyle karşımıza çıktığını da belirtmemiz gerekir.

³⁹ “üzerine ipek peşdemal bālīlardı.” Trabzonağz.-48 sıfat fiil eki (bā+**l**-Ø-**ī**+Ø+Ø+)

“allāñ_emrinnen isdeni...” Balıkesirağz.-365 geniş zaman eki (isde-n-Ø-**i**+Ø+Ø)

Dolayısıyla morfemlerin fonksiyonu şekillerini etkiler. Mesela emir sıfat fiil ekinin -Ø morfemiyle karşılanması bu duruma örnek oluşturur.⁴⁰ Yapım eki ise yeni kelime türetme fonksiyonuna sahip olduğu için her zaman telaffuz edilir.

Bunun yanında, her ekin alt fonksiyonlarından birinin damga morfemiyle karşılanması değinilmesi gereken bir husustur. Mesela çokluk ekine karşı teklik eki, geçmiş zaman ekine karşı geniş zaman eki⁴¹ damga morfemiyle karşılanır.

Bazı ekler ise, dilin yapısı anlaşmayı zorlaştıracak karışıklıklara mahal vermediği için, morfofonetik dizilimde belli bir yere sahiptir ve telaffuz edilmemesi söz konusu değildir. Mesela geniş zaman eki damga morfemiyle de karşılanabilmesine rağmen, geçmiş zaman eki daima telaffuz edilir. Başka bir örnek ise, Türkçede ilgi ekli isim tamlarında ilgi ekinin damga ile karşılandığı durumlarda şahıs ekinin, şahıs ekinin damga ile karşılandığı durumlarda ise ilgi ekinin muhakkak telaffuzunun olması kuralıdır⁴². Dil, ilgi ekini veya şahıs ekini birbirlerine göre morfofonetik bir alana sıkıştırarak ilgi ekli isim tamlamasının sıfatlama ekli isim tamlamasıyla karıştırılmasının önüne geçmiş olur:

“Senin çocuk görmeyeli büyümüş.” (sen+Ø+in çocuk+Ø+Ø+Ø)

“Halk pazarının günü değişmiş.” (halk+Ø+Ø pazar+Ø+i+Ø)

Yapılan izahlardan hareketle, dilin yapısında oluşturan morfofonetik-morfofonemik karşıtlığın, unsurları belli bir düzene göre sıraladığı, sınırlandırdığı ve görev dağılımı yaptığı söylenebilir. Bu sistem kelime-kelime, kelime-ek, ek-ek ilişkisi üzerine kuruludur. Mevzubahis ilişkiler de farklı karşıtlıkları doğurur.

Morfofonetik-Morfofonemik Karşıtlık Düzleminde Kelime ve Ek

Kelime ve ek karşıtlığı, morfofonetik-morfofonemik karşıtlıkla ilişkilidir. Bu iki unsur arasında hem morfofonetik hem morfofonemik karşıtlık vardır. Söz konusu karşıtlık ilişkileri farklı denklemlerle bağlantılıdır. Mesela kelimenin anlama, ekin ise göreve sahip olması morfofonemik karşıtlığı verir. Kelimenin anlam olması asıl unsur olmasını sağlar. Bu durumun sonucunda, morfofonetik dizilimde kelime asıl unsur olarak önce, ekse

⁴⁰ Turan (2008: 239) bu durumu fiili, emir kuvvetindeki bir isteğe dönüştürebilmek için, emir ekinin telaffuz değerlerine varıncaya kadar fiilin üzerine vurgu olarak yığılması, olarak açıklar.

⁴¹ Topçu (2011: 40) bu durumun geniş zamanın “r” sesini içermesinden kaynaklı olduğunu söyler. Fonetik açıdan erimeye, yutulma (haploloji)ya en yakın kelime ve eklerin damgalandığını söyler. Başka bir neden olarak da geçmiş zamanın yerdaş karşıtı olarak çok işlek bir kullanıma sahip olması nedeniyle örneklemeye çok fazla uğraması olduğunu belirtir.

⁴² Farklı diyalektlerde farklılık göstermektedir: “câhiller ara ‘âlim oltursa aña oğşar” GT-340(170b)/9 câhil+ler+Ø ara+Ø+Ø+Ø+

görev unsuru yani yardımcı unsur olarak sonra gelir. Böylece kelimeyle ek arasında yandaşlık ilişkisi kurulur.

Yandaş olan kelimeyle ek arasındaki telaffuz aralığı kısadır. Bunun sonucunda ek, kelimeyle ses uyumuna girer ve farklı alt şekillere sahip olur. Kelime tek şekilliysen ekin çok şekilli olması kelime ve ek arasında morfofonetik karşıtlık oluşturur. Ekin çok şekilliliği ise alt şekil-üst şekil karşıtlığını verir.

Kelime ve ek arasındaki yandaş ilişki, kelimeler arasındaki karşıtlık ilişkisiyle şekillenir. Yani morfofonemik açıdan isim ve fiil karşıtlığı oluşturan kelimelere eklenen ekler, eklendiği kelimenin taşıdığı anlama uygun bir fonksiyona sahiptir. Dolayısıyla ekler, isme ve fiile eklenen ekler olarak ayrılır. Bu durum da fonksiyonlar arasında morfofonemik karşıtlığı doğurur. Mesela hal eki sadece isme eklenen bir ektir. Zarf fiil eki ise fiile eklenir. Ancak farklı olarak yapım eki hem isme hem fiile gelebilir.

Kelimeler arasındaki ilişki görevlendirmeye kurulu. Bu görevlendirmeyi ekler sağlar. Kelime tamlama içinde görevlendirilse dahi, ilk görevi olan anlam taşıma işlevini kaybetmez. Ekin ise anlamı yoktur.

Bunların ışığında, “bil-Ø-e+bil-Ø-di+n+iz” ekleşmesini değerlendirelim: Ekleşmede telaffuz edilen ilk unsur “bil-” morfemidir. “Öğrenmiş olmak.” anlamına sahip olan bu morfem, anlam taşıdığı için asıl unsurdur ve önce gelmiştir. Yandaş karşıtlık neticesinde fiil olduğu için kendisine eklenen ilk ek olumluluk ekidir. Daha sonra zarf fiil eki gelerek fiili isim kategorisine sokar. Daha sonra +bil- tasvir ek fiili gelmiştir. Bu morfemin ek olduğu, anlama değil göreve sahip olmasından anlaşılmazsa bile, dizilimde asıl unsur olan kelimedenden sonra geldiği için inkar edilemez. Daha sonra ek fiile yandaş olumluluk eki eklenir. Cümleyi kuran çekim ekleriyle (zaman eki ve şahıs eki) bitimlilik sağlanarak çokluk eki eklenmiştir.

Morfofonetik-Morfofonemik Karşıtlık Düzleminde Yerdaş-Yandaş Karşıtlık

Yerdaş-yandaş karşıtlık,⁴³ dilin unsurlarını morfofonetik ve morfofonemik açıdan disiplin altına alan karşıtlık türlerinden biridir. Kelime-ek ve ek-ek ilişkisinde kendisini gösterir. Kelimeyle ekin yandaşlığı öncelik-sonralık karşıtlığıyla bağlantılıdır. Kelime önce, ek ise sonra gelir. Yandaş ekin eklendiği kelimeyle uyuma girmesi sonucu da alt şekil-üst şekil karşıtlığı oluşur. Yerdaş-yandaşlığın ilişkili olduğu öncelik-sonralık karşıtlığı

⁴³ Turan (2024: 237)

morfofonemik karşıtlıkla bağlantılıyken, alt şekil-üst şekil karşıtlığı morfofonetik karşıtlıkla ilişkilidir.

Bu karşıtlık, ek ek ilişkisinde eklerin fonksiyonlarına bağlı olarak meydana çıkar. Söz konusu durum alt fonksiyon-üst fonksiyon⁴⁴ karşıtlığıyla alakalıdır. Mesela olumluluk ve olumsuzluk eki aynı ekin alt fonksiyonlarından olduğu için yerdaştırılır. Dolayısıyla olumsuzluk ekinin yokluğunda onun yerini tutan şey, yerdaşı olumluluk ekidir. Olumluluk-olumsuzluk ekinden farklı olarak çatı eklerinin alt fonksiyonları yandaş olabilir (döv-üş-tür-ül-Ø-). Yendaş-yandaşlığın ekler üzerinde alt fonksiyon-üst fonksiyon karşıtlığına bağlı olarak şekillenmesi morfofonemik karşıtlıkla ilişkilidir.

Dilin yapısı gereği bazı eklerin yan yana gelmesi mümkün değilken (geniş zaman eki ile geçmiş zaman eki gibi), bazı eklerinse yandaş olmaması imkan dahilinde değildir. Mesela isim fiil ekinden sonra mutlaka teklik veya çokluk eki gelir. Çünkü isim fiil eki, eklendiği fiili anlamını değiştirmeden isim kategorisine dahil eder. Her ismin teklik ya da çokluk ekinden birini alması gerektiği gibi, isim fiil eki eklenen kelime de teklik/çokluk ekini alır.

“Bu yalvarışlar boşuna.” (yalvar-Ø-ış+lar)

“Durmamaktan bıktım.” (dur-ma-mak+Ø)

Diğer yandan bazı yandaş eklerin damga morfemiyle karşılanıp karşılanamamasının, morfofonetik-morfofonemik karşıtlığa bağlı olarak belli bir kurala oturtulduğu dikkat çekmektedir. Mesela, işaretleme eki+ilgi eki ile kurulan tamlamalarda bu iki yandaş ekten yalnızca işaretleme eki, Ø morfemiyle kullanılabilir. İki ekin eşzamanlı telaffuz edilmemesi mümkün değildir. Çünkü işaretleme eki+ilgi eki ile kurulan tamlamalarda, tamlananda şahıs eki olmadığı için iki ekin de damga morfemiyle damgalanması durumunda bu tamlama sıfatlama ekli tamlamayla karışabilir. Bu sebeple yandaş karşıtlık +ki şekilli ilgi ekine hareket alanı bırakmaz ve eki morfofonetik alana sıkıştırır.

yarın+Ø+da+ki iş+Ø+

yarın+Ø+Ø+ki iş+Ø+

tamlamaları kullanılabilirken, “yarın iş” örneği işaretleme+ilgi ekli isim tamlaması olarak kullanılamaz.

⁴⁴ Turan (2024: 238)

Yerdaş-yandaş karşıtlığının anlaşılabilmesi, eklerin fonksiyonunun tespitini zorlaştırmaktadır. Bu durum özellikle eklerin birleşik algılanmasında kendini göstermektedir. Mesela “çokluk ikinci şahıs eki” terimi bir ekin karşılığı değildir.

yap-ma-dı+n+Ø

yap-ma-dı+n+ız

yap-ma-dı+Ø+lar

odun+lar

Yukarıdaki ekleşmelere bakıldığında, çokluk ekinin şahıs ekinden ayrı bir kategori olduğu kanıtlanmaktadır. Morfofonetik olarak karşıtlandırıldığında, +n ve +Ø morfeplerinin şahıs ekini, +ız ve +lar morfeplerinin çokluk ekini karşıladığı görülmektedir.

Morfofonetik-Morfofonemik Karşıtlık Düzleminde Öncelik-Sonralık Karşıtlığı

Yandaş karşıtlığa sahip morfepler arasında öncelik-sonralık ilişkisi vardır. Morfepler diziliş karşıtlığına bağlı olarak bir kurala göre sıralanır. Söz konusu diziliş karşıtlığı ise kelime-ek, kelime-kelime, ek-ek arasında farklı bir düzene oturtulmuştur.

Kelimeyle ek ilişkisinde morfeplerin anlam ve görev unsurları olmasından kaynaklı olarak yani morfofonemik karşıtlığa bağlı olarak kelimenin önce, ekin sonra geldiğini ve bunun da alt şekil-üst şekil ilişkisi gibi bir sonuçla morfofonetik karşıtlığa sebebiyet verdiğini söylemiştik.

Aynı karşıtlık kelime kelime ilişkisinde, farklı bir dizilişle kendini gösterir. Tamlamalarda asıl unsur olan kelime sonra, yardımcı unsur olan kelime önce gelir. Bunun sebebi asıl unsur tamlananı çeşitli sebeplere tamlayacak/işaretleyecek olan ismin/tamlayanın ayırt ediciliğidir.

İsim tamlamalarında, kelimeler arasındaki öncelik-sonralık karşıtlığı farklı morfofonetik-morfofonemik ilişkiler doğurur. Mesela sıfatlama ekli isim tamlamalarında tamlananın telaffuz edilmesi tercihe bağlıdır. Çünkü sıfatlama ekindeki niteleme fonksiyonu vurguyu ayırıcı özellikte yani tamlayanda toplar. İlgi ekli isim tamlamalarında ise tamlayanın telaffuz edilmediği durumlar daha çoktur. Bunun sebebi ise tamlanandaki şahıs ekinin ilgi ekinin varlığına, telaffuz edilmese bile, kanıt oluşturabilmesidir:

huy+Ø+suz kadın+Ø (sıfatlama ekli, tamlananı telaffuz edilen isim isim tamlaması)

huy+Ø+suz+ Ø + Ø (sıfatlama ekli, tamlananı telaffuz edilmeyen isim isim tamlaması)

sen+Ø+in iş+ler+in+Ø (ilgi ekli, tamlayanı telaffuz edilen isim isim tamlaması)

Ø+ Ø+ Ø iş+ler+in+Ø (ilgi ekli, tamlayanı telaffuz edilmeyen isim tamlaması).

değiştirmez. Dolayısıyla fiilimsi ekinin alt fonksiyonları olan sıfat fiil eki, zarf fiil eki ve isim fiil eki yapım eki kategorisine dahil edilemez. Bundan hareketle alt ve üst fonksiyon ilişkisinin, eklerin görevlerini belirlemede ve ayrımlarını yapmada etkili bir rol oynadığı söylenebilir.

Morfofonetik-Morfofonemik Karşıtlık Düzleminde Alt Şekil-Üst Şekil Karşıtlığı

Alt şekil, eklerin ekleşme esnasında geçirdiği ses olayları neticesinde sahip olduğu şekillerdir. Bu sebeple alt şekil-üst şekil karşıtlığı morfofonetikle ilişkilidir. Ancak bu morfofonetiklik, morfofonemik dizilime bağlıdır.

Alt şekil-üst şekil karşıtlığı en başta kelime ve ek ayrımında kendini gösterir. Alt/üst şekle sahip unsur ektir. Kelimenin tek şekli vardır. Ekin farklı alt şekillere sahip olma sebebi, görev olması dolayısıyla kelimeden sonra gelmesinden kaynaklanır.

Ekin sahip olduğu şekil fonksiyonunu belirlemez. Fonksiyonu belirleyen şey ekin eklendiği yer ve o yerde edindiği görevdir. Buna bağlı olarak da fonksiyonların bir şekli vardır. Ancak bazı fonksiyonlar şekilce telaffuz değerine sahip değildir. Damga morfemiyle karşılanan bu eklerin telaffuz edilmemesi morfofonemik açıdan olmadıkları anlamına gelmez. Nitekim damga bir alt şekildir. Bazı ekler sadece damga morfemiyle karşılanır. Bu eklerin yok sayılması karşıtlık gereği diğer ekleri kavramada engel oluşturur. Mesela olumluluk ekini kabul etmemek, karşıtı olan olumsuzluk ekinin mahiyetini anlamayı zorlaştırır. Bir diğer örnek telaffuzsuz örneklerine rastladığımız tasvir ek fiilidir. Bu örneklerde tasvir ek fiilinin, morfofonemik dizilimden hareket edilmeyip yok sayılması yandaşı olan diğer eklerin tespitinin doğru yapılamamasına sebep olacaktır:

tak-Ø-a+bil-me-di+Ø+ler

tak-Ø-a+Ø-ma-dı+Ø+lar

+bil- tasvir ek fiilinin telaffuz edilmediği örneği telaffuz edildiği örneklerle yukarıdaki gibi karşıtlandıramamak, tasvir ek fiilinin öncesinde ve sonrasında gelen eklerin fonksiyonunu belirlemeyi imkansız kılar.

Telaffuz edilmeyen alt şeklin görmezden gelinmesinin bir diğer sonucu, eke ait görevlerin kelimelere yüklenmesi ve ikiden fazla kelime çeşidi olduğu zannına sebep vermesidir. Mesela, “ile” anlamı olan bir morfemdir. Nitekim eklerden farklı olarak kendine sözlüklerde yer edinmiştir. Sık kullanılan bu kelime, kelimeler arası tamlamalarda görevi değil anlamı olan bir unsurdur. Çoğunlukla birliktelik/bağlama hal ekiyle kullanıldığı için

bu isim, kelime olarak değil bağlaç olarak değerlendirilmiştir. Oysa “Eve araba ile geldim.” cümlesinde “ile” ismi bir şey bağlamamaktadır.

Dilin unsurları, telaffuz edilen ve edilmeyenleri olmak üzere, karşıtlarıyla ele alınmalıdır. Tüm karşıtlıklar birbiriyle ilişkili ve bir bütün halinde olduğu için de dili anlamak ve anlatmak adına kapsayıcı bir bakış açısı gereklidir.

3.BÖLÜM: MORFOFONETİK-MORFOFONEMİK KARŞITLIĞIN FONKSİYON VE ŞEKİL KARŞITLIĞI NASIL KURULMUŞTUR

Bu bölüme kadar, kelime ve ek ayrımının açık bir şekilde ortaya konulamaması, anlam-görev ve telaffuz karşıtlığının tespitinin yapılamaması, eklere ait görevlerin kelimelere atfedilmesi, morfofonetik değişimlerin fonksiyon farkı sanılarak eklerin fonksiyonlarına değil şekillerine bağlı kalınması gibi nedenlerle gramer çalışmalarında şekil ve görevlerin birbirine karıştırıldığını, dolayısıyla şekil odaklı bir gramerciliğin oluştuğunu ve bu durumun dilcilikte yerleşik bir hal aldığını özetlemeye çalıştık.

Gerçekleştirilen dil faaliyetlerinin, morfofonetik-morfofonemik karşıtlık içermediği ve ses olaylarıyla şekiller arasındaki karşıtlandırma vazifesi ilişkilendirilemediği için Türk dilciliğinde içerik kazanmadığı anlaşılmaktadır.

Böyle olmakla birlikte, son zamanlarda yapılan dil çalışmaları göstermiştir ki, bahsedilen bu dilcilik anlayışı ve getirdiği ikili ek sınıflaması, eklerin fonksiyon ve şekilleri, kelime türü kategorisi, cümle yapısı vb. konular üzerine yapılan çalışmaların yetersizliği sorgulanmaya başlanmış ve bahsedilen gramer konuları hakkında yeni izahlar yapılmıştır. Bu noktada Turan (2024), çalışmalarıyla Türk dilinin yapısını ve bu yapıya ait karşıtlık ilişkisini dile ait öğeler üzerinden somutlaştırarak ortaya koymuştur.

Aşağıda, söz konusu çalışmalardan hareketle, on ek ve işlevini veren, çeşitlilik, benzerlik ve farklılık açısından morfofonetik-morfofonemik karşıtlığa örnek oluşturacak dil malzemelerine başvurulmuş, bunlar ses olayı/değişmesi bilgisiyle karşıtlandırarak çözümlenmiştir.

3.1. Yapım Eki

Yapım eki, kelimenin anlamını ya da hem anlamını hem kategorisini değiştirebilen ek türüdür. Turan (2018: 103) bu ekin kelimenin anlamını değiştirip başka kelime yaptığını ve kelimenin anlam köküne geldiği için kelimeye eklenen ilk ek olduğunu, anlam değiştirme işlevinin bunu gerektirdiğini belirtir.

Çeşitli dönem ve metinlerden derlediğim örneklerde görüleceği gibi, yapım ekinin alt fonksiyonları çeşitlilik göstermektedir. Ancak yapım eki üzerine yapılan çalışmalarda, bu ekin alt kategorilerinin sınıflandırılmasında sadece tür odaklı bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Yani yapım ekleri isimden isim yapım ekleri, isimden fiil yapım ekleri, fiilden fiil yapım ekleri ve fiilden isim yapım ekleri olarak sınıflandırılmıştır

(Ergin, 2013: 154; Korkmaz, 1992: 171; Gülensoy, 2000: 368; Karaağaç, 2013: 256-322). Oysa yapım eklerinin tek fonksiyonu sadece tür değiştirmek değildir. Mesela göz kelimesi bir organ ifade ederken göz+lük+Ø+ ekleşmesinde yapım eki olarak eklenen +lük ekinin fonksiyonu eşya yapım ekidir.

Çalışmanın devamındaki diğer ek çeşitlerine ait ekleşme örneklerinde verilen birçok şekil, farklı gramer kitaplarında yapım eki olarak değerlendirilmiştir. Bunun sebebi ikili ek sınıflamasının bir getirisi olarak yapım eki olmayan ancak çekim eki kategorisine de tam olarak oturtulamayan birçok fonksiyonun yapım eki kategorisine dahil edilmesidir. Örneğin Ergin'in (2013:154-216) şekillerini sıraladığı ve yapım eki kategorisinde değerlendirdiği eklerin bazılarına bakacak olursak: "İsimden isim yapım eki" başlığında alınan +II eki aslında sıfatlama ekidir. Nitekim verilen örneklerde (kanlı, boyalı, başlı vb.) bu ekin kelimenin anlamını ya da türünü değiştirmede ve isim isim tamlamasında görev aldığı görülmektedir. Çalışmanın devamında +kİ şekli verilerek bu ekin zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yaptığını söylenmiş ve "gökteki", "akşamki" gibi örnekler verilmiştir. Bu ek de yapım eki değil, isim tamlaması kuran ekler kategorisindedir. Çalışmanın ilerleyen sayfalarında çatı eklerinin (-n-, -ş- vb.) de yapım eki başlığı altında ele alındığı görülmektedir. İzahlarda yapım ekinin anlam köküne gelen ilk ek olma kuralı göz ardı edilmiştir.

Birçok dil çalışmasında, bir ek izah edilirken o fonksiyona ait şekiller ekleşme örneği verilmeden sayılıp dökülmektedir. Ancak ek eklendiği yerde görev kazandığı için bir şekle bakıp o ekin yapım eki olduğunu söylemek mümkün değildir. Mesela,

"tırıglik tilegil tileme tilek

tilek bulğuğa bu tırıglik yölek" KB-99B/9 örneğinde +gil eki çokluk eki görevindedir:

til+e-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+**gil**

Ancak aynı şekil "Böcekgiller evi bastı." (böcek+**gil**+ler) örneğinde yapım eki fonksiyonundadır. Yani morfofonetik olarak aynı şekle sahip iki ek farklı fonksiyonlara sahiptir.

"sıfır+Ø+**cı** hoca+Ø" ve "göz+**cü**+Ø" ekleşmelerinde ise +cI şekli birinci örnekte sıfatlama ekini, ikinci örnekte yapım ekini karşılar.

Başka bir örnek:

"Pazardan üç kilo reçellik çilek aldım." cümlesinde verilen tamlamada (reçel+Ø+**lik** çilek+Ø) +lik eki sıfatlama ekiyken, "Kahvaltı takımına yeni bir reçellik aldım."

cümlesindeki (reçel+**lik**+Ø) +lik eki, yapım eki fonksiyonundadır. Aynı şeklin her iki fonksiyonda kullanılabilmesi ekleşme kuralıyla ilgilidir. Her ekin ekleşme dizisindeki yeri ve görevi farklıdır. Ekleşme kuralının bilinmemesi “sıfat yapan yapım eki” gibi bir söylem oluşturur. Nitekim “sıfat yapan yapım eki” terimi ekin fonksiyonunda bir farklılık olduğuna dair bir ipucu verse de morfofonetik-morfofonemik karşıtlık göz ardı edildiği için ekin fonksiyonu tespit edilememiştir.

Bir ekin yapım eki olup olmadığı diğer eklerin karşıtlığı göz önünde bulundurularak anlaşılabilir. Yapım eki yeni bir kelime yaratma fonksiyonuyla diğer eklerden ayrılır (işlev-işlev karşıtlığı). Bu fonksiyonun morfofonetiğe etkisi, yapım ekinin anlam değiştirebilen bir işleve sahip olması nedeniyle damga morfemiyle karşılanamaması (şekil-işlev karşıtlığı) ve ekleşme dizisinde kelimeye eklenen ilk ek olması (öncelik-sonralık karşıtlığı) sonucunu doğurur.

Yapım ekinin alt fonksiyonlarına göre farklı anlam türleri oluşur. Eklenen ekin şeklinin bu dili konuşanların zihin yapılarındaki işlev karşıtlığına göre karşılanan çeşitli biçimleri vardır. Aşağıda verilen çeşitli yapım eki fonksiyonları (morfofonemik karşıtlık) ve bu fonksiyonları karşılayan farklı şekiller (morfofonetik karşıtlık) bu çeşitliliği göstermektedir.

Cisim-Eşya,Yemek Yapım Eki⁴⁶

“bunça bitig bitigme...” KT-G/1

biti-**g**+Ø+

“...temir kapıgğa tegi süledim...” KT-G/4

kap-**ıg**+Ø+

Bu iki örnekte aynı fonksiyonu karşılayan şeklin, alt şekilleri görülmektedir. İkinci örnekte, eklendiği kelimenin konsonla bitmesine bağlı olarak ses-hece dengelemesi sonucu /ı/ sesi türemiştir. Ortaya çıkan bu alt şekilleri -(I)G+ üst şekli karşılar.

“...kõkuluğ ö[...] altun kümüş kergeksiz kelürti...”BK-G/11

kõk-**u**+**luğ**+Ø+

Bu örnekten hareketle, bir kelimeye birden fazla yapım ekinin eklenemeyeceğini söylemek gerekir. Turan (2018) yapım eklerinin yandaş art zamanlı ekler olduğunu ve her yapım ekinin daha önce yapılmış yeni anlamın üstüne geldiğini belirtir.

⁴⁶ Yapım ekinin alt fonksiyonlarının sınıflaması konusunda farklı çalışmalar olmakla birlikte (Poyraz: 2021), çalışmada kendi sınıflamamızı kullanmayı uygun gördük.

“...yimiş yimişi yoktur...” GT-25(13a)/3

yi-**miş**+Ø+

-miş şekli bu örnekte, ayrı yerlerde ayrı fonksiyonları karşılamıştır. İlk kelime yapım eki fonksiyonundayken, ikinci kelime sıfat fiil eki fonksiyonundadır. Çünkü birinci -miş anlam köküne eklenerek anlam değiştirmiş, ikinci -miş olumluluk ekinden sonra gelerek fiil isim (telaffuz edilmeyen tamlanan) tamlaması kurmuştur. Benzer şekilde aşağıdaki örneklerde -mek ve -ma şekli yapım ekiyken, “Sev**mek** güzeldir.”, “Okumayı sevmem.” cümlelerinde isim fiil ekini karşılarlar. “Yapma bebek gibi.” cümlesinde ise -ma şekli sıfat fiil ekini karşılar. Bir sonraki ekleşmede -yecek şekilli yapım eki “Görmeyecek gözdü.” gibi bir örnekte sıfat fiil eki görevinde kullanılır. Bu durum, ekin eklendiği yerde görev kazandığına örnek oluşturmaktadır.

“ol yimek bil aña ziyān kitürür” GT-169(85a)/3

yi-**mek**+Ø+

“... benim için doldurdukları birkaç dolmanın bir iki tanesi, kuru ekmek kırıntıları ve...”

MT-53

dol-**ma**+Ø+

“...ne yiyecek, ne içecek, ne kitaba...” SK-12

yi-**yecek**+Ø+

“...salkım saçak çökerler karanlığıma...” EVH-30

saç-**ak**+Ø+

Dil Yapım Eki

“... ‘acemce ayttı...” GT-245(123a)/7

‘acem+**ce**+Ø+

Dil yapım eki, “Türkçe, Arapça” gibi örneklerde eklendiği kelimenin son sesinin ötümsüzlüğüne bağlı olarak ötümsüzleşir /c/>/ç/. Yayınma ses olayıyla da eklendiği kelimenin ünlüsüne bağlı olarak artlaşma ya da önleşmeye uğrar.

+CE şekli sadece yapım eki fonksiyonunda kullanılmaz. “devece boy” tamlamasında sıfatlama eki, “Tonlarca eşya çalınmış.” cümlesinde hal ekini karşılar.

Durum-Olgü Yapım Eki

Bu alt fonksiyon bir olgu, nitelik vaziyetini ortaya koymaktadır.

“...temir kapığka tegi süledim...” KT-G/4

teg-**i**+Ø+

“...sabı süçig ağısi yımşak ermiş...” KT-G/5

*yımşa-**k**+Ø+

“kırk artuķı yeti yolu sülemiş...” KT-D/15

art-**uķ**+Ø+

“bu ay toldı hālin eşitti ilig

ölüm tutgaķı ig tegürmiş ilig” KB-25B/10

tut-**ġaķ**+Ø+

-ġaķ şekli Türkçede “salkım saçak” örneğindeki gibi açıklık uyumu sonucu yutulur (ġ/>Ø/).

“bu küçkey kişı kendü beglik yemez

bu küçkey küçini bodun kötrümez” KB-55B/16

küç-**key**+Ø+

“bu ikiturur ajun tutruķı

oza keçmiş iş hem kelir utruķı” KB-79A/16

tut-**ruķ**+Ø+

“... helvacı kabaġını dilim dilim una bulayıp kızartırlar...” MT-42

dil-**im**+Ø+

“Bilmem nasıl bir müsabakayı birincilikle kazanmıştı.” MT-170

bir-**incilik**+Ø+

“...bir sözümün ona ne kadar gülünç geleceğini düşündüm...” SK-108

gül-**ünç**+Ø+

Bu yapım eki gramer çalışmalarında -n çatı eki ve -ç yapım eki olarak ayrı ayrı çözümlenmektedir. Ancak yapım eki çatı ekinden önce gelir. Sevinç örneğindeki gibi – (I)nç tek bir fonksiyonu karşılayan şekildir.

“...belirginlik kazanmış...” NKH-86

belir-**gin**+lik+Ø+

“...dehşetli sarsıntı halleri...” NT-32

sars-**ıntı**+Ø+

“...ne yapacağam o öli cendeġi” Vanağz.-3

öl-**i**+Ø+

“biri bir yaramazlıġ yaptı.” Malatyaağz.-336

yara-**mazlıġ**+Ø+

Bunun gibi bazı örneklerde iki yapım ekinin bir kelimeye aynı anda eklendiği yanlışına düşülebilir. Ancak -mazlğ tek bir fonksiyonu karşılamaktadır.

Hareket Yapım Eki

“...ilgerü şantun yazıkā tegi süledim...” KT-G/3

sü+**le**-Ø-

“yazuqlat...” BK-D/36

yazuql+**la**-t-Ø-

Bu örnekte görüldüğü üzere çatı eki yapım ekinden sonra kelimeye eklenir. Çatı eki ve yapım eki, bu diziliş karşıtlığının yanında işlev-işlev karşıtlığı açısından değerlendirildiğinde de karşıladıkları görev dolayısıyla birbirinden ayrırırlar.

“... tiledim...” T-1D/6

til+**e**-Ø-

“...bir kişi yañılsar oğuşı bodanı bisükiñe tegi kıdmaz ermiş...” KT-G/6

*yañ-**ıl**-Ø-

“...yana içikmiş...” KT-D/10

iç+**ik**-Ø-

“...balıkdaki tağıkmiş tağıdaki inmiş...” KT-D/12

tağı+**ık**-Ø-

“...küñedmiş kıladmiş bodanıg...” KT-D/13

küñ+**ed**-Ø-

kıl+**ad**-Ø-

“...özüm sakıntım...” KT-K/10

sa-**kın**-Ø-

“içgertim...” BK-D/25

iç+**ger**-Ø-

“tırıg bolsa yañluk qalı sözlemes

kerekligni sözler kişi kızlemez” KB-22B/6

kız+**le**-me-

“ağırladı ilig bu ay toldını

açıg birdi elgin tilin ögdini” KB-24B/9

ağır+**la**-Ø-

“bayudı bodun inçke tegdi yatur

uluş kend bezendi köñül yilgütür” KB-93A/1

bay+u-Ø-

“taķı havā isig erdi suwsadılar...” NF-43/17

suw+sa-Ø-

“...teni cümlesi qarardı...” NF-338/17-339/1

ķara+r-Ø-

“şafaķ irmes turur mağribde her şām

ķızarmıştur ķızıp bu ser-nigün cām” FŞ-262a/34

ķız-ar-Ø-

-ar şekli “Adamı evden çıkardım.” cümlesine bakıldığında çatı eki, “Her gün okula çıkar.” cümlesinde zaman eki, “Balıklar uçarmış.” örneğinde ise sıfat fiil ekini karşılar. Bu şeklin farklı fonksiyonları karşılaması işlev karşıtlığına örnek oluşturur. İşlev karşıtlığının göz ardı edilmesi şeklin karşıladğı fonksiyonun tespit edilememesine sebep olur.

“Her rind-i Hak dolup boşalan bir piyâleden

Dünyâyı refte refte saran bir ziyâ içer” EŞR-40

boş+al-Ø-

“Sîne sûrâh-be-sûrâh kanar vecdinden...” EŞR-49

kan+a-Ø-

“Benim istediğim, ilerde Allah’ın emriyle karım olacak eki, yüzü düzgün bir hanım kız bularak uzaktan uzağa işaretler, gülümsemeler ve mektuplarla sevişmekten ibaretti.” MT-13

gül-ümse-Ø-

“... bir eski zaman konağına yerleştik.” MT-15

yer+leş-Ø-

“Bu burnun hafif bir çizgiyle ortadan ikiye bölünmüş ucunda büyücek bir et beni sivrilirdi.” MT-20

sivri+l-Ø-

“Hâsılı, bir sürülerin fazla çoğalmasından korkmamak lazımdır.” MT-125

çoğ+al-Ø-

“...çömelmeye zorluyor.” MT-126

zor+lu-Ø-

“... muhafazaya bugünden başlayarak...” E-79

baş+lı-Ø-

“öle mōle biraz cannandúk.” Zonguldakağz.-143

can+na-n-Ø- ⁴⁷

Yukarıdaki son üç örneğin birincisinde +la- şekilli yapım ekinin ünlüsünün daralmaya ve yuvarlaklaşmaya uğrayarak +lu- şeklini, ikincisinde sadece ünlü daralmasına uğrayarak +lı- şeklini aldığı görülmektedir. Üçüncü örnekte ise aynı şekil, -n- ekinden dolayı gerilek benzetmeye uğramış ve +na- şeklini almıştır.

“...ilim adamlarının da ara sıra çocuklar gibi şairleşebilecekleri müşahedesi ortaya konur.” SK-11

şair+leş-Ø-

“Küçük mavi gözleri, üç günlük parlak beyaz akalı arasında ışıldadı.” SK-40

ışıl+da-Ø-

“...Bayezid’le evlendirildi.” OH-63

ev+len-Ø-

“...Türkmen şimdilerde ekmeği bulamazlanmıştır.” DA-27

bul+amazla-n-Ø- ⁴⁸

“Yakın tarihimizde siyasetin insansızlaştırılmasının birinci dönüm noktasını...” NKH-19

insan+sızla-ş-tır-ıl-Ø-ma+Ø+

“... kendisi de ruhçu görüşe doğru bir temayülü benimsemiştir.” NT-19

ben+imse-Ø-

“elinde değnek tikeldi.” Malatyaağz.-243

tik+el-Ø-

Kavram-Varlık Yapım Eki

“...yağuk erser edgü ağı birür tip ança başgürür ermiş bilig bilmez kişi...” KT-G/7

bil-ig+Ø+

“...buyrûkı yeme bilge ermişerinç...” KT-D/3

buyr-ûk+Ø+

“...açşık tosık ömezsen...” KT-G/8

⁴⁷ Yukarıdaki ekleşmede +la- yapım eki, eklendiği kelimenin son sesine bağlı olarak gerilek tam benzetme ses olayı geçirip +na- şekline dönmüştür.

⁴⁸ Bu örnekte -amazla- şekli bütün olarak yapım ekidir. Çünkü yapım eki kelimeye eklenen ilk ek olduğu için zarf fiil ekinden ya da olumsuzluk ekinden sonra gelmesi mümkün değildir. -amazla- eki bu şekliyle kelimeye yeni bir anlam verme görevi üstlenmiştir.

aç-**sık**+Ø+

to-**sık**+Ø+

“...yaşıl ögüz şantun yazıka tegi süledimiz...” KT-D/17

yaş+**ıl**+Ø+

“...üçünç yegen silig begin kedimlig toruğ at binip tegdi...” KT-D/33

ked-**im**+Ø+

“ajunda ölümdin katıgrağ kayu

toğuğlı kişi öldi mundağ ayu” KB-28A/2

öl-**üm**+Ø+

“kedim” ve “ölüm” örneklerindeki yapım ekinin ünlüsü, eklendiği kelimenin ünlüsüne bağlı olarak yayınma ses olayıyla yuvarlak ya da düz şekle sahip olmuştur. Yayınma ses olayının etkisini aşağıdaki “amulluğ” ve “tiriglik” örneklerinde de görmekteyiz:

“amulluğ bile açtı ay toldı til

siliglik bile öz sözün aydı bil” KB-14B/13

amul+**luğ**+Ø+

“tiriglik tidükün bu yıl teg keçer

kaçar tutsa bolmaz anı kim bulur” KB-16A/16

tirig+**lik**+Ø+

“kadaş yak yağukka yakınlık ola

uluğka kiçigke sewüg bol küle” KB-34A/9

sew-**üg**+Ø+

“meniñ me kılınçım bu ol belgülüg

tözüke tegir barça mindin ülüg” KB-19B/13

kıl-**ınç**+Ø+

“bolumsuzka devlet kelübirse kut

teper devletin ol keçürmiş küni” KB-54A/6

bol-**um**+Ø+

“bayāt kimke birse bu edgü kılık

bu edgü kılık birle edgü yorık” KB-54A/8

kıl-**ık**+Ø+

“anı bod uzun bolsa ögmez bilig

anı ma çöküt bolsa bolmaz silig” KB-57B/10

çök-**üt**+Ø+

“uluğsıg bedük tutsa begler köñül
siziksiz uçuzluk körür ay oğul” KB-58B/13

uluğ+**sıg**+Ø+

“bu sözke yanutı bu beyt ol tanuk
tanuk kayda bolsa bu huccet anuk” KB-59A/8

yan-**ut**+Ø+

“kimi erse umdu kılurerse kul
anıñ boşlukı ol ölüm birle ol” KB-75B/16

boş+**luk**+Ø+

“alımke birimke oñay bolsa öz
uluğka kiçigke süçüg tutsa söz “KB-82B/4

al-**im**+Ø+

bir-**im**+Ø+

“satıg oñay bolsa kılkı köni
añar eksümez neñ kereklig küni” KB-82B/6

sat-**ıg**+Ø+

“ilig devletinde itildi ajun
saķınç kısığa boldı sewinçler uzun” KB-92B/17

kıs-**ga**+Ø+

“... ol tüşlerniñ yorukı tég açuk rāst kelür erdi...” NF-7/5

yor-**uk**+Ø+

“...andın soñ taķı bir ékiz tuğar erdi...” NF-337/5

éki+**z**+Ø+

“bilişler birle hoş ‘ārifke zindān” GT-135(68a)/10

bil-**iş**+Ø+

“...uruşmağıl uruşçı pehlevān қоçқар bile” GT-335(168a)/9

ur-**uş**+Ø+

“kim hālāl ola bu cān yoldaşlığı
hergiz ayrılmaya ‘ışk қoldaşlığı” G-L.11a/4

yol+**daş**+**lıg**+Ø+

“her maķāmda hāl nedür bilü nedür

her birinün göñline tolu nedür” G-L.64a/1

bil-**ü**+Ø+

“üç bölükdür illa bir yolda gider

yolu birdür illa üç hâlde gider” G-2L.95a/2

böl-**ük**+Ø+

“kimseden hergiz bilişlik bulmadum

ol ne menzildür ne mülkdür bilmedüm” G-2L.110a/8

bil-**iş**+**lik**+Ø+

“...açkuç yok irdi” OK-U.28/8

aç-**kuç**+Ø+

“köp sivinç irdi...” OK-U.34/9

siv-**inç**+Ø+

“Koşmaca, kaydırak, birdirbir gibi oyunlar asla işime gelmezdi.” MT-5

koş-**maca**+Ø+

“Bebeklerle evcilik oyunu oynayan kız çocuklar...” MT-7

ev+**cilik**+Ø

“... ötede, beride bazı tehlikeli atılganlıklar yaptığını görürsünüz.” MT-11

at-ıl-**ganlık**+lar+

Bu ekleşmede -ganlık eki işlev ve bu işlevi karşılayan yeni bir ektir. “Sürüngen hayvan familyasındandır.” ve “Fındıklıkları satmış.” örneklerinde “-gen” ve “+lık” ekleri ayrı şekiller ve ayrı işlevlerdeyken, “atılganlık” örneğinde tek işlev ve tek şekli karşılayan karşıtlıkla biraraya gelmiştir.

“Parayı hırka dikişleri arasına dikmek...” MT-119

dik-**iş**+Ø+

“Bu kadar yüzüzlük, arsızlık, hayasızlık ne için?” MT-127

ar+**sızlık**+Ø+

yüz+**süzlük**+Ø

“Uzun müddet anlamamazlıktan geldikten sonra bir akşam kapıda...” MT-159

anla-**mamazlık**+Ø+

-ma şekli bu ekleşmede olumsuzluk eki olarak değerlendirilemez. -mamazlık bütün olarak anlam köküne eklenen ve anlam değiştiren bir ektir.

“... vapurun kalkmasını seyreden biri gibi tuhaf bir sinirlilik söylüyor.” MT-163

sinir+**lilik**+Ø+

“...benim arzumı çok aşacak şiddette bir sarsıntı yapacak...” MT-173

sars-**ıntı**+Ø+

“Belki de yarının haklı ve insan dünyasının bir gelenek ve görenek ikiziyle hak telakki veya ...” SK-22

gel-**enek**+Ø+

gör-**enek**+Ø+

“Güzel iş balıkçılık.” SK-26

balık+**çılık**+Ø+

“balık+çı” (meslek ismi), “balık+lık” (balık konan kap) örneklerinde +çı ve +lık ayrı fonksiyonları karşılayan ayrı eklerken, balıkçılık örneğinde tek fonksiyonu karşılayan bir şekildir. Aynı durum “gözcülük” kelimesinde de karşımıza çıkmaktadır.

“Yaz başlangıcında yüzlerce hasta insanın üşüştüğü...” SK-37

baş+la-**ngic**+Ø+

“Siz böyle bir istek duymazsanız...” SK-43

iste-**k**+Ø+

“Asıl uyumsuzluk, ne okumak gerektiğini bir yazara sormakta ortaya çıkıyor.” NKH-13

uy-um+**suzluk**+Ø+

“... haklılığımızın tebarüz ettiği bir çizgi...” NKH-70

hak+**lılık**+Ø+

Son iki örneğe bakıldığında +suzluk ve +lılık şekillerinin tek bir fonksiyonu karşılayan şekiller olduğu dikkat çekmektedir.

“...milletin beklentilerinin istismarına engel olacak...” NKH-77

bek+le-**nti**+Ø+

“...resmi tutum...” NKH-148

tut-**um**+Ø+

“Üçgenler var...” CS-22

üç+**gen**+ler+

“Fenikelileşememek.” CS-76

fenike+**lileş**-Ø-

“...sabaha karşı başladı sorgum...” EVH-17

sor-**gu**+Ø+

“hiç dargınnık sürümeyiz.” Muğlaağz.-327

darğın+**nık**+Ø+

“...on tene yamalıh vura da...” Malatyaağz.-251

yama+**lıh**+Ø+

“biri bir yaramazlıg yaptı.” Malatyaağz.-336

yara-maz+**lıg**+Ø+

Son üç örneğin ilkinde “+lık” şeklinin eklendiği kelimenin son sesinden ötürü ilerlek benzetme ses olayıyla +nık şeklini aldığı görülmektedir. Aynı şekil, Malatya ağzında sondaki k sesinin sızıcılaşması (+lıh) ve son örnekte aynı sesin ötümlüleşmesi ve sızıcılaşması (+lıg) sonucunda farklı iki alt şekil meydana gelmiştir.

“babagilden ayrılan çok zör olur...” Malatyaağz.-258

baba+**gil**+Ø+

“...bi yangun...” Trabzonağz.-54

yan-**gun**+Ø+

“kizlenmece oyunu oynarduk.” Zonguldakağz.-96

kiz+**le-nmece**+Ø+

“...ben size inekçılık kıredisi verecām.” Trabzonağz.-153

inek+çı+**luğ**+Ø

“...yoksuzluk çoğ...” Trabzonağz.-189

yok+**suzluk**+Ø+

“...bir yapıya variye.” Uşhağz.-125

yap-**i**+Ø+

Mekan-Mesafe,Yön Yapım Eki

“...ilgerü kün toğsı(k)ka birigerü kün ortūşınaru kūrıgaru kün batsıkıña yiriğaru tün...”

KT-G/2

toğ-**sık**+Ø+

bat-**sık**+Ø+

“...ıraq bodanıg ança yağutir ermiş yağru kōntūkda...” KT-G/5

ıra-**k**+Ø+

“...yağuk erser edgü ağı birür tip ança başgūrūr ermiş bilig bilmez kişi...” KT-G/7

yağ-**uk**+Ø+

“...köl tigin başgu boz at binip tegdi...” KT-D/37

baş+**gu**+Ø+

“bitigin küdezse kiriş hem çıkış

bitigin küdezgü kamuğ türlüğ iş” KB-81B/1

kir-**iş**+Ø+

çık-**iş**+Ø+

“Bir çıkış yaptı ki görmeliydiniz.” cümlesinde aynı -iş şeklinin isim fiil eki olduğu görülmektedir. Çünkü eklendiği kelimenin anlamını değiştirmemiştir. Ekleşme dizilimindeki yerine bakıldığında isim fiil eki kendinden önce olumluk/olumsuzluk ekinden birini alır (Mesela, “Ülkeden çıkmayışına anlam veremiyorum.”) Ancak yapım eki anlam köküne eklenen ilk ektir. Ya da “Dana gibi tepişmeyin.” örneğinde -iş şekli çatı eki fonksiyonundadır. Çünkü eklendiği kelimenin anlamını değil, fiilin icracısını değiştirir (işlev-işlev karşıtlığı).

“Saçlarının alnındaki bitim yerlerine insan elini sürse,,,” SK-9

bit-**im**+Ø+

“Dönemeçte beş kişi göründü.” DA-29

dön-**emeç**+Ø+

“Modern çağın başlangıcından beri...” NKH-74

baş+la-**ngıç**+Ø+

“odun findukluklardan...” Trabzonağz.-384

finduk+**luk**+lar+

Meslek/Meziyet Yapım Eki

“...kağanta bedizçi kelürtüm...” KT-G/11

bediz+**çi**+Ø

Bu şekil sadece yapım eki fonksiyonunda kullanılmaz. Mesela “Adam İslamcı imiş.” örneğinde sıfatlama eki fonksiyonunda kullanılmıştır.

“edgü bilge kişig...” KT-G/6

bil-**ge**+Ø+

“...oplayu tegdi oñ tutūğ yorçin yaraklıg eligin tutdı yaraklıgdı kağanka ançuladı...” KT-D/32

tut-**ūğ**+Ø+

“... oğuzdıntın körüg kelti” T-1G/1

kör-**üg**+Ø+

“adaş koldaş ardaş tutundu kalın

adaş koldaş ol irke arka bilin” KB-44B/6

kol+**daş**+Ø+

“bu sözke yanutı bu beyt ol tanuğ

tanuğ kayda bolsa bu huccet anuğ” KB-59A/8

tanu-**k**+Ø+

“yezek hem telim yetse tutğak kitip

yağığ sığu bolsa ursa kıyıp” KB-66A/17

tut-**ğak**+Ø+

“usal bolmasa bolsa artuğ oduğ

osal bolsa tegrür basımçı yoduğ” KB-66B/6

bas-**ım**+**çı**+Ø+

“nigü tir eşitgil bu kökçin saña

muñadmış muñıña yara ay tona” KB-83A/2

kök+**çin**+Ø+

“gözüğ kıldı bunları kendüzine

şaykal urdı dutdı karşı yüzine” G-2L.33b/3

göz+**gü**+Ø+

“...toplumun her kesiminde alacaklılar türetti.” NKH-83

al-**acaklı**+Ø+

“...insanların erişkin, yetişkin, olgun olmalarını gerektirecek tarzda değil.” NKH-96

yet-**iş-kin**+Ø+

“yoldan geçen yolci menem” Bitlisağz.-61

yol+**ci**+Ø+

“...findıkçı ...” Trabzonağz.-153

findık+**cı**+Ø⁴⁹

“...ben size inekçılığ kıredisi verecām.” Trabzonağz.-153

inek+**cı**+luğ+Ø

Zaman Yapım Eki

⁴⁹ Kelime ve ek arasındaki telaffuz aralığının kısalığından dolayı eklerin yandaşı olduğu kelimeyle uyuma girdiğini söylemiştik. Ancak bu kuralın ağızlarda her zaman geçerli olmaması dikkat çekmektedir.

“...küntüz olurmadım...” (KT-D/27)

kün+tüz+Ø+

3.2. Hal Eki

Hal eki, isim ve fiil arasındaki işlevi yüklenerek, bu işlevi hem isim ile fiil arasında kurulan tamlamada, hem isimden (cevher) ek fiiliyle fiil teşkilinde yerine getiren ek türüdür (Turan, 2018: 104).⁵⁰

Çalışmada hal eki olarak değerlendirilen fonksiyonların farklı gramer çalışmalarında çekim eki başlığı altında toplanmış olması dikkat çekmektedir (Banguoğlu 1995: 326); (Ergin 2013: 226); (Korkmaz 2003: 23); (Gülensoy 2000: 385-388); (Karaağaç 2013: 325). Yapım eki olmayan her ekin çekim eki kategorisine dahil edilmesi eğiliminden dolayı hal ekinin de çekim eki kategorisinde değerlendirilmesi, bu ekin fonksiyonunu anlama açısından sorun teşkil etmektedir.⁵¹ Hal ekinin ekleşmedeki yerinin (isim fiil tamlamasında isme gelen son ek) ve diğer eklerle işlev karşıtlığının (isim fiil ilişkisi kuran tek ek) düşünülmemesi, bu ekin ait olduğu sınıf noktasında böyle bir sonuç doğurmuştur. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde “İlgi Eki” başlığı altında ele alınan ekler ise diğer gramer çalışmalarında hal eki başlığında incelenmiştir. Hal ekinin “bir ismin öteki kelimelerle ilişkisini gösterdiği” görüşü bu duruma sebep olmuştur (Banguoğlu 1995: 326); (Ergin 2013: 226); (Korkmaz 1992: 77); (Topaloğlu: 1989: 81); (Gülensoy 2000: 386); (Eker: 2002: 279). Dilcilerin sunduğu bu yargıdan hal eklerinin hem isim isim ilişkisinde hem isim fiil ilişkisinde kullanılan bir ek olduğu yanlışlığına düşülebilir. Bir örnekle konuyu ele alalım:

“masal+Ø+ı oku-Ø-du+Ø+Ø”

“masal+Ø+ın son+Ø+u+Ø”

İlk ekleşme örneğinde isim ve fiil tamlaması, ikinci örnekte ise isim isim tamlaması vardır. İki ek arasında fonksiyon karşıtlığı vardır. +ı şekli isim ve fiil arasında tamlama kurarken, +ın eki isim isim arasında tamlama oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu iki ek birbirinden farklıdır. İsim isim ilişkisinde kullanılan ekler hal eki değil, isim tamlaması kuran eklerdir.

⁵⁰ Turan (2018) hal eklerini diğer eklerden ayırarak kendi başına bir kategori olarak değerlendirir. Çalışmada benimsenen tasnif budur.

⁵¹ Bu konuda diğerlerinden farklı olarak Delice (2000: 227) hal eklerini durum ekleri olarak ayrı bir sınıflamaya tabi tutmuştur. Gülsevin (2004: 1278-1279) ise hal eklerini işletme ekleri üst fonksiyonunun öğeleri belirleyiciler başlığı altında ele alır.

Aşağıda görüleceği üzere, hal ekleri isim fiil tamlaması kurduğu için zengin alt fonksiyonlara sahiptir. Dilciler arasında hal eklerinin alt fonksiyonlarının sayısı hakkında birlik olmamasına rağmen Sev (2007: 39) bu sayının en az beş, en çok ise on dört olduğunu belirtir. Deny (2012: 174) yalın hâl itibara alınmazsa Türkçede ilgi, yükleme, yönelme, ayrılma ve bulunma hali olarak beş hal olduğunu söyler. Bunlara eşitlik hâlinin de eklenebileceğini belirtir. Gabain (1988:63-65) çalışmasında hâl eklerini belirsiz, ilgi, yaklaşma, yükleme, ulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik, yön hâli olarak sınıflandırır. Lübmov (1959: 85-86) hâl eklerini asıl hâl, geçiş, iyelik, istikamet, yer, çıkış hali olmak üzere altıya ayırır. Banguoğlu (1995: 326) iççekim halleri (kim, kimi, kime, kimde, kimden ve kimin hali), dışçekim halleri (kimle, kimce, kimli ve kimsiz hali) olarak sınıflandırır. Buran (1996: 20) çalışmasında yalın, tamlama, belirtme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik, yön gösterme hali olmak üzere dokuz hâli incelemiştir. Korkmaz (2003: 266) hal eklerini yalın, ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik durumu olmak üzere sekize ayırır.

Bunun dışında hal eklerini yalnız şekil açısından ele alarak yapılan +i hali, +den hali gibi sınıflandırmalar mevcuttur. Buran (1996: 21) bu açıdan Ediskun, Gencan, Bilgegil ve Demiray'ın adını zikreder.

Bu açıklamalarda ortak nokta eke ait şeklin ismi verilsin ya da verilmesin, sınıflamanın ekin şeklinden hareketle yapılmış olmasıdır. Mesela izahlarda ayrılma hal eki denince işaret edilen şey “+den hali” ile aynıdır. Oysa ekleri şekilleri itibariyle sınıflandırmak fonksiyonlarının göz ardı edilmesi sonucunu doğurabilir. Çünkü belirleyici olan morfofonetiklik değil, morfofonemikliktir. Nitekim bir şeklin birden fazla fonksiyon tarafından karşılandığını birçok örnekte görmekteyiz. Mesela ±Dan şekli⁵² hal eki olmasının yanında zarf fiil eki, ilgi eki, sıfatlama eki gibi fonksiyonlara sahiptir. Ek eklendiği yerde görev kazanır. Bu nedenle şekilden hareketle sınıflama yapılamaz.⁵³ Bu konuda Dilaçar'ın görüşleri dikkate değerdir. Dilaçar (1971: 94-95) gramerde görevin şekil öğeleriyle formel bir ilgisi olmadığını söylemiş, +Dan şeklinden örnekler vererek, bu eke neden sadece çıkma hali denemeyeceğini açıklamıştır. Şekil odaklı bu

⁵² Takoğlu, T. (2020) “TÜRKÇEDE ±DAN ŞEKLİNİN FONKSİYONLARI”, Türek, 2020,8/23: 346-362.

⁵³ Mesela “Sessiz konuş.” cümlesinde +siz şekli hal ekiyken, “Sessiz adamdır.” cümlesinde aynı şekil sıfatlama ekini karşılar.

sınıflamalardan farklı olarak Daşdemir (2000: 109-133)⁵⁴ ve Mert (2002: 17-189)⁵⁵ gibi isimler hal eklerini fonksiyon odaklı ele almışlardır.

Hal ekinin alt fonksiyonlarını birkaç kategoriyle sınırlandırmak ve hatta bunu ekin şekline bağlı olarak yapmak Türk dilinin hal eklerini eksik olarak değerlendirmeye yol açar. Aşağıda farklı dönemlere ait farklı metinlerden alınan ekleşmeler, hal ekinin zengin alt fonksiyonlarını ve bu fonksiyonları karşılayan farklı şekilleri örneklendirmektedir.

Aşama Hal Eki⁵⁶

“bilirsen seziksiz ajun begler,

yalavaç ıdur ildin ilke eri” KB-75A/3

il+Ø+**din** ıd-Ø-

“toğardın batarğa bir orlam yer ol

vefâ birle bilse yakınlık hağın” KB-113A/9

toğ-ar+Ø+**dın** yer+Ø+Ø+Ø-Ø-

“ediz ‘arşta mundın şerâke tegi

tüzü barça muñluğturur bir tiñi” KB-116A/2

‘arş+Ø+**ta** muñluğtur-Ø-

“ilden ilge kildi bizge memleket” GT-76(38b)/5

il+Ø+**den** kil-Ø-

“teniniñ za‘fı tündin tünge köprek

bolup ol za‘f kündin künge köprek” FŞ-262a/3

kün+Ø+**din** bol-Ø-

“... kün toğuşıdan ta kün batuşığaça tegen irdi...” OK-U.36/3-4

kün+Ø+Ø toğ-Ø-uş+Ø+ı+Ø+**dan** teg-Ø-

⁵⁴ Daşdemir’in hal eki sınıflaması şu şekildedir: Açıklama, aitlik, ayrılma, benzerlik, beraberlik, bulunma, çıkma, görelilik, hedef, ilgi, karşılıklılık, katma, kıyaslama, miktar, niteleme, özne, sebep, seslenme, sınırlandırma, sıralama, sorma, tamlanan, varlık, varma, vasıta, yerine geçme, yokluk, yönelme, yükleme ve yüklem ismi hali

⁵⁵ Mert’in hal eki sınıflaması şu şekildedir: seslenme, özne, belirten, belirtilen, nesne, yerde bulunma, zamanda bulunma, ayrılma, birliktelik- beraberlik, hedef, yönelme, sebep, vasıta, nasıllık, nicelik, görelilik, karşılaştırma, benzetme, sınırlandırma, karşıtlık ve yaklaşma/varma hali

⁵⁶ Hal ekinin alt fonksiyonları Şıkşık (2019), Yumurtacı (2023) tarafından ayrıntılı olarak sınıflandırılmakla beraber, bu çalışmada alt fonksiyon sınıflaması Turan’ın (2018) “Türk Dilinin Şekil Bilgisi” lisans dersinden de faydalanılarak tarafımızca yapılmıştır.

“Benim istediğim, ilerde Allahın emriyle karım olacak eki, yüzü düzgün bir hanım kız bularak uzaktan uzağa işaretler, gülümsemeler ve mektuplarla sevişmekten ibaretti.” MT-13

uzak+Ø+**tan** sev-iş-Ø-

“Birkaç hafta içinde peşrevden şarkılara geçtim.” MT-21

peşrev+Ø+**den** geç-Ø-

“Ağaçtan ağaca sarılmış beyaz çamaşırlar bu kadar durgun...” SK-2

ağaç+Ø+**tan** sar-ıl-Ø-,

Örneklerde +DAn şeklinin eklendiği kelimeyle fonetik uyuma girerek kimi örneklerde konsonun ötümlü veya ötümsüz olduğu, kimi örneklerde vokalin art ya da ön damak niteliklerinden birine sahip olduğu görülmektedir. Böylece +Dan şeklinin farklı alt şekilleri örneklendirilmiştir.

Ayrılma Hal Eki

“türük bodan kanin bulmayin tabğaçda adrılı...” T-1B/2

tabğaç+Ø+**da** adrıl-Ø-⁵⁷

“...başımın yul ebintin...” IB-8

ebin+Ø+**tin** yul-Ø-

“turup çıktı andın sewinçlig bolup

atın mündi keldi ewiñe turup” KB-91B/11

a+n+**dın** çık-Ø-

“...āhīratda miskinler zümresinde kıparğıl” NF-173/7

zümresi+n+**de** kıp-ar-Ø-

“tüşüp merkebleridin barça nā-kām

yayağ ol gār sarı urdılar kām” FŞ-254b/14

Ø merkeb+ler+i+Ø+**din** tüş-Ø-

“... kozasından çıkan kelebek gibi orada, burada kanat çırpmaya başladım.” MT-12

Ø koza+Ø+sı+n+**dan** çık-Ø-

“... bizim tarafa doğru geldiğini görünce ben de evden çıktım.” MT-62

ev+Ø+**den** çık-Ø-

⁵⁷ Birçok gramer çalışmasında ayrılma hal ekinin karşılığı +dan şekliyle gösterilmektedir. Ancak bu örnek, farklı diyalektlere bağlı olarak ayrılma fonksiyonunu karşılayan farklı şekillerin varlığını kanıtlamaktadır.

Bağlama Hal Eki

“...ve eger tevbe kılmaz (4) ersen sēni bu yerde helāk kılgaymen...” NF-411/3-4

ve+Ø+Ø kıl-ma-

Bağlama hal ekinin +Ø morfemiyle karşılandığı bu gibi örnekler morfofonetik-morfofonemik açıdan değerlendirilmediği için bağlama görevi eke değil, kelimeye ait bir olgu sanılmıştır. Bunun sonucunda “bağlaç” gibi bir kelime türü olduğu yanlışına düşülmüştür.

“...ol dervîşke hürmet kılar erdi taķı dünyāvî neersedin ihsān kılar erdi...” NF-420/13

$$\text{tak}_{1+\emptyset+\emptyset} \text{ k}_{11-\emptyset-}$$

“kopup at üzre andak isgridi bat

ki ḥayrān qaldılar hem peyk u hem at” FŞ-239b/7

hem+Ø+Ø kal-Ø-

“Münkâd edip serîrine maşrıkla mağribi...” EŞR-5

maşrık+Ø+la ed-Ø-

“Gitmekle gitmemek arasında sallanır bir halde...” SK-1

git-Ø-mek+Ø+le salla-n-Ø-

Birliktelik Hal Eki

“...çaça senün sekiz tümen sü birle süñüşdüm...” BK-D/26

bir+Ø+le süňüş-Ø-

“vezîr bilen bir bolup sulṭānga medḥ ve du‘ā kıldılar” GT-27(14a)/4

bi+Ø+len bol-Ø-

“Gülerdi taht-ı zerrîn üzre Cem gülşende güllerle

Sebû-endâm sâkîler elinden bâde geldikçe” EŞR-16

gül+ler+**le** gül-Ø-

“... kuru soğanla biraz kuru fasulye ve pirinçten başka bir şey bulunmayan kiler odası...”

MT-16

soğan+Ø+la bul-un-ma-

“Sen gelececi mi bizimle...” SK-83

biz+Ø+im+Ø+Ø+Ø+Ø+**len** gel-Ø-

“ahmetnen mehmet daşın altına geçdiği zaman...” Vanazğ.-4

ahmet+Ø+n⁵⁸en geş-Ø-

“otuduk argadaşımlan...” Trabzonağz.-218

Ø arda+daş+Ø+ım+Ø+lan otu-Ø-

Bulunma Hal Eki

“oğul kız törüse kimisi sınır

kimi sınısı suwda tirig kim alur” KB-147A/6

suw+Ø+da al-Ø-

“h ocalar bilen kemide oturup kiter...” GT-88(44b)/5

kemi+Ø+de otur-Ø-

“O gözlerle, o kafayla bağlı olduğu Şey de, yanındaki pakettedir.” SK-10

paket+Ø+te+dir-Ø-

“iki  dane ėızım oldi... bi d nesi isdanbuludur.” Trabzonağz.-432

isdanbul+Ø+a+dur-Ø-

Yukarıdaki  rnek, bulunma hal eki fonksiyonunun sadece +DA Şekliyle karşılanmadığını ve ağızlarda başka Şekillerin farklı fonksiyonları karşıladığını göstermektedir.

Görelilik Hal Eki

Bu fonksiyon hal ekinin bir kişiye ya da bir duruma göre uygunluğunu belirtir.

“...türük t r s n i ğınmış bodanığ e  m apam t r sin e yaratmış...” KT-D/13

  türü+Ø+si+n+ e yarat-Ø-

+ e Şeklinin “Türkçe” kelimesinde yapım eki fonksiyonunu karşılaması yukarda  rneklendirilmişti.

“ağır neğ kişiye bu altun k m ş

 zin tutėu ı er k m şden k s ş” KB-45B/1

kişi+Ø+ke ağır neğ+Ø+Ø+Ø-Ø-

“ne edė  yaraşur u şluğ a ut

ya edė  ılın lığ biligligke b t” KB-47A/7

u şluğ +Ø+ a yara-ř-Ø-

“sa a ıldım emdi  z mni yoluğ

sen in in tirilgil ay il i uluğ” KB-183B/8

sağ+Ø+a ıl-Ø-

⁵⁸ Bu örnekte gerilek benzetme ses olayı nedeniyle farklı bir alt Şekil görülmektedir. ahmet+len>ahmetnen

“Hep eski âlem eski edeb meşrebimcedir...” EŞR-56

Ø meşreb+Ø+im+Ø+ce+dir-Ø-

Gösterme Hal Eki

“yine cümle ol evedür yönleri

anda cem‘ olasıdurur cānları” G-L.28b/4

ev+Ø+e+dür-Ø-

“beyla oturmıyan olmaz...” Uşhağz-158

otur-ma+Ø+yan ol-ma-

Hakkındalık Hal Eki

Hakkındalık alt fonksiyonu, isim fiil tamlamasında ismin neyle ilgili olarak fiille ilişkilendirildiğini ortaya koyar. Birçok şekille karşılanmaktadır. Bu durum morfofonetik karşıtlığa örnek oluşturur.

“...kağan at bunta biz birtimiz...” KT-D/20

kağan+Ø+Ø at+Ø+Ø+Ø+Ø bir-Ø

“...ol eki kişi bar erser sini tabğaçığ ölürteçi tirmen...” T-1G/3

sin+Ø+i öl-ür-Ø-

“bu keçmiş tiriglikke öknür özüm

nece erki qalmış künüm ay tüzüm” KB-178B/8

tiriglik+Ø+ke ökün-Ø-

“âyetiniñ ma‘nisi anıñ haqqınaturur...” GT-221(111a)/2

anıñ haqq+Ø+i+n+a+ tur-Ø-

“ ‘arūs-ı çarh tün kün dāye-kirdār

bolup her tavr-ı hālidin haberdār” FŞ-245b/4

Ø tavr-ı hāl+Ø+i+Ø+din bol-Ø-

“birev kim ‘ışqdın kılsa rivāyet

sorup her dem mükerrer ol hikāyet” FŞ-250b/17

‘ışk+Ø+din kıl-Ø-

“...oğuz kağan mundan (27/1) köp çığay emge[k] çeküp turdı...” OK-U.26/9-27/1

mu+n+dan çek-Ø-

“Hayır, sevgilimden bahsetmiyorum.” SK-29

Ø sev-gi+li+Ø+Ø+im+Ø+den bahset-mi-

İşaretleme Hal Eki

“umay teg ögüm kıatun kıtına inim köl tigin er at bultı...” KT-D/31

at+Ø+Ø bul-Ø-

“...bir erig okın urtı...” KT-D/36

er+Ø+ig ur-Ø-

“...eki yalıg kışı oğlın sōkıuşmıś...” IB-2

oğlı+Ø+n sōkıuş-Ø-

“olardın tawar sen tileme yanut

yanutı bayāt birge edgü konut” KB-138B/1

o+lar+dın til+e-me-

“köñül kimni sewse tilese yakın

nece yer yırak erse boldı yakın” KB-158B/7

kim+Ø+ni sew-Ø-

“... peygāmbar ‘as dünyanı (14) cem‘ kılmadı aķ etmekdin toya yemedi...” 108-13/14

etmek+Ø+dın toy-Ø-

“yazuķ mendendur hukema kıavli bilen ‘amel kılmadım” GT-69(35a)/1

men+Ø+den+dur-Ø-

“hinci başdan dēyiveriyom...” Zonguldakağz.-101

baş+Ø+dan dē-Ø-

“lise_birdiydi.” Trabzonağz.-95

bir+Ø+dı+y-Ø-⁵⁹

“menimki man yeter.” Vanağz.-11

man+Ø+Ø yet-Ø-

“...er kıuğu kıuşķa sokuşmıś...” IB-35

kıuş+Ø+ķa sokuş-Ø-

“devāt kıoldı kıağad kıötürdi kıalem

iligke bitig başladı söz ulam” KB-113A/16

ilig+Ø+ke baş+la-Ø-

Son iki örnekteki +kA şekli, farklı diyalektelerde (/k/ > /g/ ötümlüleşmesi sonucu) +Ga şeklini, daha sonrasında /G/ sesinin yutulması ve açıklık uyumu neticesinde /y/ türemesi sonucu +(y)A şeklini aldığı görülmektedir:

⁵⁹ Bu ekleşmede ise nicelik-nitelik dengelemesi sonucu farklı bir alt şekil ortaya çıkmıştır. +de>+di

“...tatlı suğa susamış ir...” GT-95(48a)/13

su+Ø+ğ̃a susa-Ø-

“...rakşka kilip oynap ‘ābidni yirge urdı...” GT-128(64b)/8-9

raḵs+Ø+ḵa kil-Ø-

“saḵal aḵı ölümge pīş-revdur

tiriglik sebzesi üzre kıravdur” FŞ-251a/47

öl-üm+Ø+ge pīş-rev+Ø+Ø+dur-Ø-

“O gün, birbirimizle kavgaya hazırlanıyorduk.” MT-167

kavga+Ø+ya hazır+la-n-Ø-

“bene hu imzaya atıvè...” Muğlaağz.-195

ben+Ø+e at-Ø-ı+vè-Ø-

“...ocaya yā goyāriz.” Muğlaağz.-323

oca+Ø+ya goy-Ø-⁶⁰

“...buğa iltifat, hürmet, saygı görsetmişler...” Malatyaağz.-280

bu+Ø+ğ̃a görset-Ø-

“...otuz_iki yaşınadır.” Trabzonağz.-432

Ø yaş+Ø+ı+n+a+dur-Ø-

“Allah siza bir çocoḡ verinca...” Uşhağz.-117

si+z+a ver-Ø-

Karşılık Hal Eki

“uçuzḵa ağır ol kiçigke uluḡ

yawuzḵa yöleki bedükke ediz” KB-31B/7

uçuz+Ø+ḵa ağır+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-

“...muştafā ‘arab tilinçe ödrülmiş témek bolur...” NF-3/8

tili+n+çe bol-Ø-

“sen ol degülmisen kim atam seni firenç ḵaydıdan (11) on altunḡa satın aldı...” GT-136(68b)/10-11

on altun+Ø+ğ̃a al-Ø-

“satarlar bir diremge altısını” GT-332(166b)/12

⁶⁰ Bu örnek, ekleşme esnasında oluşan ses olayları neticesinde farklı alt şekillerin kullanılmasına temsil teşkil etmektedir. ocaḵ+a>ocaya

direm+Ø+ge sat-Ø-

“likī ben ol qubbenūñ aḥvālīni

eydemedūm lāyıkınca ḥālīni” G-2L.10a/7

Ø lāyık+Ø+ı+n+ca eyd-Ø-

“Hiç ben, seninle başa çıkabilir miyim?” MT-6

sen+Ø+in+Ø+Ø+Ø+Ø+le

“...ekmek parasına harcanmış...” SK-22

ekmek+Ø+Ø para+Ø+sı+n+a harca-n-Ø-

Kaynak Hal Eki

Bu hal eki fiilin hangi maddeyle yapıldığını belirten bir fonksiyondur. Sıfatlama ekiyle karıştırılmaması gerekir. Çünkü hal eki isim fiil tamlamasında, sıfatlama eki isim isim tamlamasında görevlidir. Mesela “Gümüşten yapıldı.” örneğinde +ten hal ekiyken, “Gümüşten kaşığı vardı.” örneğinde aynı şekil sıfatlama eki fonksiyonunda kullanılmıştır.

“perīlerke buyurup bir ğalı tokıtmiş erdi altundın taķı yipekdin...” NF-210/1

altun+Ø+dın toku-Ø-

“dāvudı gör kim demürden neylemiş

şahrayı çevre tarabzon eylemiş” G-2L.7b/6

demür+Ø+den eyle-Ø-

“...Âteş-misâl olur mu sen âteşten olmasan” EŞR-29

âteş+Ø+ten ol-ma-

“... tahtadan yapılmış kulübeler de vardır.” MT-51

tahta+Ø+dan yap-ıl-Ø-

Kıyas Hal Eki

“bizinte eki uçı sınarça artuķ erti...” T-2B/5

biz+Ø+in+Ø+te ... er-Ø-

“tapuğlarda artuķ bu yinçge tapuğ

ḥācibluķturur baksa yetrū ḳamuğ” KB-71A/9

tapuğ+lar+da ... ḥācib+luķ+Ø+tur-Ø-

“neçe me ḳul erse kōzi tok beg ol

suk öz beglikindin bu ḳulluķ yeg ol” KB-76A/4

Ø beg+lik+Ø+in+Ø+din ... yeg+Ø+Ø+Ø-Ø-

“nigü bar ajunda firāktan katıg

firāk kadğuları teñizden batıg” KB-141B/8

firak+Ø+**tan** ... bar+Ø+Ø+Ø-Ø-

teñiz+Ø+**den** ... batıg+Ø+Ø+Ø-Ø-

ķayu ‘ilmī ki yok andın nihānraķ

anıg ķaşıda yok andın ‘ayānraķ” FŞ-245b/24

a+n+**dın** ... yok+Ø+Ø+Ø-Ø-

“...kündün aydan ķoķulğulukraķ irdi (9) irdi...” OK-U.6/7-8-9

kün+Ø+**dün** ... ķoķulğulukraķ+Ø+Ø+ir-Ø-

ay+Ø+**dan** ... ķoķulğulukraķ+Ø+Ø+ir-Ø-

“Cümle lezzetten lezīz iksīrsin ey zehr-i aşk...” EŞR-39

lezzet+Ø+**ten** ... iksīr+Ø+Ø+Ø-Ø-

Mekanda İşaretleme Hal Eki

“teñri teg teñride bolmış...” KT-G/1

teñri+Ø+**de** bol-Ø-

“...türük kağan ötūken yiş olursar ilte buğ yok...” KT-G/3

yiş+Ø+Ø olur-Ø-

il+Ø+**te** yok+Ø+Ø+Ø-Ø-

“...yaraķlıg ķantın kelip yaña eltdi...” KT-D/23

ķan+Ø+**tın** kel-Ø-

“...medīnede turğanlarını mekkedin kelgenler birle ķarındaş ķıldı...” NF-27/4

medīne+Ø+**de** tur-Ø-

mekke+Ø+**din** kel-Ø-

“...peygāmbar ‘as mübārek ķarınıga taş bağlamış aķlık sebebiden...” NF-28/8

ķarnı+n+**ga** bağla-Ø-

“eger yağsa bulutdan ābı-ı hayvān...” GTY-25(13a)/12

bulut+Ø+**dan** yağ-Ø-

“...maņa aytı ol yirden...” GT-38(19b)/5

yir+Ø+**den** ayt-Ø-

“...bir vezir-i ma‘zūl faķīrlar ķatına kildi” GT-45(23a)/8

faķīrlar kat+Ø+ı+n+**a** kil-Ø-

“ ‘adem uykusıda irdi vucūdum” FŞ-238a/40

‘adem uyku+Ø+sı+n+**da** ir-Ø-

“...üreginin yangınıynan altların üzünnen öpdi.” Vanağz.-4

Ø üzü+Ø+n+Ø+**nen**öp-Ø-

Bu örnekte, +den şekli ilerlek benzetme sonucu kendisinden önceki sesin etkisiyle +nen şeklini almıştır.

“...o çeşmey geçince...” Eskişehir ağz.-130

çeşme+Ø+y geç-Ø-

“ğāri dağya götürmüş adam çökları.” Muğla ağz.-284

dağ+Ø+**ya** götür-Ø-

Bu örnekte gedik dolduran ses, ekin eklendiği kelime konsonla bitmesine rağmen türemiştir. Bu sayede kelime da+ğa olarak iki heceye bölünecekken dağ+ya şeklinde bölünerek ilk hecenin konsonla bitmesini sağlamış ve heceyi sağlamlaştırmıştır.

“hamamda gelikene o kabağı soyup yiyeceğsin...” Malatya ağz.-258

hamam+Ø+**da** gel-Ø-

“burdın geçēken...” Balıkesir ağz.-530

bur+Ø+**dın** geç-Ø-

Nasıllık Hal Eki

“...ança biliñler...” IB-1

a+n+**ça** bil-Ø-

“...etiñ kütluğ bolzun...” IB-23

kütluğ+Ø+Ø bol-Ø-

“ol i‘tikād birle keldim erdi...” NF-32/8

bir+Ø+**le** kel-Ø-

“...beni belimden tutarak, eşekten indirir gibi kolayca yere aldı.” MT-23

kolay+Ø+**ca** al-Ø-

“...kızı zorla Talât’a yamar...” MT-33

zor+Ø+**la** yama-Ø-

“...birer ikişer geleceklerdi.” SK-14

bir+Ø+**er** gel-Ø-

“Beraberce yürüdüler.” SK-14

beraber+Ø+**ce** yürü-Ø-

“...gideceği yer malum bir halde geçti.” SK-28

bir hal+Ø+**de** geç-Ø-

“Hepsinden korkuncu, bastıkları yerin hafiften esnemesiydi.” DA-63

hafif+Ø+**ten** esne-Ø-

“...dönem boyunca müsamahalı davranmaları istendi...” NKH-144

müsamaha+Ø+**lı** davran-Ø-

+lı şekli “arabalı çocuk” tamlamasında sıfatlama ekini karşılar. Ancak yukarıdaki örnekte isim fiil ilişkisi kurduğu için hal eki fonksiyonunda kullanılmıştır.

“Üç türlü ayakta duruşu var...” CS-20

ayak+Ø+**ta** dur-Ø-

“...üreginin yangınıynan altların üzünnen öpdi.” Vanağz.-4

Ø yangın+Ø+ı+Ø+**ynan** öp-Ø-

“gendi gendimize yağımızinan gavruluruğ.” Malatyaağz.-242

Ø yağ+Ø+ım+ız+**inan** gavr-ul-Ø-

“...güzeltene gelinin üstünü başını geyindirir...” Malatyaağz.-258

güzel+Ø+**cene** gey-in-dir-Ø-

“...başlarsın yavaştan yavaştan Kesmiye.” Trabzonağz.-97

yavaş+Ø+**dan** kes-Ø-

Nesne Hal Eki

“edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş...” KT-G/6

kişi+Ø+**g** yori-t-ma-

“yok çıgañ bodanıg kōp kūbratdım...” KT/G-10

bodan+Ø+**ıg** kūbra-t-Ø

“kuzgunuğ ıgaçka bāmiş...” IB-14

kuzgun+Ø+**uğ** bā-Ø-

Yukarıdaki örneklerde nesne hal eki fonksiyonunda kullanılan +(I)G şeklinin, eklendiği kelimeye bağlı olarak yayınma ses olayıyla sahip olduğu farklı alt şekiller gösterilmiştir.

“...yirin öpen yügürü barmiş...” IB-16

yir+Ø+**in** ö-Ø-

“özünñi arıg tut kamuğdın sıñar

arıg ol bu begler arıg neñ sewer” KB-125B/8

Ø öz+Ø+ün+Ø+**ni** tut-Ø-

“menim on oğlum kızım bar munlarda birinje takı öpmişim yok...” NF-292/2

Ø bir+Ø+i+η+e öp-Ø-

“...sen menin naşihatimni qabül kılmadıñ...” GT-55(28a)/6

menim naşihat+Ø+in+Ø+ni kııl-ma-

“dünyada ‘âkıl kişi nitmek gerek

ne işi koyup neyi dutmak gerek” G-2L.201B/7

ne+Ø+yi dut-Ø-

“oni alırlâr...” Malatyaağz.-258

o+n+i al-Ø-

“bu almay al.” Uşhağz-124

alma+Ø+y al-Ø-

Bu örnekte +yı şekilli hal ekinin son sesi düşmüş, hal ekini +y şekli karşılamıştır.

“...almayı yiyela.” Uşhağz-124

alma+Ø+yi yi-Ø-

Özne Hal Eki

“satığcı yorımadı ğerse kezip

közün kim körürerdi yünçü tizip” KB-137A/3

satığ+çı+Ø+Ø yorı-ma-

“kiçig oğlan erken kıılınç edgü tut

uluğluğka tegse udınur bu ot” KB-145B/2

tut-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-

“anıñ icâbetine imkânı yoqturur...” GT-71(36a)/11

yok+Ø+Ø+tur-Ø-

“âdemî oldur ki bildi bu işi

yohsa hayvândur haqîkat ol kişi” G-2L.201b/8

âdemî+Ø+Ø ol+Ø+Ø+dur-Ø-

Sebep Hal Eki

“...kañım kağanka başlayu baz kağanıg balbal tikmiş...” KT-D/16

kağan+Ø+ka baş+la-Ø-

“...ağınka ötügke ıdmiş...” IB-19

ötüg+Ø+ke ıd-Ø-

“ay ilig üç işdin tegir küç basınç

biri beg osal bolsa tegse irinç” KB-93A/7

iş+Ø+**din** teg-Ø-

“sini tañrı sewgey könilik için

könilik adın kılma halkқа öcün” KB-165B/6

içün+Ø+Ø sew-Ø-

“bu ğamdın minde qalmaq ‘aql u hūşī...” FŞ-241b/13

ğam+Ø+**din** qal-Ø-

“...anuy başı soğukdan ap aq (7) turur...” OK-U.26/6-7

soğuk+Ø+**dan** aq+Ø+Ø+tur-Ø-

“... yavrularını o Galatasaray denen batakhane de ziyan olmaya götürüyordu.” MT-39

ol-Ø-ma+Ø+**ya** götür-Ø-

“...Zehra adındaki kızı veremden ölmüşü.” MT-81

verem+Ø+**den** öl-Ø-

“...horom oynamā giderduq.” Trabzonağz-385

oyna-Ø-mā+Ø gid-Ø-⁶¹

Sınıflama Hal Eki

“tarıǵcı kişiler bolur elgi kiñ

bayāt birmişidin tutar könli kiñ” KB-139B/7

bayāt+Ø+Ø bir-Ø-miş+Ø+Ø+i+Ø+**din** tut-Ø-

“ismā’īl peygāmbar ‘as (6) oğlanlarıdın kināna atlıǵ qabīlasındın qurayş qabīlasını
ödürdi...” NF-3/5-6

Ø kabīlasın+Ø+**din** ödür-Ø-

“... ‘ālimlarda bir ‘ālim şāgirdi éwinge bardı...” NF-301/3

‘ālim+lar+**da** bar-Ø-

“...horāsān meliklerinden bir melik (11) sulţan maħmūd sebūktigini tūşinde kōrdi” GT-
18(9b)/10-11

horāsān melik+ler+in+Ø+**den** kōr-Ø-

“...her iki sözün de yenilir maddelerin adlarından seçilişi.” NKH-16

Ø ad+lar+ı+n+**dan** seç-il-Ø-

⁶¹ Örnekte oynamaya>oynamā olmuştur. /ma+ya/>/mā/ y erimiş ve bunun sonucunda nicelik nitelik dengelemesi meydana gelmiştir.

Tarz Hal Eki

Tarz alt fonksiyonu fiilin nasıl bir minval, şekil ve surette ortaya konduğunu karşılar.

“...türğis kağan süsi bolçuda otça borça kelti...” KT-D/37

ot+Ø+ça kel-Ø-

“...yağmur katıg yağar...” NF-393/15

katıg+Ø+Ø yağ-Ø-

“...Küskünüm tâli‘-i nâsâze gönülden küskün...” EŞR-57

gönül+Ø+den küskün+Ø+Ø+Ø-Ø-

“Dedelerimin arasında gerçekten değerli kimseler vardır.” MT-9

gerçek+Ø+ten var+Ø+Ø+dır-Ø-

“Merkezefendi’ye gittikçe birkaçının hâlâ ayakta duran mezar taşlarına rastladım...” MT-9

ayak+Ø+ta dur-Ø-

+DA şekli hal ekinin birçok farklı alt fonksiyonunu karşılamış olmakla beraber, “tavada balık” tamlamasında sıfatlama eki görevinde kullanılır.

“... şakacıktan bir telaş gösterdi...” MT-32

şaka+cık+Ø+tan göster-Ø-

“...onu çılgıncasına seviyor...” MT-168

çılgin+Ø+casına sev-Ø-

“...görünüşte santim oynamadığı besbelli bir edayla namussuzca pay dağıtılıyordu.” SK-23

namus+Ø+suzca dağıt-ıl-Ø-

Bu örnekte +suzca şekli tek fonksiyonu karşılamaktadır.

“Vakitsiz öten horozun başını keserler...” NKH-53

vakit+Ø+siz öt-Ø-

Varidlik Hal Eki

“...men sizlerni ādam taķı havvādın yarattım...” NF-51/11

havvā+Ø+dın yarat-Ø-

“atadan kalmışdır ol hürmet aña

kim anı görse kılur hürmet aña” G-2L.163b/11

ata+Ø+dan kal-Ø-

“...dolaptaki dedemden kalma bastonları koltuk değneği gibi kullanarak...” MT-7

Ø dede+Ø+m+Ø+den kal-Ø-

Vasıta Hal Eki

“...bir erig okın urtı...” KT-D/36

ok+Ø+ın ur-Ø-

“köñüldeki sırrım açarmen saña

tilek ārzū birle uçarmen saña” KB-116B/6

bir+Ø+le uç-Ø-

“halk bakışı böyledurur mutlakā

bu bakışla kimsene irmez hağa” G-L.186b/10

bağ-Ø-ış+Ø+la ir-me-

“...dişiyle, tırnağıyle karşı koymaya kalkar.” MT-6

Ø diş+Ø+i+Ø+yle koy-Ø-

“esgiden ókúzlēnen ekēdük...” Zonguldakağz.-115

ókúz+lē+nēn ek-Ø-

“...köyünden atnan gelmiş.” Trabzonağz.-49

at+Ø+nan gel-Ø-

“...kürekler çuvala doldurudular.” Trabzonağz.-270

kürek+Ø+lan dol-dur-Ø-

Yönelme/Yön Gösterme Hal Eki

“ol yergerü barsar türük bodan ölteçisen...” KT-G/8

yer+Ø+gerü bar-Ø-

“...biriye çoğay yiş töğültün (7) yazı kōnayin tiser türük bodan ölsikig...” KT-G/8-9

biri+Ø+ye kō-n-Ø

“...tabğaç bodanğa beglik urı oğlin kul boltı...” KT-D/7

bodan+Ø+ğa bol-Ø-

“beg er yuntıaru barmış...” IB-5

yuntı+Ø+aru bar-Ø-

“...āsmā yığlayu başladı tağı taşkaru çıktı...” NF-167/11

taş+Ø+karu çık-Ø-

“...vezirlerden biri ilgeri kilip (2) sultānga yir öpüp ayttı...” GT-25(13a)/1-2

il+Ø+geri kil-Ø-

“hācet üçün taşkarı çıkıp kördüm...” GT-175(88a)/4

taş+Ø+**k**arı çık-Ø-

“Yerimizden kalkarak kapıya doğru yürüdük.” MT-107

kapı+Ø+**y**a yürü-Ø-

“Yassıada istikametine dikkatle bakıyor.” SK-87

yassıada istikamet+Ø+i+n+**e** bak-Ø-

Zamanda İşaretleme Hal Eki

“...bu ödke olurtum...” KT-G/1

öd+Ø+**k**e olur-Ø-

“...yağru kōntūḳda kisre aṅıḡ bilig anta öyür ermiş” KT-G/5

an+Ø+**t**a ö-Ø-

“bir yaşıma ḳarluḡ bodan buṅsuz erür barur erkli yaḡı boltı...” BK-D/29

yaş+Ø+ım+Ø+**a** bol-Ø-

“...yarın kiçe altun örgin üze olurupan menjileyürmen...” IB-1

kiçe+Ø+Ø olur-Ø-

“ḳamuḡ bolḡu neṅke bolur belḡu teṅ

kiḡigden bedüḡünçe ol bolḡu teṅ” KB-42B/15

kiḡig+Ø+**d**en bol-Ø-

“uluşdın uluşḳa köçüḳli kişi

köçin öḡdün ıdsa iter öz işi” KB-117A/7

öḡ+Ø+**d**ün ıd-Ø-

“çü sin mundın burun ḡameṅ ḳılıp tiz

semeṅ bergini ḳıldırṅ sünbül-āmiz” FŞ-241b/15

mun+Ø+**d**ın ḳıl-Ø-

“anuḡ ardınca işitdi neḡs-i küḡ

ol işikde ol daḡı hem oldı ḳul” G-L.5a/2

anuḡ ard+Ø+i+n+**ca** işit-Ø-

“Tam bu sırada bir yavru martı –yavru martıların tüyleriyle gagaları koyu renktedir- ağır ağır, gideceḡi yer malum bir halde geçti.” SK-28

bu sıra+Ø+**da** geç-Ø-

“bunnān sorā üş melmeket gezerem” Bitlisaḡz.-59

bu+n+nān gez-Ø-

“unda sōna arḳasından yol çeviren olur...” Muḡlaaḡz.-197

u+n+da çevir-Ø-

“zabattan ğalkınca_mı.” Trabzonağz.-22

zabat+Ø+tan ğalk-Ø-⁶²

“...biz de geldük bu zamana ğadara ğızım.” Trabzonağz.-164

ğadar+Ø+a gel-Ø-

Ekleşme örneklerinde hal ekinin alt türleriyle yerdaş karşıtlığa sahip olduğu, yani isim fiil ilişkisinde isme sadece bir tane hal eki gelebileceği görülmektedir.

Bir şeklin hal ekine ait farklı alt fonksiyonları karşılıyor olması dikkat çekmektedir. Mesela +y(A) üst şekli hal ekine ait bulunma, görelilik, gösterme, hakkındalık, işaretleme, karşılık, mekanda işaretleme, nesne, sebep, yönelme/yön gösterme ve zamanda işaretleme alt fonksiyonlarını karşılar.

3.3. Çatı Eki

Çatı ekini müstakil bir kategori olarak ele alan Turan (2018: 103), çatının fiilin anlamı olan hareketi tesis etmek ve fiilin ilk hareket şeklini tayin etmek üzere iki amacı gözlendiğini söyleyerek çatı ekinin görevini ortaya koymuştur.

Bu çalışmada farklı ek kategorilerinde incelenen bazı eklerin, farklı çalışmalarda çatı eki başlığı altında değerlendirildiği görülmektedir. Mesela Korkmaz (1992: 35) fiil kök ve gövdelerinden olumsuzluk, dönüşlülük, edilgenlik, ettirgenlik ve işteşlik gibi farklı görünümlere sahip fiil çatıları meydana getirmeye yarayan eklere çatı ekleri der. Bu açıklamadan olumluluk- olumsuzluk ekinin çatı eklerine dahil olduğu gibi yanlış bir sonuç çıkarılabilir. Olumluluk- olumsuzluk eki fiilin anlamı olan hareketin sonucunu olumlu/ olumsuz olarak kategorize eden bir ektir. Çatı ekinin fonksiyonu ise bu değildir. Bazı çalışmalarda ise çatı eki, yapım eki olarak değerlendirilmektedir. Mesela Hengirmen (2015: 202) eylemlerin nesne alıp almadıklarına ya da öznelerin durumuna göre çatı eklerinin eylem kök ya da gövdelerine getirilerek bir yeni eylem türetilmesine çatı dendiğini söyler. Bu açıklamada “türetilme” tabiri, çatı ekinin fonksiyonunun yapım ekiymiş gibi değerlendirildiği sonucuna varılmasına yol açabilir. Nitekim çalışmasında (2015: 277-312), çatı eklerini hem eylemlere gelen çekim eki başlığında hem de eylemden eylem yapan ekler başlığında değerlendirir. Ergin (2013: 200) ve Korkmaz (1992: 62) da

⁶² Ekleşme örneğinde zabah+tan>zabattan şeklinde gerilek benzetme ses olayı meydana gelmiş ve kelime zabat olarak telaffuz edilmiştir.

benzer şekilde çatı ekini fiilden fiil yapma eki başlığında inceler. Karaağaç (2013: 242) çatı eki için eylem kök veya gövdesine, eylemden eylem yapan ekler getirilerek eylemlerin çatılarının değiştirildiğini söyleyerek yine çatı ekinin yapım eki gibi değerlendirilmesine yol açacak bir izahat vermiştir. Yapım ekinin kelimeye gelerek onun anlamını veyahut türünü değiştirdiğini biliyoruz. Ancak giy-dir-Ø- örneğinde –dir- çatı ekinin giymek kelimesinin anlamını değiştirmedeği, farklı bir görev üstlendiği açıktır. Nitekim çatı eki, işlev-işlev karşıtlığı dolayısıyla yapım ekinden ayrılır. Bu karşıtlığın göz ardı edilmesi bahsedilen durumlara sebep olmuştur.⁶³

Aşağıda verilen ekleşme çözümlemeleri, çatı ekinin eklendiği fiilin çatısını yani icracısını değiştirdiğini ancak fiilin anlamını değiştirmedeğini örneklendirir. Çatı ekine ait bu ekleşmelerde görüldüğü üzere, çatı eki öncelik-sonralık karşıtlığıyla ilişkili olarak, ekleşmede varsa yapım ekinden sonra, olumluluk-olumsuzluk ekinden önce gelir. Fonksiyonu dolayısıyla -Ø- morfemiyle karşılanması mümkün değildir. Bu durum, şekil-işlev karşıtlığının ve alt şekil-üst şekil karşıtlığının bir örneğidir. Ayrıca çatı ekleri hem yandaş hem yerdaş eklerdir. (oku-t-tur-ul-Ø-).

Dönüşlü Çatı Eki

“...yağru kōntūkda kisre añıg bilig anta öyür ermiş...” KT-G/5

kō-**n**-Ø-

“...ben özüm bilge toñūkūğ ötüntūk...” T-1G/8

öt-**ün**-Ø-

“...ığaç tutunu ağıturdum...” T-1K/1

tut-**un**-Ø-

“...men saña sığınurmen ol maķāmlardın” NF-317/11

sığ-**ın**-Ø-

“...sivindi küldi...” OK-U.22/9

⁶³ Bu izahların dışında çatı eki, bazı dilciler tarafından farklı açılardan ele alınmıştır. Örneğin Gencan (2007: 379) çatı kavramını fiillerin nesne ve öznelerine göre olan özellikleri olarak değerlendirir. Benzer şekilde Topaloğlu ve Gürlek (2016: 9) çatının öznenin yüklemine belirttiği işi yapmasına ya da etkisinde kalmasına veya onunla ilgili olmasına göre çatı eklerinin fiillere getirilmesiyle oluştuğunu söyler. Yapılan açıklamaların ortak noktası çatı ekinin özne ve nesneyle ilişkisidir. Bu açıdan değinilmesi gereken husus cümlelerin öğeleri konusudur. Cümle asıl unsur (yani zaman eki ve şahıs eki ile bitimli hale gelen fiil) ve yardımcı unsur ilişkisinden oluşur (Turan, 2024: 33). Özne yardımcı unsurdur ve ihtiyaridir. Dolayısıyla cümlede bulunmayabilir. Bu nedenle çatı ekini direkt olarak özne ve nesneyle bağdaştıramayız.

siv-**in**-Ø-

Yukarıdaki örnekler üst şekli -(I)n- olan çatı ekinin, eklendiği kelimeyle girdiği fonetik uyum sonucu oluşan farklı alt şekillerini göstermektedir.

“...anlar benim hâzratımda tikilürler...” NF-319/1

tik-**il**-Ø-

“dünyada her ne yaparsan yıkıla

âhiretçün yapduğun bâkî kıla” G-L.39a/8

yık-**ıl**-Ø-

“...pek sıkıştığı zamanlar bizden utana sıkıla bizden borç para bile alıyordu.” MT-108

sık-**ış**-Ø-

“...seslemmessiñ” Muğlağz.-327

ses+le-**m**-me-

Bu örnekte -n- şekilli çatı eki, gerilek benzetme sebebiyle -m- şeklini alarak dudaklılaşmıştır. /n/ > /m/

“...kancaları vurursun daha sarsilmez.” Trabzonağz-356

sars-**il**-me-

Bu örnekte ise çatı ekinin yayınma kuralına uymadığı görülmektedir.

“...çoğ susanmış.” Uşhağz.-139

su+sa-**n**-Ø-

Edilgen Çatı Eki

“...asra yir telinmeser...” KT-D/22

tel-**in**-me-

“...yerçi yer yağılıp boğuzlantı...” T-1K/2

boğuz+la-**n**-Ø-

“...toğan kuş tırnağı suçulunmış yana tıtınmış...” IB-44

suçul-**un**-Ø-

tıt-**ın**-Ø-

“...muz (8) tağlarda köp soguk bolupdan ol beg (9) kağardan sarunmış irdi...” OK-U.27/7-8-9

sar-**un**-Ø-

“...bir ekonomik model sayesinde güce dönüştürülebilir.” NKH-41

dön-üş-tür-ül-Ø-e+bil-**in**-Ø-⁶⁴

Aşağıda aynı üst şekle sahip -(I)l- çatı ekinin, eklendiği kelimeyle girdiği fonetik uyum sonucu sahip olduğu alt şekiller gösterilmektedir. Ancak bu şekil, ağızlarda önlük-artlık niteliği açısından yayınma ses olayına uğramamıştır:

“yana aydı ilig uķuldı bu söz

taķı bir sözüm bar anı ay sen öz” KB-24A/7

uķ-**ul**-Ø-

“...başınķa kül tōkūldi...” NF-325/16

tōk-**ül**-Ø-

“yüzinde ‘ışķ esrārı yazılķan

içinde derd ta‘vīzi kızıılķan” FŞ-245a/8

yaz-**ıl**-Ø-

“tikilgen ton ĥisābın kimse bilmey

birisi hem kisilmey hem tikilmey”FŞ-252a/39

kis-**il**-Ø-

“...Ordû-yı fethe karşı sürülmüş nefîr-i âm” EŞR-9

sür-**ül**-Ø-

“dûvünü nişānı yapīlû.” Bartınağz.-147

yap-**ıl**-Ø-

“...binılır _mi.” Trabzonağz-165

bin-**ıl**-Ø-

Ettirgen Çatı Eki

“...bunça yirke tegi yorıtdım...” KT-G/4

yorı-**t**-Ø-

“...kağanta bedizçi kelürtüm...” KT-G/11

kel-**ür**-Ø-

“...bediz urturtum...” KT-G/12

ur-**tur**-Ø-

“...başlıgıg yüküntürmiş...” KT-D/2

yükün-**tür**-Ø-

“...tizligig sōkürmiş...” KT-D/2

⁶⁴ Bu örnek, tasvir ek fiiline eklenen çatı ekinin ekleşmesinin temsilini oluşturmaktadır.

sök-ür-Ø-

“...ögüzüg yüzüti keçip...” BK-D/30

yüz-üt-Ø-

“...basıtma temiş...” T-1K/10

bas-it-ma-

“...yatıglıg turguru yoriyurmen...” IB-20

tur-ğur-Ø-

“kara karnı todsa kör ud teg yatur

yawa sözke awnur özin semritür” KB-23A/2

semr-it-Ø-

“kamuğ ilke kıldı kör elgi uzun

boyun egdi düşmen kiterdi özün” KB-24B/11

kit-er-Ø-

“bayāt edgü kılğay bu igdin sini

könjölün çökürme sen inç yat köni” KB-27A/5

çök-ür-me-

“bu qadğu mini ivde yatğurmadı

saqınç qadğu birle özüm umadı” KB-100A/12-13

yat-ğur-ma-

“sen emdi du’a artur edgü adaş

siniñ bolsu beglik uzun bolsu yaş” KB-182A/3

art-ur-Ø-

“havvānı ādam peygāmbarkā cüftlendürdü...” NF-280/5

cüft+le-Ø-n-dür-Ø-

“tırıglıkiñi hoş keçürdün...” NF-316/14

keç-ür-Ø-

“...anıñ közi yaşını yüzünke sürtgil” NF-320/15

sür-t-Ø-

“ni tuhfē kerāmet ketürdün...” GT-14(7b)/9

ke-tür-Ø-

“maña dağı zarūr irdi ta‘āqkūl

çıqarmaq bir tikendin yüz tümen gül” FŞ-241a/23

çık-**ar**-Ø-

“ki kalkan kubbese mişl-i hâtem

süleymân yazduruptur ism-i a‘zam” FŞ-256a/18

yaz-**dur**-Ø-

“...irkek oğul toğurdi” OK-U.1/4

toğ-**ur**-Ø-

“...men saña başlap yolnı körgürürmen...” OK-U.25/5-6

kör-**gür**-Ø-

“her ne iş kim işlenürse iş anuñ

depreden ol kamuyı cünbüş anuñ” G-2L.11a/7

depre-**d**-Ø-

“Fakat arkadaşı vazgeçirdi.” MT-154

vazgeç-**ir**-Ø-

“...mahalle çocuklarını çağırtır...” SK-5

çağır-**t**-Ø-

“...bir çuvala dolduruyorlardı” SK-6

dol-**dur**-Ø-

“Bu zanaat da pek geçmiyor. Doyurmuyor.” SK-116

doy-**ur**-mu-

“...minarelerden kandiller uçurturlarmış.” E-65

uç-**ur**-t-Ø-

“...cinayeti otele duyurdum...” EVH-17

duy-**ur**-Ø-

“...imzalatdırırmış...” Muğlaağz.-195

imza+la-**t-dır**-Ø-

“sabağdan tuzlan yaladuruğ.” Trabzonağz.-95

yala-**d**-Ø-

Bu örnekte -t- çatı eki açıklık uyumu sonucu ötümlüleşerek -d- şeklini almıştır.

“...pilavlayı bişumişla...” Uşhağz.-125⁶⁵

biş-**u**-Ø-

“...atına bindudila.” Uşhağz.-118

⁶⁵ Örnekte -ur ekinin sonunda r/>Ø/ erime ses olayı meydana gelerek bir alt şekil örneği oluşmuştur.

bin-**du**-Ø-

“taş dermenende yuvāladıĝ dönderdiK.” Muĝlaaĝz.-268

dön-**der**-Ø-

Son iki örnekte -dur- şekilli çatı eki, birinci örnekte açıklık uyumundan ötürü r/ sesinin erimesi dolayısıyla -du- şeklini (r/>Ø/), ikinci örnekte ise yayınma kuralına aykırı olarak -der- alt şeklini almıştır.

İşteş Çatı Eki

Örneklerde -(I)ş- şekilli çatı ekinin sahip olduĝu alt şekiller gösterilmiştir.

“...köl tigin birle sözleşdimiz...” KT-D/26

söz+le-**ş**-Ø-

“...ol üç kağan ögleşip...” T-1D/3

ög+le-**ş**-Ø-

“adıĝlı toņuzlı ārt üze sōķuşmışermış...” IB-6

sōķ-**u**ş-Ø-

“...ķop esen tūkel kōrūşmış...” IB-15

kōr-**ū**ş-Ø-

“ķapuĝ açtı ķıķtı ķadaşın kōrūp
ķuķuştı esenleşti yüz kōz öpūp” KB-99A/1

ķuķ-**u**ş-Ø-

“Tevhīd için bu halkı döĝüşmūş yiĝitlerin...” EŞR-7

döĝ-**ū**ş-Ø-

“Geçenlerde bir Yunan hikāyecisiyle tanıştım. pek seviştik.” SK-105

sev-**i**ş-Ø-

-Iş± şekli çatı ekinden farklı fonksiyonları da karşılamaktadır. Mesela “Çıkışlar sağdan.” cümlesinde yapım eki, “Bekleyiş uzun sürdü.” cümlesinde isim fiil ekini karşılar.

3.4. Olumluluk-Olumsuzluk Eki

Turan (2018: 104) olumluluk olumsuzluk ekinin fiilin anlamı olan hareketin sonucunu olumlu/edimli ya da olumsuz/edimsiz kategorize eden ek olduğunu söyleyerek iki alt kategorisi olduğunu belirtir. Olumluluk olumsuzluk eki, yapım eki ve çatı ekinden sonra fiile gelen ilk ektir. Her ekin alt şekillerinden birinin damga morfemiyle karşılanması gibi olumsuzluk ekine karşı olumluluk eki de damga morfemiyle karşılanır.

Turan'ın (2018) sınıflamasından hareketle, ayrı bir ek kategorisi olarak ele aldığımız bu fonksiyon, farklı çalışmalarda farklı ek kategorilerine dahil edilmiş, müstakil bir ek çeşidi olarak ele alınmamıştır. Mesela Hengirmen (2015:277) bu eki çekim ekleri kategorisine dahil ederken, Ergin (2013: 200), Karaağaç (2016: 314), Demir ve Yılmaz (2003: 179) fiilden fiil yapma eki olarak ele almışlardır.

Bazı dilciler ise bu eki çatı ekiyle birlikte değerlendirir. Örneğin Banguoğlu (1995: 412) fiilin çatısı başlığı altında “Yalın ve Olumsuz Görünüş” terimini kullanarak olumsuzluk ekine yer vermiştir. Deny (2012: 341) de olumsuzluk ekini “Çatı Bildiren Yapım Ekleri” başlığı altında inceler.

Farklı olarak Başdaş (2006) olumsuzluk ekini “Ara Ekler” kategorisinde, Delice (2000) “Genişletme Eki” başlığı altında, Gülsevin ise (2004) “Kategori Ekleri” içinde ele alır. Ancak bu sınıflamalarda da olumluluk-olumsuzluk eki müstakil bir ek sınıfı olarak değerlendirilmemiştir.

Bu değerlendirmeler olumluluk-olumsuzluk ekinin diğer eklerle olan diziliş ve işlev-işlev karşıtlığının göz ardı edilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Olumluluk olumsuzluk ekinin çekim eki olması mümkün değildir. Çünkü cümle kurmaz. Fiilin anlamını değiştirmede için yapım eki olması da mümkün değildir. Çatı eki fiilin icrasıyla ilgili bir ektir ve olumluluk olumsuzluk ekiyle ilgisi yoktur (işlev-işlev karşıtlığı).

Aşağıdaki ekleşme örneklerinde görüleceği üzere bu ek türü, ekleşmedeki yeri açısından yapım eki ve çatı ekinden sonra fiile eklenen ilk ektir (öncelik-sonralık karşıtlığı). Alt kategorilerinden olumluluk eki daima -Ø- morfemiyle karşılanır (şekil-işlev karşıtlığı).

Olumluluk Eki

Aşağıdaki çözümlemelerde olumluluk ekinin -Ø- morfemiyle karşılandığı görülmektedir. Bu sebeple yaygın gramer çalışmalarında olumluluk, bir fonksiyon olarak değerlendirilmemiş, fiil ve cümle kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir (Bu durumun nedeni -Ø- morfeminin ve şekil-işlev karşıtlığının göz ardı edilmesidir.). Mesela Ediskun (2017: 174) eylemin yapıldığını anlatan fiil biçimine olumlu fiil der. Bilgegil (2014: 248) konularıyla aralarında ilgi bulunan fiillerin niteliğinin olumlu olduğunu söyler.

Banguoğlu (1995: 411) ise “Fiillerin Çatısı” başlığı altında, olumluluk eki almış fiilleri “yalın görünüş” tabiriyle açıklar. Fiillerin olup biteni gerçekleyip doğruladığı durumların bu görünüşe girdiğini söyleyerek olumluluk ekini ek olarak değil, görünüş olarak değerlendirir.

Karaağaç (2013: 603) ise yargının gerçekleştiğini anlatan cümleye olumlu cümle diyerek olumluluğu cümleye atfeder. Benzer şekilde birçok çalışmada olumlu/olumsuz cümle kavramı işlenmiştir (Hengirmen, 2015: 349), (Ediskun, 2017: 370), (Bilgegil, 2014: 57), (Korkmaz, 1992: 113), (Karaağaç, 2016: 524). Cümle bir yargıdır. Yani yorumdur. Dolayısıyla bir yorumun olumlu ya da olumsuz olması kişiye bağlıdır. Örneğin, “Kimseden bir şey çalma.” cümlesinde fiilde olumsuzluk eki varken, birçok insan için olumlu bir yargı ifade eder. Ancak bir hırsız için olumsuz bir cümledir. Dolayısıyla olumluluk durumunun cümle ya da fiile yüklenmesi doğru değildir. Olumluluk bir ek olarak değerlendirilmelidir. Telaffuz edilmemesi ise morfofonetik-morfofonemik karşıtlığın bir sonucudur.

“...kéçe takı seniñ éwünđe yatsam...” NF-413/8

yat-Ø-

“çapdılar aldılar...” OK-U.39/8

al-Ø-

Olumsuzluk Eki

Olumsuzluk eki telaffuz edilmesine rağmen, birçok dilci tarafından olumluluk ekiyle benzer şekilde bir fonksiyon olarak değerlendirilmemiştir. Örneğin Ediskun (2017: 174) eylemin yapılmadığını anlatan fiil biçiminin olumsuz fiil olduğunu söyler. Olumlu bir fiili olumsuz yapmak için, o fiilin kök ya da gövdesine –me- ulandığını belirtir. Bilgegil (2014: 248) konularıyla aralarında ilgi bulunmayan fiillere olumsuz fiil der. Oysa fiil bir kelime türü yani anlamdır. Olumsuzluk ise ona eklenen bir ektir.

Karaağaç (2013: 605) ise olumsuzluğu fiille değil cümleyle ilişkilendirir. Olumsuzluğun varlık için değil, olay için söz konusu olan bir bilgi olduğunu, bu nedenle olumsuzluk deyince bütün dillerde cümle anlaşıldığını söyler. Ad cümlelerinde olumsuzluğu “değil” kelimesinin, fiil cümlelerinde –mA- olumsuzluk ekinin sağladığını ifade eder. Bu açıklamada bir ek ile bir kelimenin kıyaslandığı görülmektedir. Ancak kelime- ek karşıtlığı dolayısıyla -mA- olumsuzluk ekinin karşıtının bir kelime değil, -Ø- şekilli olumluluk eki olduğu dile ait ekleşme örneklerinde görülmektedir. Ayrıca cümle açısından bahsedilen olumsuzluk kişiye göre değişebilir ve bunun bir gramer unsuruyla ilgisi yoktur. Bu nedenle olumsuzluk denince akla gelmesi gereken şey olumsuzluğun bir ek olduğu ve kelimeye eklendiğidir. Olumluluk gibi olumsuzluk da söz konusu olduğunda akla cümle değil fiil gelmelidir.

“...ölüm sözünün öñin söz birle bolmağalıñ...” NF-239/10

bol-ma-

“şek irmes kim bulardın şāhzāde...” FŞ-246b/35

şek+Ø+Ø+ir-me-

Bu çözümlemede cevher ek fiiline eklenen olumsuzluk eki örneklendirilmiştir.

“Fakat kendisi de bilmiyor.” MT-122

bil-mi-

“Gökte hiç kuş gözükmüyordu.” SK-5

göz+ük-mü-

“İskelede vapuru bekleyen hiç kimseyi tanımıyordu.” SK-14

tanı-mı-

“olmēyıcak gibiye ...” Karabūkağz.-162

ol-mê-

“olmuyacak bi şey.” Malatyaagz.-257

ol-mu-

“temayın...” Trabzonağz.-383

te-ma-Ø-

Ekleşme örneklerine bakıldığında, olumsuzluk ekinin yayınma kuralına uyduğu görülmektedir. Bununla birlikte –yor ekinden önce gelen olumsuzluk eki daima dar ünlüyle telaffuz edilmiştir.

Malatya ağzında olumsuzluk ekinin ünlüsü eklendiği fiille uyuma girerek yuvarlaklaşmışken, Trabzon ağzında kalınlık-incelik uyumuna uymamıştır.

3.5. Teklik-Çokluk Eki

İsme gelen ilk ek olan teklik-çokluk eki, iki alt fonksiyona sahiptir. Bunlardan teklik olanı niteliği, çokluk eki ise niceliği temsil eder (Turan, 2018: 104).⁶⁶

⁶⁶ Bu ek, birçok gramer çalışmasında (yapım eki olmayan her ekin çekim eki olarak değerlendirilmesi sonucu) çekim eki başlığı altında işlenmiştir. (Deny, 2012: 156), (Hengirmen, 2015: 279), (Ergin, 2013: 221), (Korkmaz, 1992: 36), (Karaağaç, 2016: 325) (Demir, Yılmaz, 2003: 182). Çekim eki fiile gelen zaman ve şahıs ekidir. İşlev-işlev karşıtlığı dolayısıyla teklik-çokluk ekinden farklıdır. Bu izahlardan farklı olarak çokluk ekini çekim eki dışında farklı kategorilerde değerlendiren araştırmacılar da vardır: Mesela Gülsevin (2004) çokluk ekini “Kategori Ekleri” içinde, Başdaş “Ara Ekler” kategorisinde, Delice (2000) “Genişletme Ekleri” başlığında ele almışlardır. Ancak bu eki müstakil bir sınıf olarak değerlendirmemişlerdir. Yalnızca Turan (2018) bu ek kategorisini diğer ek türlerinden ayırarak müstakil bir ek sınıfı olarak ele almıştır. Çalışma bu sınıflamaya göre yapılmıştır.

Aşağıda verilen ekleşme örneklerinde görüleceği gibi, her ekin alt fonksiyonlarından birinin Ø morfemiyle karşılanması kuralına bağlı olarak teklik eki çoğunlukla telaffuz edilmez. Yaygın gramer çalışmalarında, telaffuz edilmeyen fonksiyonun karşıtıyla değerlendirilmediği için yok sayılması teklik ekinin izahında da kendini göstermiştir. Örneğin Ergin (2013: 127) tekliğin eksiz, çokluğun ekli olduğunu dillendirir. Nitekim birçok çalışmada teklik ekinin varlığından bahsedilmez, sadece çokluk eki işlenir. Ancak tekliğin eksiz olduğu tabiri gerçeği yansıtmamaktadır. Telaffuz edilen pronominal teklik eki buna delil oluşturmaktadır.

Bu ek öncelik-sonralık karşıtlığıyla bağlantılı olarak isme yapım ekinen sonra eklenen ilk ektir. Alt fonksiyonları yerdaştır. Bazı ekleşmelerde, morfofonetik-morfofonemik karşıtlığa bağlı olarak ekin alt fonksiyonlarından birinin tercih edilme zorunluluğu dikkat çekicidir. Sıfatlama ekinen sonra daima teklik eki gelmesi bu zorunluluğa örnek oluşturur.

Çokluk Eki

“...sünüşdümüz...” KT-D/18

sünüş-Ø-dü+m+iz

Bu örnekte görüldüğü üzere, fiile eklenen çekim ekleri cümleyi zamanda ve mekanda noktalar ve fiili isim kategorisine sokar. Her ismin teklik veya çokluk ekinen birini almasından dolayı, ekleşme dizisinde şahıs ekinen sonra teklik/çokluk eki yer alır. Bu ekler yandaştırılar.

“...eşidgil...” KT-G/1

eşid-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+gil

“yana aydı odgurmış ayğıl maña

kalı keldiñ emdi ne boldı saña” KB-99A/2

ay-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+gil⁶⁷

“...bu ékki ramazān bu kimersenin cümle kiçig yazuqlarınğa kefārat bolur...” NF-240/11

yazuq+lar

“didi vü zarfnı tapşurdı fi’l-hāl

⁶⁷ Birçok çalışmada +GIL şekilli çokluk ekinin emir sıfat fiil eki olarak ele alındığını görmekteyiz. Ancak emir sıfat fiil eki her zaman -Ø morfemiyle karşılanır.

vü k p  l i  te imdi k  lma ihm  l” F   -255a/19

k p- - - + + + + - - + +**k  l**

“veger k  lg  n   bolmas meyli z  hir

k  lurn   kılmış ol  aybiz biz   hir” F   -271b/26

ol- -  ay+ + + + - - +bi+**z**

Bu   rnek  te +z şekli pronominal   okluk ekidir.

“imdi gel  n   c  numuzun r   hat  n

isteyel  m ol   alabun   r   hmet  n” G-L.24a/4

iste- -yel  + + + + - - +m+  

Bu   rnek  te ise   okluk ekinin +   morfemiyle karşılanması dikkat çekmektedir.

“... Aslıhanlardan yanan      k Keremler g  rm      ...” E  R-51

g  r- -m    + + + + - - + +**z**

“Hepsi birden dönmüşlerdi.” SK-99

d  n- -m    + +**ler**+ + - - -di+ +  

Yukarıdaki   rnek  te sıfat fiil ekinin sonra gelen tamlanan telaffuz edilmemiş, ancak tamlanana ait   okluk eki telaffuz edilmiştir.

“  o  unuz böyle kalkıp buralara geliyorsunuz demek.” SK-125

gel- -iyor+ + + + - - +sun+**uz**

“...gad  nnar...” Vanağz.-5

gad  n+**nar**

“...dereye d        l   bunna.” Muğlaağz.-195

bu+n+ + + +**na**

“...e        ...” Muğlaağz.-195

e       +**  **

“...bir yastığı endirirle.” Malatyaağz.-258

en-dir- -ir+ + +**le**

“u şekilde bi adam    m     unn  .” Balıkesirağz.-463

u+n+ + + +**n  **

“...  r  nnerin   aliteli olması...” Trabzonağz.-47

  r  n+**ner**

Ağızlarda çokluk ekinin erime (endirirle), nicelik-nitelik dengelemesi (eşkıyālā) ve ilerlek benzetme (gadınnar) gibi farklı ses olaylarına uğrayarak farklı alt şekillere sahip olduğu görülmektedir.

Teklik Eki

“...tiñla...” KT-G/2

tiñ+la-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+Ø

“yanut birdi ögdülmiş aydı özüm

tilek birle keldi açayın sözüm” KB-149A/12

aç-Ø-a+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+yı+n

“...anı kim men bilürmen...” NF-277/6

bil-Ø-ür+me+n

“lebidin cānga kılsun mīzbānıg

yūzidin közge itsün mīhmānıg” FŞ-272b/21

it-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+sü+n

“baluḡnı yaḡşı saḡlapsen...” OK-U.23/2

saḡla-Ø-p+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+se+n

3.6. Soru Eki

Turan (2018: 105) soru ekini “Cümlede yer alan anlam unsurlarından biri, birkaçı ya da her biriyle ilgili eksiklik algısının, cümlelerin muhatabından talebi ya da isticvab işlevi yüklenen ek.” olarak açıklar.

Soru kavramı bir dil unsuru olarak, diğer tüm ek çeşitlerinde olduğu gibi belli bir kurala göre kelimeye eklenen fonksiyonu karşılar. Aşağıda verilen soru ekinin kullanıldığı ekleşme çözümlmeleri bu durumu örneklendirmektedir. Ancak bazı gramerciler, olumluluk/olumsuzluk ekinde olduğu gibi soru ekini de cümle veya kelimeye atfetme eğiliminde olmuşlardır. Mesela Korkmaz (1992: 137) soru cümlelerinin soru kelimeleriyle ya da soru ekiyle kurulduklarını söylemiştir. Karahan (2008: 107) da çalışmasında soru cümlesine yer vermiş ve soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümlelere soru cümlesi dendiğini söylemiştir. Bir ekin kullanıldığı cümleyi bu şekilde nitelendirip sınıflandırması mümkün değildir. Eğer öyleyse geçmiş zaman cümlesi, ikinci şahıs cümlesi gibi bütün ekleri tarif eden cümle sınıflandırmaları yapmak gerekirdi.

Bazı araştırmacılar ise soru ekini farklı bir kelime türü olarak değerlendirir. Mesela Ediskun (2017: 218) ve Hacıeminoğlu (1992: 275) soru ekini soru edatları başlığında ele alır. Diğer yandan Banguoğlu (1995: 454) “Fiillerde Soru” başlığında ek terimini kullanmasına karşın “mi”nin geniş kullanışı olan bir gerçekleşme zarfı olduğunu söyler. Bu izahlar kelime ve ek karşıtlığının anlaşılabilmesinin bir sonucudur.

Aşağıdaki eklemeler soru ekinin isimlere gelen bir ek olduğunu göstermektedir. Soru ekinin fiillere de gelebildiğine dair oluşan algı muhtemelen çekim ekini almış fiillere gelen soru ekinin aslında fiile değil, çekim eki aldığı için isim kategorisine geçmiş kelimeye geldiğinin göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin:

gel-me-di+Ø+ler+**mi** örneğinde zaman ekinden sonra isim kategorisine dönüldüğünü görmekteyiz. Dolayısıyla bu örneğin “insan+Ø+Ø+**mi**+dır-Ø-Ø+Ø+Ø” örneğinden farkı yoktur. İki eklemelerde de soru eki isme eklenmiştir.

Endişe Soru Eki⁶⁸

“... yiriya oğuzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz barmu ne...” T-1G/7

bar+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø-Ø+Ø+Ø+**mu**

“...altı yüz miñ kişi arasında altı kişiniñ hecci maqbül bolsa men ol maqbüllardınmu (6) bolğaymen yâ merdüdlerdınmu bolğaymen...” NF-271/5-6

maqbül+lar+dın+**mu**

merdüd+lar+dın+**mu**

İhtilaf Soru Eki

“... ey éw éđileri destur barmu kim bu éwke kirsem...” NF-107/1

bar+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø-Ø+Ø+Ø+**mu**

“bilmezem kim cân mıdır yâ ‘aklu nefis

yâ şumı toprakmı od mı yâ nefes” G-L.118a/4

od+Ø+Ø+**mi**

“Ölür müsün, öldürür müsün?” SK-27

öl-Ø-ür+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+**mi**+sü+n⁶⁹

“Tembel miydi, şair miydi bilmem ki...” SK-80

⁶⁸ Tapar (2023) çalışmasında soru ekinin alt fonksiyonlarını sınıflandırmıştır. Ancak bu çalışmada kendi sınıflamamızı kullanmayı uygun gördük.

⁶⁹ Korkmaz (1992: 137) soru biçimindeki yüklemelerin şahıs eki alabildiklerini söyler. Cümlelerin asıl unsuru zaten daima zaman ve şahıs ekiyle çekimlenir. Bu durumun soru ekiyle ilgisi yoktur. Mesela bu örnekte soru ekinin yandaşı şahıs eki olmuştur. Çünkü soru eki her yere eklenebilir.

tembel+Ø+Ø+mi+y-Ø-di+Ø+Ø

Bu örnekte soru eki olmasaydı ekleşme “tembel+Ø+Ø+i-Ø-di+Ø+Ø” şeklinde olacaktı. +mi şeklinin eklenmesiyle ortaya çıkan fonetik olay sonucunda (toplaşma ses olayı) cevher ek fiilinin +y şekliyle karşılandığı görülmektedir. Soru ekinin morfofonetik yandaşlığı cevher ek fiilini karşılayan alt şekli etkilemiştir. Bu örnek, tıpkı diğer örnekler gibi, fonetiğe hakim olmanın, ekleşme bilgisi açısından nasıl bir öneme sahip olduğunu örneklendirir.

Kızgınlık Soru Eki

“Kafanı kabak gibi patlatıp da başımı belaya mı sokacaksın?” MT-22

bela+Ø+ya+mi

“Ne bok yemeye balığa çıkar? Deli midir nedir?” SK-70

deli+Ø+Ø+mi+dir-Ø-

“Benim hoşuma mı gidiyor bu leş kokusu?” SK-51

Ø hoş+Ø+um+Ø+a+mi

“Ben gelir miyim sizinle be!” SK-104

gel-Ø-ir+mi+yi+m

Merak Soru Eki

“köñülke kirürmü sözün tıñlayın

özüm öğrenürmü yime tıñlayın” KB-123A/4

kir-Ø-ür+Ø+Ø+mü

“...bilürmüsiz kim kimnün birle munācāt kılmak tilermen...” NF-243/9

bil-Ø-ür+mü+si+z

“şu‘urı barmu ilgide kalemniñ

veyā ol hāme mevkide raqamnıñ” FŞ-238b/25

bar+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+Ø+mu

“İlim de, bütün hesaplarına rağmen bazen bir duyu, bir tesadüf işidir, demeye mi getiriyordu?” SK-13

de-Ø-me+Ø+ye+mi

“...bizim adamlarımız var_mı türgiyede.” Trabzonağz-165

var+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+Ø+mi

“çocuklar alışdı_miler oni.” Trabzonağz.-431

alış-Ø-di+mi+Ø+ler

Tariz Soru Eki

“kõjlini yarıpmu baqtıj...” NF-336/3

yar-Ø-ıp+**mu**

Bu ekleşmede soru eki, zarf fiil ekiyle isim kategorisine geçen kelimeye eklenmiştir.

“cunūn zencīriğa pā-bestsinmü

eger mecnūn imessin mestsinmü” FŞ-238b/38

mest+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+si+n+**mü**

Tasdik Soru Eki

“... bu sabımda igid bargu...” KT-G/10

bar+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+Ø+**gu**

“...türük amtı bodan begler bödke körügme beglergü yañıltaçısız...” KT-G/11

beg+ler+Ø+**gü**

“...kağanmu kısayın tedim...” T-1B/5

kağan+Ø+Ø+**mu**

“öz asğı tilegli kişimü bolur

kişi ol bolur asğı ilke tolur” KB-104A/5

kişi+Ø+Ø+**mü**

“ölüm vaqti yitişkeç ğam yigeymü

egerçi ölse hem öldüm digeymü” FŞ-251b/14

di-Ø-gey+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+Ø+**mü**

“kişi öz cānıdın toymağ bolurmu

anı mundağ bile koymağ bolurmu” FŞ-253b/23

bol-Ø-ur+Ø+Ø+**mu**

“şüret eydür ben haqı bilmezmiyem

sen varursın bn bile gelmezmiyem” G-L.274a/6

bil-me-z+**mi**+ye+m

“Mümkün müdür hayâtımız ey mey sen olmasan...” EŞR-29

mümkün+Ø+Ø+**mü**+dür-Ø-Ø+Ø+Ø

“Ben dilenmiş miydim? Zannetmem.” MT-49

dile-n-Ø-miş+Ø+Ø+Ø+**mi**+y-Ø-di+m+Ø

“Oğlunu bir matbaa sahibi, bir ceride müdürü görürsen iftihar edersin değil mi anneciğim?” MS-85

değil+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+Ø+mi

Teklif-Rica Soru Eki

“...bizler keldük sizke bey‘et bérelinj tép kabûl kılurmusız...” NF-145/4-5

kıl-Ø-ur+mu+si+z

“Çok güzel tesisler yaptık, efendim. Gösterelim, ister misiniz?” SK-33

iste-Ø-r+mi+sin+iz

Bu örnekte soru eki zaman ekinden sonra eklenmiş, kendisinden sonra şahıs eki gelmiştir. Aşağıdaki örnekte ise şahıs eki ve teklik ekinden sonra gelerek kelimeye eklenen son ek olmuştur:

“Bizim kayığa alayım mı seni Ali Çavuş?” SK-104

al-Ø-a+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+yı+m+mi

Köktürk metinlerinde soru ekinin +MU şekli dışında +GU şekli ile de karşılandığı görülmektedir. Bunun yanında soru ekinin ünlüsünün Köktürk metinleri de dahil olmak üzere KB, NF, FŞ örneklerinde uyuma girmeyerek yuvarlak kullanıldığı tespit edilmiştir. Soru ekinin, diğer eklerden farklı olarak, belli bir yere sahip olmadığı ve her yere eklenebildiği verilen örneklerde dikkat çekmektedir.

Bir diğer konu, soru ekinin alt şekillerinden birinin +Ø morfemiyle karşılanmasıdır. “Bugün geldin.” (Bugünmü geldin.) cümlesinde soru eki telaffuz edilmez ancak bağlam ve vurgu ile tespit edilir.

3.7. İsim Tamlaması Kuran Ekler

Tamlama türlerinden biri olan isim isim tamlamalarında görevli üç alt fonksiyon vardır: ilgi eki, işaretleme+ilgi eki, sıfatlama eki.⁷⁰

Sıfatlama Eki

Yaygın gramerde isim fiil karşıtlığının göz ardı edilmesi sonucu sıfatın bir kelime çeşidi olarak görüldüğü, ancak sıfatın bir görevlendirme olduğu ve görevlendirmenin de eklerle sağlandığı daha önceki bölümlerde izah edilmişti.⁷¹

⁷⁰ Turan, Zikri, “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”, Türkbilig, 2018/35: 104

⁷¹ Dilcilikte hala yaygın olarak sıfatın bir kelime çeşidi olarak kabul edilmesi nedeniyle gramer çalışmalarında sıfat tamlaması teriminin kullanıldığı görülmektedir (Banguoğlu, 1995: 342; Bilgegil, 2014: 127; Ergin, 2013: 380; Delice, 2003: 29; Demir ve Yılmaz, 2003: 204 vb.). Bu terimin kabul edilmesi sıfatın bir kelime çeşidi olduğu algısına neden olmaktadır. Oysa sıfatın bir kelime çeşidi değil, ismin tamlamada aldığı görev olduğu gerçeği sıfatın tanımlarında bile sezilmektedir. Mesela Bilgegil (2014: 173) mavsufu kaldırılmış her sıfatın isim sayılacağını söylemiştir. Bu açıklamadan sıfatın bir kelime türü değil tamlama sırasında bir ismin diğer isme karşı kazandığı bir görev olduğu sonucu anlaşılabilir. Delice (2003: 29) genel

Aşağıdaki çözümlemelerde bizim sıfatlama eki olarak incelediğimiz ekler, farklı gramer çalışmalarında başka fonksiyonlara ait başlıklar altında ele alınmıştır. Bu durum sıfatlama ekinin fark edilmeyişinden kaynaklanmaktadır. Turan (2015: 618), sıfatlama eklerinin şimdiye kadar fark edilmemesinin birinci ayağını şekilce yapım eki olarak da kullanılmasına, sebebini ise dilciliğimizin işlevi şekle tabi kılma pratiğini kanunlaştıran geleneğine bağlayarak açıklar. Çalışmasında verdiği baklavacı (mizaç), demli (çay), ekmeklik (buğday) gibi örneklerle isim kategorisinde ekleşip şekilce de benzermiş gibi görünmesinden hareketle yapım eki işlevinde sayılan bu eklerin aslında iki ayrı ek türünü işaret ettiğini belirtir. Turan (2018: 104) sıfatlama ekini onlu ek sınıflamasında isim tamlamasını kuran ekler başlığı altında ele alır. Sıfatlama eki isim tamlaması kurarak tamlayan isme sıfat görevi yükler. Bu açıdan zengin alt fonksiyonlara sahiptir.⁷²

Çalışmamızın devamında derlenen ekleşmelerin çözümlemelerine bakıldığında, sıfatlama eklerinin zengin alt fonksiyonlarının yanında farklı şekillerle karşılanması da dikkat çekicidir. Morfofonetik-morfofonemik karşıtlığa bağlı olarak bazı alt fonksiyonları damga morfemiyle karşılanan ekin, bazı alt fonksiyonları ise muhakkak telaffuz edilir. Mesela “yoksunluk” alt fonksiyonunda vurgulanmak istenen şey yoksunluk durumu olduğu için sıfatlama ekinin daima telaffuz edildiğini görmekteyiz (evsiz adam). Ancak “işaretleme” alt fonksiyonunda vurgulanmak istenen şey işaret yönü olduğu için sıfatlama eki damga morfemiyle karşılanır (bu kitap).

Sıfatlama ekinin görevi niteleme olduğu için, vurgu niteleyen kelimedede yani tamlayandadır. İlgi ekli isim tamlamalarının aksine, sıfatlama ekli tamlamalarda tamlanan telaffuz edilmese bile tamlayan muhakkak telaffuz edilir (Bu kız geldi./ Bu geldi.). İlgi ekli tamlamalarda böyle bir zorunluluk yoktur. Bu durum morfofonetik-morfofonemik karşıtlığın bir sonucudur.

Belirsizlik Sıfatlama Eki⁷³

“...bir kişi yaşılsar oğuşı bodanı bisükiğe tegi kıdmaz ermiş...” KT-G/6

eğilimden farklı olarak tamlamanın sıfat fonksiyonunda bir isim + isim şeklinde oluşturulduğunu söylediği halde sıfat tamlaması terimini kullanmıştır.

⁷² Gramercilerin ortaklık oluşturduğu sorunlardan biri, sıfatın alt kategorilerinin niteleme/vasıflama ve belirtme olarak ikiye ayrılmasıdır (Korkmaz, 2003: 361), (Demir, Yılmaz, 2003: 197), (Bilgegil, 2014: 173), (Ergin, 2013: 246- 257), (Banguoğlu, 1995: 345-356). Sıfatın bir kelime çeşidi olmamasının yanında, sıfatlama eklerini de iki alt fonksiyonla sınırlandırmak mümkün değildir. Örneğin “tahta+Ø+Ø masa+Ø”, “badem+Ø+Ø göz+Ø”, “üzgün+Ø+Ø adam+Ø” tamlamalarında sıfatlama eklerinin fonksiyonlarının hepsine sadece niteleme demek yetersizdir. Çünkü sıfatlama ekinin görevi zaten nitelemedir.

⁷³ Bu alt fonksiyonun daima damga morfemiyle karşılandığı görülmektedir.

bir+Ø+Ø kişi+Ø+

“...fulān yerde bir daraḥt bar ermiş...” NF-410/3

fulān+Ø+Ø yer+Ø+

“kalıp bānū bu iş fikride ḥayrān

bolup ḥālīga her dem köñli virān” FŞ-291b/48

her+Ø+Ø dem+Ø+

“kankı el kim anda iş işlenmedi

cānı ma‘nī şerbetinden kanmadı” G-2L.179b/5

kankı+Ø+Ø el+Ø+

“Sonbahara doğru birtakım insanların çoluk çocuk ellerinde bir kafes...” SK-3

birtakım+Ø+Ø insan+lar+

İşaretleme Sıfatlama Eki

İşaretleme alt fonksiyonlu sıfatlama ekli tamlamalarda vurgu işaret eden kelimedede toplandığı için sıfatlama eki telaffuz edilmez, +Ø morfemiyle karşılanır.

“...bu ödke olurtum...” KT-G/1

bu+Ø+Ø öd+Ø+

“...ol amtı ańıg yok...” KT-G/3

ol+Ø+Ø Ø+Ø

“şol denizler kim bu yir karnında var

cümle ol kaçreye karşı intizār” G-2L.41b/10

şol+Ø+Ø deniz+ler+

Madde Sıfatlama Eki

“...altun örgin üze olurupan...” IB-1

altun+Ø+Ø örgin+Ø

“... beytü’l ma‘mūr éw érdi kızıl yāķūtdın erdi...” NF-37/14

yāķūt+Ø+**dın** Ø+Ø+

“...zeberceddin (8) minber üze olturmış...” NF-56/7-8

zeberced+Ø+**din** minber+Ø+

“...timürden tağ bolsa yirinden (9) kópargaymen...” GT-77(39a)/8-9

timür+Ø+**den** tağ+Ø+

“Tahtadan bir çengeli vardı.” SK-52

tahta+Ø+**dan** çengel+Ø+

+DAn şekli gramer çalışmalarında genel olarak “ayrılma hal eki” olarak değerlendirilir. Oysa yukarıdaki örneklerde sıfatlama eki fonksiyonunda kullanılmıştır. “Sokaklardan biri kapalı.” cümlesinde ise ilgi ekini karşılamaktadır. Bu sebeple +DAn şeklinin sadece “ayrılma hal eki” fonksiyonuyla ilişkilendirilmesi mümkün değildir.

Miktar Sıfatlama Eki

“...bunça yirke tegi yorıtdım...” KT-G/4

bu+n+ça yir+Ø

“...uzun yelmeg yeme ı(d)tım ok” T-2D/2

uzun+Ø+Ø yelme+Ø+

“...eger bolsa sözümde zerreçe yalğan..” GT-331(166a)/12

zerre+Ø+çe yalğan+Ø+

“altı peygâmbir birer söz söyledi

her biri bir gün içün âh eyledi” G-L.193a/10

bir+Ø+er söz+Ø+

“Kılık kıyafetimde de epeyce değişiklikler vardı.” MT-12

epey+Ø+ce değişik+lik+ler+

+ce şekli sadece sıfatlama ekini karşılamaz. Mesela “Türkçe konuş.” cümlesinde yapım ekini, “Sessizce dinledi.” cümlesinde hal ekini karşılar. Ek şekline göre değil, fonksiyonuna göre değerlendirilir.

“...gayrimuntazam büyüklükte geniş taşlar sıralanarak kaplanmıştır.” E-42

büyük+lük+te geniş taş+lar+

+te şekli “Sepette üç yumurta var.” gibi bir örnekte hal ekini karşılar. Yukarıdaki örnekte ise sıfatlama eki fonksiyonunda kullanılmıştır.

Sayı Sıfatlama Eki

“...on altunnu aldı...” GT-222(111b)/12

on+Ø+Ø altun+Ø+

“Ne kaldı rûha tesellî şarâbdan başka

Boğaz’da üç gecelik mâhtâbdan başka” EŞR-13

üç gece+Ø+lik mâhtâb+Ø+

“Bir yandan da üç beş kuruşluk bir iş bulunur sana belki.” MT-35

üç beş kuruş+Ø+luk bir iş+Ø+

+İlk şekli son iki örnekte sıfatlama eki fonksiyonundadır. Çünkü eklendiği kelimenin anlamını değiştirmemiş, isim isim tamlaması kurmuştur. Ancak aynı şekil “sabunluk” (sabun koyulan eşya) kelimesinde yapım eki fonksiyonunu karşılamıştır.

“Yirmişer paralık taş baskısı formalardan dersleri takibederek...” MT-35

yirmi+Ø+şer para+Ø+

Sıra Sıfatlama Eki

“...ekin sü ebde erti...” BK-D/32

eki+n+Ø sü+Ø+

“...lağzin yıl bişinç ay yiti otuzka yoğ ertürtüm...” BK-G/10

biş+Ø+inç ay+Ø+

“...üçünç künçuyı urılanmış...” IB-5

üç+Ø+ünç künçuy+Ø

“bars yıl ekinti ay bir yigirmike taygüntay...” IB-67

eki+Ø+nti ay+Ø

“...bu üçünç kişî takî elgi birle bu yılannı atmış erdi...” NF-188/15

üç+Ø+ünç kişî+Ø

“...bir tün ikinci evine tüşti” GT-181(91a)/12

iki+Ø+nç ev+Ø+

“Çünkü ömrümde bir tek defa başkaları gibi çalışarak ekmeğimi kazandığım üç günden birincisidir.” MT-69

bir+Ø+inci+Ø+Ø+

“Üçüncü gün rakkas daha ağırlaştı...” MT-71

üç+Ø+üncü gün+Ø+

BK metnindeki +İnç şeklinin daha sonraki örneklerde, ses-hece dengelemesiyle sonunda /i/ türediği ve bunun sonucunda da açıklık uyumu sebebiyle ç/>c/ ötümlüleşmesine uğrayarak +İncİ şeklini aldığı görülmektedir.

Tasvir Sıfatlama Eki

“...ürün kümüşin kîrğaglıg kütayin kinlig işgitisin...” BK-K/11

ürün+Ø+Ø kümüş+Ø+

kîrğag+Ø+lg kütay+Ø+

“kara taşdın vefâ vü mihr ümidin

taṁa‘ kılmaḳ bolur yok âdemîdin” FŞ-288a/35

ķara+Ø+Ø taş+Ø+

“anası hem kōzi allıķa kildi

kōzidin ikki ķanlıķ rūd açıldı” FŞ-289b/26

ķan+Ø+ġ rūd+Ø+

Teşbih Sıfatlama Eki

“benefşe boynın igdi gülge ķarşı...” GT-6(3b)/5

benefşe+Ø+Ø boyn+Ø+

“süleymānķa ilinķde bolsa ķuvvet” GT-80(40b)/12

süleymān+Ø+ķa ķuvvet+Ø+

“Mev’id-î mehtāba sâz açmış gümüşten şâhrâh...” EŞR-67

gümüş+Ø+ten şâhrâh+Ø+

“İşte o zaman kızılķa kıyamet kopacak...” MT-91

kızıl+Ø+ķa kıyamet+Ø+

“...Bulacağız ışıktan pınarını.” OV-167

ışık+Ø+tan pınar+Ø+

Ünvan Sıfatlama Eki

“keçe temir kapıķķa tegi süledim...” KT-G/4

temir+Ø+Ø kapıķ+Ø+

“...il tutsık yir ötüken yiş ermiş...” KT-G/4

ötüken+Ø+Ø yiş+Ø

Varlık Sıfatlama Eki

“...antağ külüğ ķağan ermiş...” KT-D/4

kü+Ø+lüg ķağan+Ø+

“...sü yorıp tünli kūnli yiti ödüşķe subsız keçdim...” BK-GD/1

kūn+Ø+li öd+üş+Ø+

“...meñilig beg eremiş...” IB-5

meñi+Ø+lig beg+Ø

“...yağlıķ ķamıķ bulupan yalğayı tirilmiş...” IB-13

yağ+Ø+ġ ķamıķ+Ø

+IIG şekli, eklendiķi kelimeyle fonetik uyuma girerek farklı alt şekillerle çeşitlenir.

“tetiglik bile bilse türlüğ bitig

bitig bile ötrü bolur er tetig” KB-76A/15-16

tür+Ø+**lüg** bit-ig+Ø+

İlerleyen dönemlerde G# açıklık uyumu nedeniyle eriyeceği için bu şekil “törlü yazı” örneğinden olduğu gibi +lü şekliyle karşılanacaktır.

“körksüz keling körkli ton keydirip yaraşmas” GT-158(79b)/1

körk+Ø+**li** ton+Ø+

“...usluğ yakşı bir çeber kişi bar irdi...” OK-U.31/5

us+Ø+**luğ**+Ø+Ø+

“Dünya yüzündeki tuzlu sularda ışıklı vapurların gittiğini...” SK-95

tuz+Ø+**lu** su+lar

uşuk+Ø+**lı** vapur+lar+⁷⁴

Vasıflandırma Sıfatlama Eki

“...edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş...” KT-G/6

bil-ge+Ø+Ø kişi+Ø+

“...eşilik k̄iz oğlin küñ boltı...” KT-D/7

eşi+Ø+**lik** k̄iz+Ø+

“...edgü eline kentü yañıltıg...” KT-D/23

edgü+Ø+Ø el+Ø+

“artuk k̄ırkız küçlüg kağan yağıımız boltı...” T-1D/3

küç+Ø+**lüg** kağan+Ø+

“bu türük bodanka yaraqlıg yağıg keltürmedim...” T-2D/4

yarağ+Ø+**luğ** yağı+Ø+

“sınama yağıg sen bedük bil uluğ

tayaqlıq yağıka timür kalkan it” KB-130A/16

tayağ+Ø+**lık** yağı+Ø+

“...bu kéçe bir k̄orkunçluğ tüş kördüm...” NF-178/8

k̄orkunç+Ø+**luğ** tüş+Ø+

“tört miñ éwlük kulı karavaşı bar erdi...” NF-328/11

éw+Ø+**lük** kul+Ø+

⁷⁴ +II şekilli sıfatlama ekinin, dil çalışmalarında genel olarak yapım eki kategorisine dahil edildiği görülmektedir. Ancak verilen örnekte ekin morfofonetik açıdan bulunduğu yer ve morfofonemik açıdan işlevi, yapım eki olmadığını ortaya koymaktadır. Başka bir ekleşmede veya farklı bir diyalekte yapım eki fonksiyonunu da karşılayabilir, ancak bu tespit yine karşıtlıktan hareketle yapılabilir.

“... saña örtüglüg sözüm bar...” NF-421/7

örtüg+Ø+**lüg** söz+Ø+

“maña hōd barça hāli boldı rüşen

ki kılmış rāstlık iş pāklik fen” FŞ-272b/11

rāst+Ø+**lık** iş+Ø+

“yaman aḥvālime eylep yaқа çāk

özin tofraglargā ursa bī-bāk” FŞ-290a/1

yaman+Ø+Ø aḥvāl+Ø+

“çarḥa girdi çarḥ dün gündüz döner

çarḥ içinde gösterür dürlü hüner” G-L.5a/5

dür+Ø+**lü** hüner+Ø+

“boynı muḥkem ‘ışk ipine bağludur

yüregi hem ‘ışk odından taḡludur” G-2L.29a/1

baḡ+Ø+**lu**+Ø+Ø+

“...karşılarındaki mezarlıkta mülkiye imtihanlarını hazırlarken biçareye bir ahretlik kız musallat olur...” MT-32

ahret+Ø+**lik** kız+Ø+

“... öteki sürgünleri saran çocukça heyecan, bana da sirayet etti...” MT-37

çocuk+Ø+**ça** heyecan+Ø+

“...kızarık gözler ve şiş burunlarla gülümsemeye uğraşan candan insanlar bulmak hayali onları bütün ömürlerince nelere katlandırmaz.” MT-86

can+Ø+**dan** insan+lar+

“Bunca yıl türlü sefalet ve rezalet içinde, tavada balık gibi evrile çevrile kızardıktan sonra oldukça aklını başına almıştır.” MT-191

tava+Ø+**da** balık+Ø+

“...her zaman, soğukça bir ter bulacağını sanırdı.” SK-9

soğuk+Ø+**ça** bir ter+Ø+

“...beş on bin liralık konuşmalara ekmek parasına harcanmış...” SK-21

beş on bin lira+Ø+**lık** konuş-Ø-ma+lar+

“...sertçe bir adamdır.” SK-44

sert+Ø+**çe** adam+Ø+

“...çocukça oyunlar için hayatlar sarf olunmuş.” MS-126⁷⁵

çocuk+Ø+ça oyun+lar+

“Uzunca bir zaman (diyelim ki bir yüzyıl) dünya işçilerinin birleşeceğine...” NKH-31

uzun+Ø+ca bir zaman+Ø+

“bin_üçyüz kırk doğımlıyım.” Karabükağz.-169

doğ-ım+Ø+li+Ø+Ø+

“hepsi öldü, rahmetlik oldu.” Trabzonağz.-385

rahmet+Ø+lik+Ø+Ø+

“...kefenloğ bez almaya birini yollalla.” Uşhağz.-117

kefen+Ø+loğ bez+Ø+⁷⁶

Yoksunluk Sıfatlama Eki

“...biligsiz kağan olurmuş erinç...” KT-D/5

bil-ig+Ø+siz kağan+Ø+

“toğar kün arığ ya arıgsız temes

ka muğka yarukluk berür iksümes” KB-19B/12

arığ+Ø+siz Ø+Ø+

“halâyık közsüz tép sakınur erdiler...” NF-237/13

köz+Ø+süz Ø+Ø+

“...bir sultân bir yazuksuz kişini (12) öltürmege buyurdu...” GT-81(41a)/11-12

yazuğ+Ø+suz kişi+Ø+

“Gösterişsiz ve sessiz bir insan olduğu için esnaf onu ‘baba’ diye çağırır...” MT-128

göster-iş+Ø+siz Ø+Ø+

“...bahtsız köpekler vardır.” SK-21

naht+Ø+siz köpek+ler+

“...ormansuz yer...” Trabzonağz.-399

orman+Ø+suz yer+Ø+

Yoksunluk alt fonksiyonunu karşılayan şeklin daima telaffuz edildiği görülmektedir.

⁷⁵ +ça şekli bazı örneklerde sıfatlama ekiyken, “çocukça konuş-“ tamlamasında hal ekidir. Aynı şekilde “sessiz ev” tamlamasında +siz şekli sıfatlama ekiyken “sessiz konuş-“ tamlamasında hal ekidir. Bu örnekler ekin şeklinin bağlayıcılığı olmadığını kanıtlama noktasında önem taşır.

⁷⁶ Örnekte ekin ses uyumuna girmediği ve k#>h# sızıcılığı görülmektedir.

Sıfatlama ekli isim isim tamlaması örneklerinde vurguya bağlı olarak tamlananın kimi zaman görev kategorisinde kimi zaman anlam kategorisinde kullanıldığı görülmektedir. Mesela “Geldi bizim heybetli.” cümlesinde (heybet+Ø+li Ø+Ø) isim isim tamlamasındaki tamlanan telaffuz edilememişken, “Heybetli adammış.” cümlesinde (heybet+Ø+li adam+Ø) tamlanan telaffuz edilmiştir. Bu durum ekin fonksiyonunu değiştirmez.

İlgi Eki

İlgi eki isim tamlaması kuran ekler kategorisindedir.⁷⁷ Ancak isim- fiil karşıtlığının göz ardı edilmesi ve ilgi eki ile hal ekinin işlev-işlev karşıtlığı göz önünde bulundurularak ele alınmaması nedeniyle bu ek, hal ekinin bir alt kategorisi olarak değerlendirilmiş, gramer çalışmalarında da çoğunlukla hal eki başlığı altında incelenmiştir.⁷⁸ Farklı olarak Ediskun (2010:110-114); Bilgegil (2014:112), Gencan (2001: 155), Karahan (1999:610), Delice (2000:221-235) ilgi ekini hal ekleri sınıfına dahil etmez. Buran (1996: 61) hal eklerinin temel fonksiyonunun ismi içinde bulunduğu duruma göre fiile bağlamak olduğunu ancak tamlama halinin böyle bir özelliği olmayıp ismi isme bağladığını söylemiştir. Nitekim hal eki isim fiil tamlamasında görev alan bir ek çeşidiyken, ilgi eki isim isim ilişkisinde görev alır.

Aşağıda farklı dönemlere ait metinlerden derlenen örneklerde, ilgi ekinin farklı alt fonksiyonlara sahip olduğu görülmüştür. Ancak yaygın gramer çalışmalarında bu eke ait bir fonksiyon sınıflaması yapılmamıştır. Bunun yerine ilgi ekiyle oluşturulan isim tamlamaları, tamlamayı oluşturan kelime sayısından ya da ilgi ekinin telaffuz edilip edilmemesinden hareketle belirtili, belirtisiz ve zincirleme isim tamlaması olarak kategorilere ayrılmıştır. Farklı olarak Mayzel (çeviren: İnan, 1957), Gencan (2001: 159-160), Bilgegil (2014: 111), Coşar (1993) isim tamlamaları üzerine ayrıntılı sınıflamalar yapmışlardır. Ancak bu sınıflamalarda kelimelerin anlamınınmı yoksa ilgi ekinin fonksiyonununmu dikkate alındığı açık değildir. Eklerin kategorisi genel olarak çalışmalarda önemsenmemiş, yalnızca tamlamalar sınıflandırılmaya çalışılmıştır.

İlgi fonksiyonunu karşılayan şekillerin çeşitliliği aşağıda incelenen metinlerde dikkat çekmektedir. Ancak gramer çalışmalarında ilgi ekini sadece +(n)In şeklinin karşıladığı görüşü ortaktır. Oysa bir fonksiyonu bir şekle bağlamak mümkün değildir. Farklı olarak

⁷⁷ Turan, Zikri, “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”, Türkbilig, 2018/35: 97-110.

⁷⁸ Banguoğlu (1995: 328), Deny (2012: 174), Ergin (2013: 229), Korkmaz (2003: 23), Gülensoy (2000: 387), Karaağaç (2013: 334), Sev (2007: 40).

Adalı (2004: 74) “ad-tamlayan-ad-iyelik Birliği” başlığı altında tamlayana gelen ekleri [-İM, -İN] ve [DAN] şeklinde sıralar. Gülsevin de (2017: 37) +DAn ekinin standart Türkçede ilgi ekini de karşıladığını belirtmiştir.

İlgi ekli tamlamalarda, tamlanan şahıs eki aldığı için ilgi ekinin telaffuz edilmemesi ya da ilgi eki telaffuz ediliyorsa şahıs ekinin damga morfemiyle karşılanması mümkündür. Sıfatlama ekli isim tamlamasının aksine, ilgi ekli isim tamlamalarında tamlayanın damga morfemiyle karşılandığı örnekler dikkat çekmektedir. Morfofonetik-morfofonemik karşıtlık buna imkan verir. Ancak iki ekin de telaffuz edilmemesi dilde karışıklığa yol açacağı için morfofonetik yapı bu noktada bir sınır çizer. Örneğin, “senin kalemin”, “senin kalem”, “kalemin” diyebiliriz ama “sen kalem” tamlaması ilgi ekli tamlama örneği oluşturmaz. “Sen kalem” tamlamasında telaffuz edilen bir ek olmadığı için sıfatlama görevi söz konusu edilebilir.

Aitlik İlgi Eki

“...ağısı yımşak ermiş...” KT-G/5

Ø+Ø+Ø ağı+Ø+si+Ø

“...meniñ sabımın simadı” KT-G/11

men+Ø+in sab+Ø+ım+Ø

“...üçünç yegen silig begiñ kedimlig toruğ at binip tegdi...” KT-D/33

beg+Ø+in at+Ø+Ø+Ø

Yukarıdaki ilk örnekte tamlayanın ve ilgi ekinin telaffuz edilmediği, ikinci örnekte ise tamlayanın da ilgi ekinin de telaffuz edildiği görülmektedir. Üçüncü örnekte ise tamlanandaki şahıs eki telaffuz edilmemiştir. Bu örnekler morfofonetik-morfofonemik karşıtlık açısından dikkate değerdir. İlk örnekte telaffuz edilen şahıs eki, ilgi ekinin +Ø morfemiyle karşılanmasını sağlamaktadır. Üçüncü örnekte ise tam tersi ilgi eki telaffuz edildiği için şahıs eki +Ø morfemiyle işaretlenebilir. Bu üç tamlama da morfofonemik açıdan aynı, morfofonetik açıdan farklı dizilimleri içerir.

“...bayırkūnuñ aq adğırıg udluğın siyu urtı...” KT-D/36

bayırkū+Ø+nuñ adğır+Ø+Ø+Ø

“...biziñ sü atı toruğ azuqı yōq erti...” KT-D/39

biz+Ø+in sü+Ø+Ø+Ø

“...köl tigin atısı yol(l)uğ tigin bitidim...” KT-GD/1

köl tigin+Ø+Ø atı+Ø+si+Ø

“nigü tir eşitgil ıla beg sözi

sözün mā'nisi ol sözünke tözi” KB-47A/8

söz+Ø+ün mā'ni+Ø+si+Ø+

“seniñdeturur kör bularnıñ emi

otağıl dārū birle bolğıl xamı” KB-122B/16

bu+lar+nıñ em+Ø+i+Ø+

Son iki örnekte aynı üst şekle sahip ilgi ekinin farklı alt şekillerini görmekteyiz.

“... ey közüm yaruķı ol ‘azrā’ilturur...” NF-88/5

Ø+Ø+Ø köz+Ø+üm+Ø+Ø yaruķ+Ø+i+Ø

“...yā abā hanīfe kerek kim bu su’ālınñ cevābını siz aysañız...” NF-189/1

su’āl+Ø+nıñ cevāb+Ø+i+Ø+

“...menim buyruķıma i‘timādları (12) ol qadar degül idi...” GT-35(18a)/11-12

me+n+im buyruķ+Ø+i+m+

“alarnı devr-i çarh eylep ‘adem-vār

miniñ cismimni hōd tofraķķa hem-vār” FŞ-286b/20

min+Ø+iñ cism+Ø+i+m+

“...çerignıñ tapuķları” OK-U.17/5

çerig+Ø+nıñ tapuķ+lar+i+Ø+

“cümle halk ol qatrenün müştāķıdur

anuçun kim bu halka sāķidür” G-2L.41b/7

qatre+Ø+nün müştāķ+Ø+i+Ø+

Burada, Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma temayülünden ötürü +nIn şekilli ilgi ekinin yuvarlak vokalli örneğini görmekteyiz.

“...Bağlarbaşı’nın goncası bir yosma civândır” EŞR-44

Bağlarbaşı+Ø+nın gonca+Ø+sı+Ø+

“Mesleğe ilk başlayışım bugünlerde olmuştur.” MT-49

Ø+Ø+Ø baş+la-Ø-yış+Ø+ım+Ø+

“...tutturduğuna inandığı düşüncenin hakikat oluşunu bir daha tutturamamak ihtimalidir. SK-13

tut-tur-Ø-a+Ø-ma-mak+Ø+Ø ihtimal+Ø+i+Ø+

“Bu dalgınlığın suçu da Mavro’nunmuş gibi...” DA-6

mavro+Ø+nun+Ø+Ø+

Bu örnekte ise vurgulanmak istenen şey suçun Mavro'ya ait olması olduğu için tamlanan telaffuz edilmemiş, vurgu tamlayanda toplanmıştır.

“Böyle anlamış olmam benim zihinsel işleyişimin yetersizliği...” NKH-43

Ø+Ø+Ø ol-Ø-ma+Ø+m+Ø+

“...çobannın evine.” Muğlaağz.-195

çoban+Ø+nın ev+Ø+i+Ø+

“...adamıy düşüncesi yok.” Zonguldakağz.-142

adam+Ø+ıy düşün-ce+Ø+si+Ø+

“...onuy ablasınıy çocukları vā.” Bartınağz.-151

Ø abla+Ø+sı+Ø+my çocuk+lar+ı+Ø+

Zonguldak ve Bartın ağzında ilgi ekinin son sesinin, kendisinden önceki vokalin açıklığından ötürü ünlülere en yakın ses olan /y/ sesi olduğu görülür. +(n)m>+(n)ıy

“şu yüzüyün şişi ensin.” Malatyağz.-242

Ø yüz+Ø+üy+Ø+ün şiş+Ø+i+Ø+

“...bizum tedemiz paşaydı.” Trabzonağz.-133

biz+Ø+um tede+Ø+m+iz+

Trabzon ağzında ilgi ekinin eklendiği kelimeyle ünlü uyumuna girmediği görülmektedir. Eklendiği kelimenin ilk sesinin ilerlek benzetme etkisiyle +In şeklinin ünsüzü dudaklılaşmış ve +um şekli ortaya çıkmıştır.

“...sanun bir geçiyin kestum...” Uşhağz.-159

sa+n+un geçi+Ø+yi+n+

Belirsizlik İlgi Eki

“olarda biri bu tapuğ bilmez öz

barıp tapnumasa yaramağa yüz” KB-114A/7

o+lar+da bir+Ø+i+Ø

“...ékki hatunuñızınñ tağı birini anlarğa cüftlendürdüniz...” NF-256/4

hatunuñız+Ø+nın bir+Ø+i+Ø+

“Büyük şairlerden biri – herhalde Fuzulî olacak- ne güzel söylemiştir...” MT-48

büyük şair+ler+den bir+Ø+i+Ø+

Bu ekleşme +den şeklinin hal eki ve sıfatlama eki dışında ilgi fonksiyonunu da karşıladığının örneğini oluşturur.

“... mahalle arkadaşlarından ikisiyle beraber yaldızlı bir karyolada yatan Mustafa’yı da mükemmelen seyredebiliyordu.” MT-142

Ø arkadaş+lar+ı+n+**dan** iki+Ø+si+Ø+

Kısım İlgi Eki

“...kүн ortu yütürüp...” IB-24

kүн+Ø+Ø ortu+Ø+Ø+Ø

“bu ğanīmatnıñ cümlesini muhācirlarğa béreyin...” NF-256/6

ğanīmat+Ø+**nıñ** cümle+Ø+si+Ø+

“...cümlesini avvalkı bābnuñ altıñ faşlıda beyān kılındı” NF-273/13

bāb+Ø+**nuñ** faşl+Ø+ı+Ø+

Son iki ekleşmede aynı metinde aynı üst şekle ait farklı alt şekiller örneklendirilmiştir.

“cāhillar ara ‘ālim olursa aña oñşar” GT-340(170b)/9

cāhil+ler+Ø ara+Ø+Ø+Ø+

“...anamlardan ikincisi sistemin hastalıklarını hemen su yüzüne çıkarabilecek özellikteydi.” NKH-52

anla-m+lar+**dan** iki+Ø+nci+Ø+Ø+si+Ø+

“malıñ yarısını alıllarmış...” Muğlaağz.-195

mal+Ø+**ıñ** yarı+Ø+sı+Ø+

Kıyas İlgi Eki

“‘ālimlerniñ ulusı ‘arüz “ilminden bir müşkil (9) beytniñ taqtı”ın suvāl itti...” GT-10(5b)/8-9

‘ālim+ler+**nıñ** ulu+Ø+sı+Ø+

“hōş yiyiler çokdur illā eyüsi

şoldur ol kim ola allah iyisi” G-2L.178b/2

Ø+Ø+Ø eyü+Ø+si+Ø+

“... davanın en meraklısı ve en heyecanlısı nerede ise tahkik ederek oraya giriyor...” MT-111

dava+Ø+**nın** en merak+Ø+lı+Ø+Ø+sı+Ø+

“İki kızdan büyüğü ağabeysinin arkadaşlarından onun gibi ayyaş ve kumarbaz bir memura vararak Anadolu’ya gidiyor...” MT-190

iki kız+Ø+**dan** büyüğ+Ø+ü+Ø+

“Felaketlerin en büyüğü akıldır.” SK-12

felaket+ler+**in** en büyüğ+Ø+ü+Ø+

“Şimdi umduklarımdan birisi payına düşen balıktan birini, en küçüğünü adama doğru fırlatacak diye bekledim.” SK-72

balık+Ø+**tan** bir+Ø+i+Ø+

Bu şekil “Balıktan biraz yedim.” cümlesinde hal eki fonksiyonunda kullanılmıştır.

Nitelik İlgi Eki

“nigü tir eşitgil ötüken begi

sınap sözlemiş sözn, yetrüp ögi” KB-53B/8

ötüken+Ø+Ø beg+Ø+i+Ø+

“islāmunıñ qarındaşılıķı taķı şefaķatı aramızda bar...” NF-91/15

islām+Ø+**nuñ** qarındaşılıķ+Ø+i+Ø+

“...taķı kim kim kāfirler birle ğazāt kımaķķa çıķsa taķı ğazā (16) kılıp éwinge kemişte āħiratķa naķl kılsa ol kılģa ħaķ te‘ālā şehīdler şevābı rūzī kılgay...” NF-275/15-16

şehīd+ler+Ø şevāb+Ø+i+Ø

“... bir aşiret reisi sebatıyle kin güttüğümeşhurdur.” MT-6

aşiret+Ø+Ø reis+Ø+i+Ø+

Nitelik ilgi ekinin yer aldığı tamlama örnekleri sıfatlama ekli tamlamalarla karıştırılmamalıdır. Çünkü örneklerde görüldüğü üzere ilgi ekli tamlamalarda tamlanana şahıs eki eklenir. O yüzden “kadın şapkası” gibi tamlama örnekleri ilgi ekli isim isim tamlamasına dahildir.

Sınıf İlgi Eki

“...olurupan türük bodanın ilin törüsün tutabirmiş...” KT-D/1

türük bodan+Ø+**ın** il+Ø+i+

“bularda biri ıalsa törti ıalur

bu törti yime ıalsa beglik alır” KB-56B/14

bu+lar+**da** bir+Ø+i+Ø+

Bu çözümleme, +da şeklinin hal eki ve sıfatlama eki dışında ilgi ekini de karşıladığını örneklendiren bir ekleşme olması açısından dikkat çekmektedir.

“... ‘ākıller işi degül...” GT-335(168a)/12

‘ākıl+ler+Ø iş+Ø+i+Ø+

“maņa çift ol ulusnuñ ferdi irdi

ki köñlüm ķūtı anıñ derdi irdi” FŞ-292a/18

ulus+Ø+nuğ ferdi+Ø+i+Ø+

“ ‘arşduru bu nüh felekden yiregi

hem bularuñ başıdur ol hem begi” G-2L.79b/5

bu+lar+uğ baş+Ø+i+Ø+

“sen bulardan kankısın severisen

şoñbetine varmağa iverisen” G-L.47a/4

bu+lar+dan kankı+Ø+sı+Ø+

“... beni konağın öteki çocuklarından fazla seven büyükannem...” MT-8

konağ+Ø+ın öteki çocuk+lar+ı+n+

“...unnariñ albayı da şu ğarāç köyünüñ yerli rumlāndanmış.” Balıkesirağz.-521

Ø köy+Ø+ü+nüñ yer+Ø+li rum+lā+Ø+n+

“...bañmış ki atlavun piri.” Uşhağz-149

at+la+vun pir+Ø+i+Ø+

İşaretleme+İlgi Eki

İsim tamlaması kuran ekler arasında yer alan işaretleme +ilgi eki⁷⁹ gramerciler arasında farklı bakış açılarıyla incelenmiştir. Bu ekleşmeler daha önceki çalışmalarda birleşik ek ya da ek kalıplaşması şeklinde ele alınmıştır (Gülensoy, 2010: 544; Zülfikar, 2011: 78). Ancak bu iki ek birleşik, yığılmış ya da kalıp değil, yandaş eklerdir.

Bazı çalışmalarda ise işaretleme ekinin üstünde durulmadan sadece ilgi eki söz konusu edilmiş ve kimi dilciler tarafından yapım eki, kimi dilciler tarafından çekim eki kategorisine dahil edilmiştir. Mesela Hengirmen (2015: 276) çekim eki başlığında ele aldığı ilgi ekini “Aidiyet bildiren ek.” olarak açıkladıktan sonra “kalma durumu eki”nden sonra da gelebildiğini söyleyerek *sokaktaki adam, evdeki kitap* gibi örnekler verir. Benzer şekilde Argunşah ve Yüksekaya da (2017: 66) bu eki, aitlik eki olarak değerlendirip çekim eki başlığı altında değerlendirir.

Ergin (2013: 161) ilgi ekini “İsimden İsim Yapma” başlığı altında ele alıp *gökteki, o zaman ki* gibi örnekler vermiş, bu ekin her ismin lokatif haline getirilerek en geniş şekilde kullanıldığını söylemiştir. Ergin (2013: 226) aynı çalışmanın devamında ise “İsim İşletme Ekleri” başlığı altında *benimki, yerdeki* gibi örnekler vererek bu eki aitlik eki olarak açıklar. +ki ekinin bir bakıma yapım eki karakteri taşıdığını dillendirir. Banguoğlu (1995:

⁷⁹ Turan, Zikri, “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”, *Türkbilig*, 2018/35: 104

184) ise bu eki, “İsimden Üreme İsimler” başlığında “-ki sıfatları” adıyla inceler. Karaağaç (2016: 263) ilgi ekini yapım eki başlığı altında değerlendirir. Bu ekin bütün adların bulunma durumundan sonra kullanılarak sıfatlık yapıma uygun olduğunu söyler. Açıklamalarda ekin sıfatla ilişkilendirilmesi isim isim tamlamasında kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Ekin isim isim tamlaması kurduğu fark edilmesine rağmen, işlev işlev karşıtlığı gözetilmediği için ilgi+işaretleme ekinin fonksiyonu adı geçen araştırmacılar tarafından tespit edilememiştir.

İşaretleme+ilgi ekinin birbirinden ayrı olarak değerlendirilmesi, işaretleme ekinin damga morfemiyle karşılandığı durumlarda telaffuz karşıtlığının göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, “dün+Ø+Ø+ki çocuk+Ø” tamlaması ile “dün+Ø+de+ki çocuk+Ø” tamlamasında sadece morfofonetik açıdan fark vardır. Bir örnekte işaretleme eki telaffuz edilmezken, diğerinde edilmektedir.

İşaretleme ekini karşılayan şekillerden biri Ø morfemidir. Ancak morfofonetik-morfofonemik karşıtlığın bir sonucu olarak işaretleme eki damga morfemiyle karşılanabiliyorken, öncelik-sonralık karşıtlığıyla bağlı olduğu ilgi ekinin telaffuz edilmediği örnekle karşılaşamayız. Çünkü ilgi ekinin Ø morfemiyle karşılandığı bir tamlamada işaretleme eki, hal eki gibi algılanabileceği ve karışıklığa yol açabileceği için bu ek morfofonetik olarak belli bir alana sıkıştırılmıştır.

“tabgaç kağanın içreki bedizçiğ ı(d)tı...” KT-G/12

iç+Ø+**re+ki** bedizçi+Ø

“...köñülteki sabımin...” KT-G/12

köñül+Ø+**te+ki** sab+Ø

“...tört bulunğaki bodanığ qop almiş...” KT-D/2

tört bulun+Ø+**da+kı** bodan+Ø

“...biriyeke bodan kūrıyaqı yırıyaqı öñreke bodan kelti” T-1G/10

biri+Ø+**ye+ki** bodan+Ø

yırı+Ø+**ya+kı** Ø+Ø

öñ+Ø+**re+ki** bodan+Ø

“...on tünke yantaqı tuğ ebirü bardımız...” T-1K-2

yan+Ø+**ta+kı** tuğ+Ø

“kapuğdaki ir at kiçig ya uluğ

tañuğ tuttı barça kılıp cān yuluğ” KB-46B/13

kapuğ+Ø+**da+kı** at+Ø+

“keçürdün keçigli bu tünki tünün

keçermü siziklig keligli künün” KB-154B/15

tün+Ø+**ki** tün+Ø+

“teñizdeki gevher tükemez saña

tüpütdeki yâkût yetümez saña” KB-170B/1

teñiz+Ø+**de+ki** gevher+Ø+

“... avvalkı ummatlarda bedbahtı ol kişiturur kim ‘ammum oğlu ‘ālîni (8) şehîd
kılğay...” NF-153/7-8

avval+Ø+Ø+**kı** ummat+lar+

“...bu yılan yanındaki kişi üze tüşti...” NF-188/14

yanı+n+**da+ki** kişi+Ø+

“tağ başındağı harāmîler mağarasına kirip atası yirine olturdı...” GT-29(15a)/3-4

tağ baş+Ø+ı+n+**da+ğı** harāmî+ler+

“hoyratnı ilindegi gülden maña...” GT-268(134b)/12

hoyratnı il+Ø+in+**de+gi** gül+Ø+

“burungı menzil içre ejdehâyı

yaratқан tıñrı qahrıdın belâyı” FŞ-252b/49

burun+Ø+Ø+**ğı** menzil

“bu şadef ol qatreye ‘âşık degül

andağı haq nûrınadur cānı kıl” G-2L.42b/5

a+n+**da+ğı** haq nûr+Ø+

+Kİ üst şeklinin +da şeklinden sonra genelde ünlü uyumuna girmediği görülür. Ancak
bu örnekte yayınma ses olayı gerçekleşmiştir.

“...Âteşim geçti cehennemdeki nîrânı bilir

Cûş edip söndüremez gözyaşı tûfânı bile...” EŞR-57

cehennem+Ø+**de+ki** nîrân+Ø

“O zamanki Darülfünun gerçekten yolgeçen hanı gibi bir yerdî.” MT-35

o zaman+Ø+Ø+**ki** daürlfünun+Ø+

“Önündekinin bir hareketinden pırelendiği zaman arkasındaki hiç suçu, günahı olmayan
biçareyi çiftelemeye kalkar.” MT-6

Ø ön+Ø+ü+n+**de+ki** Ø+Ø+

“Aşağıdakiler bunu ezbere münakaşa ediyorlar.” MT-14

aşağı+Ø+**da+ki**+Ø+ler+

“Gene eskilerle yeniler arasındaki bir tek fark da şimdikilerin yeni maliye usullerini öğrenmiş olmalarıydı.” MT-119

şimdi+Ø+Ø+**ki**+Ø+ler+

Son iki örnekte tamlanan kelime telaffuz edilmemiş, ancak tamlanana ait çokluk eki telaffuz edilmiştir.

“Kızım, bunları, ‘karşıkı ablanın’ getirdiğini söylüyor.” MT-181

karşı+Ø+Ø+**ki** abla+Ø+

“Bizim bahçedeki kurudu bile.” SK-2

bahçe+Ø+**de+ki** Ø+Ø+

“...kendi payıma kayıktakilerin bu coşkun halini sevimsiz bulurum.” SK-24

kayık+Ø+**ta+ki**+Ø+ler+

“Ama bugünkü hakkımı da isterim.” SK-100

bugün+Ø+Ø+**kü** hakk+Ø+

“...Şehirdeki köye gider...” OV-208

şehir+Ø+**de+ki**+Ø+Ø+

“...hindikinner gibi.” Muğlaağz.-411

hindi+Ø+Ø+**kin**+Ø+ner

+ki şeklinin sonunda ses-hece dengelemesi sonucu /n/ sesi türemiş, bu ses ilerlek benzetme yoluyla, çokluk ekinin +ner olarak telaffuz edilmesine sebep olmuştur.

“bence bugünkü bayram diye bi şey yoK.” Balıkesirağz.-409

bugün+Ø+Ø+**gü** bayram+Ø+

“...o_yangi taraftaydı...” Trabzonağz.-163

o yan+Ø+Ø+**gi** taraf+Ø+

“...burdagi ormanla hep şahsî.” Trabzonağz.-384

bur+Ø+**da+gi** orman+la+

3.8. Çekim Eki

Yukarıda, çalışmalarda genel olarak eklerin çekim eki ve yapım eki olarak ikiye ayrıldığı, yapım eki olmayan her ekin çekim eki sınıfına dahil edildiği ve bu anlayışın birçok

gramer unsurunun izahında yanlışlıklara yol açtığı belirtilmişti. Buna bağlı olarak, bu çalışmada farklı fonksiyonlarda başlıklanan birçok ek, yaygın gramer çalışmalarında çekim eki başlığı altında toplanmıştır.

Örneğin Korkmaz (1992: 36) çekim eklerinin hem isim hem fiil soylu kelimelere gelerek bağlı oldukları kelime gruplarına göre, kelimeler arasında hal, iyelik, çokluk, kip, zaman, şahıs vb. ilişkiler kurduğunu söyler. Bu açıklamada hal, iyelik vb. fonksiyonlar ayrı ayrı sayılmasına rağmen, aynı ek sınıfı içinde kabul edilmiştir. Bu fonksiyonların hepsini tek bir ek çeşidinin üstlenmesi mümkün değildir. Çünkü söz konusu ekler birbirinden farklı işlevlere sahiptir. Mesela çokluk eki isimlere gelip nicelik belirtirken, zaman eki fiile eklenip fiile zamanda nokta koyar.

Yapım eki hariç diğer tüm ek çeşitlerini çekim eki olarak adlandırmakla beraber, muhtemelen bu anlayışın fonksiyonları açıklamada yetersiz kalışının farkında olan kimi araştırmacılar çekim eklerini “Fiile Gelen Çekim Ekleri” ve “İsme Gelen Çekim Ekleri” olarak çekim ikiye ayırmışlardır. (Ergin, 2013: 127-143; Banguoğlu, 1995: 326, 440 vb.). Ancak araştırmacıların “isme gelen çekim eki” başlığında ele aldıkları eklerin işleviyle “fiile gelen çekim eki” başlığında inceledikleri eklerin işlevleri çok farklıdır. Bu nedenle bu ekleri çekim ekleri altında birleştirmek eklerin fonksiyonlarını vazih bir şekilde ortaya koymada yetersiz kalmaktadır.

“Türk Dilinin Eklerinin Fonksiyon ve Bu Fonksiyonu Karşıllayan Şekil Karşıtlığı” başlığında, iki ek türünün benimsendiği bu genel anlayışın dışında farklı birkaç görüşün olduğu ve bu çalışmada Turan’ın onlu ek sınıflamasının benimsendiği izah edilmişti. Turan’a göre (2018) çekim ekleri cümleyi kurma görevi üstelenen eklerdir. Bu ekler fiile eş zamanlı ve yandaş olarak eklenirler. Sırasıyla zaman ve şahıs eklerinden oluşur.⁸⁰

Zaman Eki

Çekim eki cümlelerin kurulmasını sağlayan ektir. Bunun nedeni cümlelerin bir yargı olması ve yargının var olabilmesi için zamanda ve mekanda sınırlama yapılması gerektiğidir.⁸¹

⁸⁰ Zaman ve şahıs olmak üzere iki alt fonksiyona sahip çekim ekini farklı ek kategorilerinde ele alan araştırmacılar da vardır. Delice (2000) “Genişletme Ekleri” üst başlığında “Fiili Genişleten Ekler” başlığı ile, Gülsevin (2004) “İşletme Ekleri” üst başlığında “Öğeleri Belirleyiciler” üst fonksiyonunda bu eklerle yer verir. Ancak yapılan bu tasnifler çekim ekinin fonksiyonunu diğer eklerden ayırmada yetersiz kalmaktadır. Mesela Delice (2000) “Fiili Genişleten Ek” başlığı altında zaman ve şahıs ekinin yanında olumsuzluk ve çatı ekini de almıştır. Gülsevin (2004) de “Öğeleri Belirleyiciler” başlığı altında hal ve çatı eklerine yer verir. Oysa bu eklerin tek bir başlık altında toplanması mümkün değildir. Çünkü fonksiyonları birbirinden farklıdır.

⁸¹ Turan (2024: 165)

Zamanda sınırlandırmayı sağlayan ek, zaman ekidir. Turan (2006) “Cümleyi yapan fiil çekiminin zamanı, devam eden bir süreç halinde değil, biten, kesilen veya bir hüküm halinde bloke edilen zaman olarak karşımıza çıkar.” açıklamasını yaparak zaman ekinin geçmiş zaman (bitmişlik) ve geniş zaman (genel bir sonuç hükmü) olarak ikiye ayrıldığını ortaya koymuştur.⁸²

Ancak farklı çalışmalarda zaman ekinin alt fonksiyonları noktasında başka sınıflamalar yapıldığı görülmektedir. Mesela Ediskun (2017: 171) dil bilgisinde şimdiki, geçmiş ve gelecek olmak üzere üç ana zaman olduğunu, geçmiş zamanın da ikiye ayrıldığını ve bunların hepsini kapsayan bir geniş zaman olduğunu söyler. Ediskun’un beş çeşit zaman ekinin varlığından bahsettiğini görmekteyiz. Korkmaz (1992: 177) da benzer şekilde görülen geçmiş zaman, gelecek zaman, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş zaman olmak üzere beş zaman türü sayar. Karaağaç (2013: 881) ise Türkçede eylem çekimlerinde beş (geniş, görülen geçmiş, öğrenilen geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman), ad çekimlerinde üç (geniş, görülen geçmiş ve öğrenilen geçmiş zaman) zaman çekimi olduğunu ifade etmiştir. Ad çekimlerinde “-Im, -sIn, -DIr, -Iz, -sInIz, -DIrIAr” eklerini sayar. Karaağaç’ın saydığı ekler şahıs eki, ek fiil ve çokluk ekidir. Dolayısıyla zaman eki kategorisine dahil değildirler. Diğer yandan adın çekimlenmesi mümkün değildir. Cümlede asıl unsur olan şey, her zaman fiildir. İsim cümlesi sanılan cümlelerde, isme cevheri ek fiil eklenir ve çekim ekini o şekilde alırlar.

Bazı dilciler ise zaman ekinin, bahsedilen bu beş türden daha fazla alt fonksiyona sahip olduğunu düşünmektedir. Mesela Banguoğlu (1995:441-443) geçmiş, şimdiki, gelecek, dolaylı geçmiş, geniş, dilek-şart, istek, gereklilik, buyuru olmak üzere dokuz zaman olduğunu, bunlardan ilk beşinin ana zaman, diğerlerinin uyarı kipleri olduğunu ekler. Bilgegil (2014: 239) de zaman eki konusuna kipleri dahil eder. Geçmiş, gelecek, şimdiki zaman ve bu üç zamanı içine alan geniş zaman olmak üzere dört zamandan bahsettikten sonra bu dört daire içine giren başlıca zamanları ifade ederken “kip”leri de bu sınıflamaya ekler. Şahin (2005) benzer şekilde geniş, şimdiki, gelecek, görülen ve öğrenilen geçmiş olmak üzere beş kip ve zaman çekimi; dilek, istek, emir ve gereklilik olmak üzere dört kip çekimi olduğunu dile getirir. Bu açıklamalarda yer verilen dilek-şart, istek, gereklilik gibi eklerin isimlerinden bile zaman fonksiyonunda kullanılmadıklarını anlamak mümkündür. Nitekim kendileri de bu ekleri “ana zaman”dan ayrı tutmuşlardır. Turan

⁸² Turan (2024: 103)

(2006) fiillerin zamana ve şahsa bağlanınca cümlede şahsın geniş ya da geçmiş takındığı tutumlara yani kiplere dönüştüğünü, dolayısıyla Türkçedeki kiplerin sayısının Türkçedeki fiil sayısı kadar olduğunu belirterek kip konusuna açıklık getirmiştir.⁸³

Görüldüğü üzere zaman ekinin alt fonksiyonları ele alınırken kimi araştırmacılar tarafından sıfat fiil ekleri, kimi araştırmacılar tarafından da şahıs ekleri ve hatta kip konuya dahil edilmiştir. Dolayısıyla bu ekin alt fonksiyonlarının sayısında ortaklık sağlanamamıştır.

Durumu örneklemek için “gelecek zaman” terimini ele alalım: Zihnimizdeki zaman algısında şimdinin sonrasındaki zaman elbette ki gelecek zamandır. Ancak bunu dile dökerken zaman bir kesit halinde karşımıza çıkar. Gelecek zaman hakkında kurduğumuz bir cümle tahminden öteye gidemez. Yani gelecek zamanı dilde herhangi bir zaman ekiyle işaretlememiz mümkün değildir. Dolayısıyla “Gidecekti” cümlesindeki –ecek ekinin zaman eki değil tahmin fonksiyonunda kullanılan bir sıfat fiil eki olduğu anlaşılabılır. Bu cümledeki zaman eki, –ti şekliyle karşılanan geçmiş zaman ekidir.

Diğer yandan, bu çalışmada “Sıfat Fiil Eki” başlığında incelenen, sıfat fiil ekiyle zaman ekinin morfofonetik olarak yandaş olduğu ekleşme örnekleri yaygın gramer “birleşik zaman” başlığında ele alınır. Birleşik zaman, gramer kitaplarında genel olarak “Bildirme ve tasarlama kiplerinin bağlı oldukları şekil ve zamanın ‘görülen geçmiş zaman’, ‘duyulan geçmiş zaman’ içinde meydana geldiğini veya şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılan ve i- ek fiilinin yardımıyla kurulan zaman.” (Korkmaz, 1992: 28) olarak açıklanır. İzah için “Gelecektim.” cümlesini ele alalım. Gramerciler bu çekime “gelecek zamanın hikayesi”⁸⁴ demektedirler. Bu tabir, fiilin iki zamanda gerçekleşmiş olması gibi bir fikri ortaya çıkarmaktadır. Ancak bir eylemin birden fazla zamanda gerçekleşmesi mümkün değildir.⁸⁵

“Birleşik zaman” konusunun yanında, aynı cihette tutulabilecek “zaman kayması” başlığını da ele almak gerekir. Bu konuda hususi çalışmalar dahi mevcuttur. Yaman (2017: 35) “Zaman kayması, dilde kendisine zaman bildirme görevi yüklenen bazı

⁸³ Kip konusuna burada etraflıca girmemekle beraber geleneksel çalışmalarda kip adı altında verilen eklerin sıfat fiil eki ya da zaman eki olduğunu görmekteyiz. Örneğin, “Yapmalıdır.” cümlesinde –malı eki kip olarak kabul edilir. Oysa bu ek zamanda bititlilik sağlamaz, sıfat fiil ekidir. “Yapmalıdır.” ve “Yapar.” arasındaki fark kipe işaret eder.

⁸⁴ Farklı olarak Gülsevin (2000), bu tarz bir örnek vererek çekime “Geçmiş Zamanda Gerçekleşmemiş Niyet Kipi” denilmesi önerisinde bulunur.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için: TURAN, Z. (2006). “Türkçede Basit/ Birleşik Çekim Ayrımıyla Sembolleşen Fiil Çekiminin Problemleri” - Journal of Turkish Studies - Vol.30/III - pp.279-292 - ISSN : - DOI : - 2006

eklerin, dilin genel işleyişi içinde, asıl işlevlerinin dışında farklı bir zamanı işaret eder duruma gelmeleridir.” açıklamasını yapar. Mesela “Yarın sana geliyorum.” cümlesinde –yor ekinin kullanılması zaman kayması örneği olarak gösterilmektedir. Bunun nedeni olarak, “yarın”⁸⁶ kelimesinin varlığına rağmen cümlede “gelecek zaman” eki değil, “şimdiki zaman eki”nin kullanılıyor oluşu gösterilir. Oysa yukarda bahsedildiği üzere zamanı dilde işaretlemek geçmiş zaman ekiyle ya da geniş zaman ekiyle mümkündür. Dolayısıyla bu fiilde bitimliliği sağlayan ek –Ø halindeki geniş zaman ekidir. –yor şekilli ek zamanda bitimlilik vermemektedir. Bu ek sıfat fiil ekidir. (gel-Ø-iyor+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+um)

Yerdaş-yandaş karşıtlığının ve öncelik sonralık karşıtlığının göz ardı edilmesi ve buna bağlı olarak morfofonetik-morfofonemik çözümlemenin doğru yapılamaması sonucu, zaman ekinin alt fonksiyonlarının tespitinde yanlışlıklar yapılmış ve sıfat fiil ekleri zaman eki olarak kabul görmüştür. Bu vaziyet birleşik zaman ve zaman kayması olgularının var olduğu yanlışlığına neden olmuştur. Oysa yukarda belirtildiği üzere zaman ekinin geçmiş ve geniş zaman olmak üzere sadece iki türü vardır ve bu iki tür yerdaştır yani yan yana gelemmez.⁸⁷

Git-me-di+n+iz

Git-me-z+sin+iz

örnekleri geçmiş zaman ve geniş zaman karşıtlığını vermektedir.

Aşağıdaki ekleşme örneklerinde görüleceği üzere, söz konusu iki alt fonksiyondan geçmiş zaman eki daima telaffuz edilirken, geniş zaman ekinin damga morfemiyle karşılanabilmesi mümkündür. Bu durum morfofonetik ve morfofonemik karşıtlıkla ilişkilidir. Hece tekleşmesi (kuldurur>kuldur) geniş zaman ekinin telaffuz edilmeme sebeplerinden biridir. Emir sıfat fiil ekinin kullanıldığı örneklerde ise, vurgunun yapılması istenen fiilde toplanması dolayısıyla emir sıfat fiil eki ve zaman eki damga morfemiyle karşılanır.

Şahıs Eki

Şahıs ekleri, zamanda noktalan fiili bitimli hale getirir. Nitekim Banguoğlu (1995: 444-446) bitmiş fiilin oluşması için zaman kavramından sonra kişi kavramının yüklenmesi gerektiğini söyler.

⁸⁶ Bu kelimeler bazı çalışmalarda “zaman belirteci” olarak adlandırılarak “Zaman kayması”na bir kanıt olarak öne sürülmüştür.

⁸⁷ Turan, Zikri, “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”, Türkbilig, 2018/35: 105

Ekin alt fonksiyonları noktasında ise Ediskun (2017: 171) fillerde birinci, ikinci ve üçüncü kişi olmak üzere üç tür kişi olduğunu ifade eder. Kişi zamirlerinin yerini tutmak üzere fiillere ekler eklendiğini ve bu eklerin eylemi kimin yaptığını belirttiğini söyler. Bu açıklamadan hareketle “zamir kökenli” ve “iyelik kökenli” şahıs eki söylemine değinmek gerekir. Örneğin,

gel-Ø-iyor+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+um

gel-Ø-di+Ø+m

ekleşmelerinde ilk cümledeki şahıs ekine “zamir kökenli”, ikinci cümledeki şahıs ekine “iyelik kökenli” denmektedir. Ancak örneklerde de görüldüğü üzere iki ek arasında bir fark yoktur. Belirtilmesi gereken husus şudur: Ek bir görevdir ve görevlendirme eşzamanlıdır.⁸⁸ Bu nedenle bir ekin şeklinin kökeni onun fonksiyonuyla ilişkili değildir. Dolayısıyla şahıs eklerini kökenine göre ayırmak doğru değildir.

Şahıs ekinin üç alt türü vardır: sen, ben, o. Fiil zaman ve şahıs eki aldıktan sonra isim kategorisine geçer. Sonrasında da isim olduğu için teklik ya da çokluk eki alır. Ancak şahıs ekinin bu tekliği/çokluğu bazı dilciler tarafından farklı değerlendirilmiştir. Örneğin Bilgegil (2014: 236) eylemin konuşma durumuna göre tekil ya da çoğul üç şahıs tarafından meydana getirilebileceğini, şahısların sıra ile ya söyleyen ve fiilde ortak olanlar ya da kendisine hitap edilen ya da bahsi geçenler olduğunu söyler. Bunların sayılarına göre tekil birinci şahıs, çoğul ikinci şahıs gibi isimler aldığını belirtir. Ancak çokluk dediğimiz şey bir ektir ve şahsın türünü değiştiremez. İki ayrı ekin birleşik bir ek olarak algılanması problemi morfofonetik-morfofonemik çözümlemenin yapılamamasından kaynaklanmaktadır. Bu ekler birbirinden ayrı olarak ele alınmalıdır.

Aşağıdaki çözümlemeler zaman ve şahıs ekine ait farklı şekilleri örneklendirmenin yanında bu eklerin ekleşme dizisindeki yerine ve aralarındaki ilişkiye temsil oluşturur.

Geçmiş Zaman Eki

Geçmiş zaman eki + 1. şahıs eki

“...bu ödke olurtum...” KT-G/1

olur-Ø-tu+m+Ø

“... köp itdim...” KT-G/3

it-Ø-di+m+Ø

“...ilgerü yaşıl ögüz şantun yazıka tegi süledimiz...” KT-D/17

⁸⁸ Turan, Z. (2015). “Ekleşme Dizisinin Karşıtlık Düzeni” Yüksek Lisans Ders Notları

sü+le-Ø-**di**+**m**+iz

“...kağanlığığ kağansıratdımız tizligig sökürtümüz ...” KT-D/18

kağan+sıra-t-Ø-**dı**+**m**+ız

sök-ür-Ø-**tü**+**m**+iz

“...kırkız bodanığ ud(d)a basdımız...” KT-D/35

bas-Ø-**dı**+**m**+ız

“...ilin altımız...” KT-D/36

al-Ø-**tı**+**m**+ız

“...yabızertimiz...” BK-D/32

yabız+Ø+Ø+Ø+Ø+Ø+er-Ø-**ti**+**m**+iz

“bayāt atı birle sözüg başladım

törütgen igidgen keçürgen idim” KB-8B/8

baş+la-Ø-**dı**+**m**+Ø

“özüm ārzūladı anıñ tapğıña

tapunğalı keldim anıñ қапğıña” KB-13A/8

kel-Ø-**di**+**m**+Ø

“ikigü todup kör keçe yattımız

keçip bardı kelmiş künüm sā’atı” KB-154A/12

yat-Ø-**tı**+**m**+ız

Verilen ekleşmelerde -DI şekilli geçmiş zaman ekinin eklendiği kelimeyle fonetik uyuma girerek sahip olduğu farklı alt şekilleri örneklendirilmiştir. Harezmi Türkçesine gelindiğinde farklılaşan nokta, -DI+m+Iz ekleşmesinin metanaliz yoluyla farklı bir şekilde işaretlenmesidir (-DU+k+Ø). Bu şeklin hece sonundaki ünsüzünün Muğla ağzında açıklık uyumu dolayısıyla ötümlüleştiği, Uşhum ağzında ise sızıcılaştığı görülmektedir:

“...namāz kılduğ...” NF-242/13

kıl-Ø-**du**+**k**+Ø

“yalız on yedi gün gırmasını gırdığ...” Muğlaağz.-203

gır-Ø-**dı**+**g**+Ø

“...hanumiyin suya attoğ.” Uşhağz-159

at-Ø-**to**+**ğ**+Ø

“...men tağı oyğandım tağı inen sewündüm...” NF-271/15

oyġan-Ø-**dl**+**m**+Ø

sewün-Ø-**dü**+**m**+Ø

“...ħuzeyfe birle razhu medāyin élinge kirdük...” NF-309/6

kir-Ø-**dü**+**k**+Ø

“...yir öptüm daġı öz ħücremġa kittim” FŞ-242a/11

öp-Ø-**tü**+**m**+Ø

kit-Ø-**ti**+**m**+Ø

-DI şekilli zaman ekinin Eski Anadolu Türkçesinde, dönemdeki yuvarlaklaşma temayülünden ötürü yuvarlak ünlülü alt şekillere sahip olması dikkat çekmektedir:

“eyle kim bilmekdi sini bilmedüm

eyle kim kılmaġ gerekdi kılmadım” G-L.7b/3

bil-me-**dü**+**m**+Ø

ķıl-ma-**du**+**m**+Ø

“biz bununu neligin bildük dünyanuġ nesine ķalduķ

arzümüz nefsiķün degül dünyā teferrücindeyüz” YE.F.95b/3

bil-Ø-**dü**+**k**+Ø

ķal-Ø-**du**+**ķ**+Ø

“...Şeydâ gönülden özge bir âyîne bilmedik” EŞR-25

bil-me-**di**+**k**+Ø

“Yukarıda saydığımız eşyanın paket edilmiş şekline benzemiyor, demiştik...” SK-12

de-Ø-miş+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-**ti**+**k**+Ø

“...soyadlarına benzer yazılar okuyordum.” SK-36

oku-Ø-yor+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-**du**+**m**+Ø

“et yiyduķ.” Trabzonaġz.-218

yi-Ø-y+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-**du**+**k**+Ø

“ħasdaluķdan tüşdüm. ameliyat olmışım.” Trabzonaġz-431

ol-Ø-**miş**+**ım**+Ø

-mİş şekli Türkçede daha çok sıfat fiil eki olarak kullanılır. Ancak yukarıda görüldüğü üzere, ağızlarda bu ek geçmiş zaman eki fonksiyonunda da kullanılmaktadır.

Örneklerde geçmiş zaman ekinin eklendiği kelimenin vokaliyle uyuma girdiği görülür.

Ancak Trabzon ağızında yayınma ses olayının gerçekleşmemesi dikkat çekmektedir..

-Geçmiş zaman eki + 2. şahıs eki

Köktürk metinlerinde 2. şahıs ekini +G şeklinin karşılaması dikkat çekmektedir. Diğer tarihi diyalektlerde ise bu ek +ŋ şekli ile karşılanmıştır:

“...öküs türük bodan öltüg...” KT-G/6

öl-Ø-**tü**+g+Ø

“...yir sayu bardıg köp anta alkıntıg ...” KT-G/9

bar-Ø-**dı**+g+Ø

alkı-n-Ø-**tı**+g+Ø

“... ölügi yurtta yolta yatu ƣaltaƣı ertigiz...” KT-K/9

ƣal-Ø-daƣı+Ø+Ø+Ø+er-Ø-**tı**+g+iz

“ayur ay idim sen törüttüŋ tözüg

yemi birle igdürsen sansız özüŋ” KB-32A/1

törü-t-Ø-**tü**+ŋ+Ø

“unıttıŋmu erki azu örtülüp

bu iş utru tuttuŋ ne asƣı körüp” KB-180B/7

tut-Ø-**tu**+ŋ+Ø

“...menim kelāmumnu maħlūk témediŋ...” NF-228/5

té-me-**dı**+ŋ+Ø

“...bu ‘ilmni siz kimdin aldıŋız...” NF-236/2

al-Ø-**dı**+ŋ+iz

“...yā ‘abdullāh bu érne öltürdüŋ...” NF-298/4

öl-tür-Ø-**dü**+ŋ+Ø

“irür bu ğār gerdün dik müdevver

çü merkez noƣtasın taptıŋ muƣarrer” FŞ-256a/2

tap-Ø-**tı**+ŋ+Ø

“ƣalıp ƣayrān alardın sordı ferhād

ki nivçün bolduŋuz maħzün u nā-şād” FŞ-264b/1

bol-Ø-**du**+ŋ+uz

“ğıtdi ol bel‘am imānsuz dünyadan

bildiŋüzmi bu işüŋ aşı neden” G-L.215b/3

bil-Ø-**dı**+ŋ+üz

“...Her yanda güller açtı küşād olmadın gönül” EŞR-27

ol-ma-**dı**+n+Ø

“Kocabaş Kazasker gibi padişah sofrasında yemek yiyemediniz.” MT-8

yi-Ø-ye+Ø-me-**di**+n+iz

“Yüz drahmilik altın gördün mü sen?” SK-124

gör-Ø-**dü**+n+Ø

“Hani sen konuşacaktın ya.” SK-124

konuş-Ø-acak+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-**tı**+n+Ø

“... şekeri sen almadıy” Zonguldakağz.-138

al-ma-**dı**+y+Ø

Zonguldak ağzında 2. şahıs ekinin, kendisinden önceki sesin açılığı nedeniyle, yani açıklık uyumu sonucu damaklılaşıp sıcızılaştığı görülmektedir (n#>y#).

-Geçmiş zaman eki + 3. şahıs eki

“...meniñ sabımın simadı” KT-G/11

sı-ma-**dı**+Ø+Ø

“...ol ödke kûl kûllug bolmış erti...” KT-D/21

bol-Ø-mış+Ø+Ø+Ø+er-Ø-**ti**+Ø+Ø

“...kõp maña kõrti...” KT-D/30

kõr-Ø-**ti**+Ø+Ø

“...cümlesi korktılar taķı kabûl kıldılar...” NF-243/4

kork-Ø-**tı**+Ø+lar

“sultānga anıñ bu sīreti gāyet hoş kildi...” GT-72(36b)/4

kil-Ø-**dı**+Ø+Ø

“... ‘akd-i nikāh kıldılar...” GT-268(134b)/5

kıl-Ø-**dı**+Ø+lar

“çü ta‘rif ittiler haddin ziyāde

heves kıldı körerger şāh-zāde” FŞ-247b/26

it-Ø-**ti**+Ø+ler

“ne olursa kaygusuz söyleridi

ne gerekse korkusuz şorardı” G-L.20a/1

söyle-Ø-r+Ø+Ø+Ø+i-Ø-**dı**+Ø+Ø

“... Geçti sandım mâh-ı nev âyîne-î billûrdan” EŞR-28

geç-Ø-**ti**+Ø+Ø

“Öteki müdür ne korkunç bir adamdı.” SK-107

“...tezerbiz...” T-2B/3

tez-Ø-**er+bi**+z

mini bildeçi ir tutup berklese

kaçumazmen andın söz aydım kese” KB-16B/6

kaç-Ø-u+Ø-ma-**z+me**+n

“...velīkin şalavāt neteg aymak kerek bilmezmiz” NF-3/6

bil-me-**z+mi**+z

“ol yerde bir sâ‘at (12) tefekkür birle oltururmen...” NF-243/11-12

oltur-Ø-**ur+me**+n

“...hîç bilmen bu ot benim evime (9) kıdan tüşti...” GT-75(38a)/8-9

bil-me-Ø-**n+Ø**

Yukarıdaki örnekte, dudak sesiyle başlayan iki hecenin art arda gelme durumu sebebiyle (-me olumsuzluk ekinin varlığından dolayı), şahıs ekinin +Ben şekli yerine, +n şekliyle karşılandığı görülmektedir.

“...biz bilmesbiz...” GT-263(132a)/11

bil-me-**s+bi**+z

Bu örnekte ise, geniş zaman ekini karşılayan -z şeklinin hece sonunda olmasından ötürü (ses-hece dengelemesi) ötümsüzleşme ses olayına uğradığı görülmektedir. (z/>s/)

“bilürmin müşkil işdur lîkin

kıla alman kazâ otını sâkin” FŞ-253a/36

bil-Ø-**ür+mi**+n

“atalık haqqı çün bardur arada

icâzet isterem bu mâcerâda” FŞ-253a/38

iste-Ø-**r+em**+Ø

“...çerig çekip düşman tutarmen” OK-U.13/5

tut-Ø-**ar+me**+n

Aşağıdaki iki örneğin ilkinde, şahıs ekini karşılayan +biz şeklindeki /b/ sesinin yutulması ve vokalin ünlü uyumuna girmesi, sonraki örnekte ise aynı sesin sızıcılığı sonucu ortaya çıkan farklı şekiller dikkat çekmektedir.

“biz bilürüz bizi çok kılduk günâh

sen kerîmsin yarlığa iy pâdişâh”G-L.8b/11

bil-Ø-**ür+ü**+z

“biriküp bile varavuz yārıla

dağı şol girçek gelen dōstlarıla” G-L.18a/8

var-Ø-a+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+vu+z

“eydür iy kav bāri sen maḥrūm koma

çāresüzem baḡıl āḡir ḡālūme” G-L.32a/7

çāre+Ø+süz+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+e+m

“eytdi benven cümle ni‘met serveri

ādem aşlın ben kılavan perveri” G-L.218b/3

be+n+Ø+Ø-Ø-Ø+ve+n

“pes bu tā‘at kim kıluruz günde biz

anda bulnandur ki bulduk bunda biz” G-2L.129b/10

kıl-Ø-ur+u+z

Bu örnekte –(I)r şekilli zaman ekinin alt şekillerinden biri olan -ur şekli görülmektedir.

Ses-hece dengelemesinden dolayı türeyen /u/ sesi gedik dolduran bir sestir.

“Bahār mevsimi fars eyleriz bizimdir hep...” EŞR-36

eyle-Ø-r+i+z

“...Baş eğmeziz edāniye dūnyâ-yı dūn içün...” EŞR-60

eğ-me-z+i+z

“Nahiyeye ilk geldiği günleri çok iyi hatırlıyorum.” SK-105

hatır+lı-Ø-yor+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+um+Ø

“İstersem kırlangıç yuvasına bir kadın oturtur, saçlarını taratırım.” SK-116

tarat-t-Ø-ır+ım+Ø

“...men sağam.” Vanağz.-3

sağ+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+a+m

“biz yapabiliriz.” Vanağz.-5

yap-Ø-a+bil-Ø-ır+ı+Ø

“biz yahu geçmişik caninen serden” Bitlisağz.-59

geç-Ø-miş+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+ik+Ø

“...bi ḡ ḡalı dokurun” Eskişehir-ağz.-126

doku-Ø-r+u+n

“...seni de ḡurşunnarıḡ...” Muğlaağz.-195

ḡurşun+na-Ø-r+ı+Ø

“bu bayragı yerine asacayıh.” Malatya ağız.-258

as-Ø-acá+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+yıh+Ø

“... oni otlámaya götürüyoruz.” Malatya ağız.-321

götür-Ø-üyor+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+i+z

“oni biz bakamazuk burda.” Trabzon ağız.-217

bak-Ø-a+Ø-ma-z+uk+Ø

“oni yorumlayrık.” Trabzon ağız.-399

yorum+la-Ø-yr+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+ık+Ø

“orda otururug.” Trabzon ağız.-399

otur-Ø-ur+ug+Ø

1. şahıs eki ekini karşılayan şeklin alt şekillerinin “ben” ve “biz” morfeminin geçirdiği ses olaylarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Genizlileşme sonucu +men ve +miz, sızıcılışma ses olayıyla +ven ve +vuz olan şekillerin yanında, /b/ sesinin ilerlek benzetme etkisiyle +[(y)(I)]m morfemi de birinci şahıs ekini karşılayan şekiller arasındadır.

-Geniş zaman eki + 2. şahıs eki

“...türük bodan ölsikiñ...” KT-G/6

öl-Ø-sik+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+iñ

“...ölteçisen...” KT-G/8

öl-Ø-teçi+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+se+n

“...yañıltaçısız...” KT-G/11

yañ-ıl-Ø-taçı+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+si+z

“ökün...” KT-D/23

ökün-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+Ø

“...sakınıñ...” BK-D/33

sakın-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+ıñ+Ø

“...emgetmeñ...” BK-K/13

emge-t-me-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+ñ+Ø

“ilig aydı kimsen nigü ol atıñ

ķayudın kelirsen nigü ol atıñ” KB-14B/12

kel-Ø-ir+se+n

“...bu butlarkā ‘ibādat ķılursız...” NF-216/13

ķıl-Ø-ur+si+z

“...közlerini aşağı kılsunlar...” NF-305/5

kıl-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+sun+lar⁸⁹

“halvetde anıñ üçün şafa tapmassen” GT-144(72b)/10

tap-ma-s+se+n

“çü ol erķām ğavırğa yitersin

oķup soķrāt ħālin fehm itersin” FŞ-255a/17

it-Ø-er+si+n

“istemez bunlar ki sen aç ölesin

yāħud uşbu ħalka muħtāc olasin” G-2L.198b/1

ol-Ø-a+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+si+n

“yā teferrüc varmı sende gözile

gördüğün añlarmısan kıldan kıla” G-2L.207b/9

añla-Ø-r+mı+sa+n

“...Rıtl-ı girānı devreden evlād olun dedi” EŞR-22

ol-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+un+Ø

“...ortaya da bir sıfır koyuyorsunuz...” SK-16

koy-Ø-uyor+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+sun+uz

“Niye kapamazsın bu deliği Hanım? derlerdi.” SK-113

kapa-ma-z+si+n

“Köyde daha çok çalışır, daha az mı yersiniz?” SK-125

ye-Ø-r+sin+iz

“...sen gençsen...” Vanağz.-3

ğenç+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+se+n

“...içeceksing” Eskişehirāğz.-130

iç-Ø-ecek+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø+Ø+si+ng

“yō hacı seni deli miñ...” Muğlaāğz.-195

deli+Ø+Ø+mi+Ø-Ø-Ø+ñ+Ø

Bu örnekte +mi soru ekiyle +siñ şahıs ekinin morfofonetik yandaşlığı sonucu, ekleşme esnasında ses olayı meydana gelmiştir. Açıklık uyumu sebebiyle /s/ sesi erimiş, büzülme ses olayı olmuş, hece /miñ/ şeklini almıştır.

⁸⁹ Argunşah (2009: 53) –sU ve –sUn biçimlerini teklik 3.kişi emir eki olarak değerlendirir. Ancak bu şekil emir eki değil şahıs ekidir. Emir sıfat fiil eki her zaman Ø morfemiyle karşılanır.

“alamassın.” Muğlağz.-288

al-Ø-a+Ø-Ø-s+sı+η

Bu örnekte ise geniş zaman ekini karşılayan -ür şeklindeki r/ sesinin eridiği görülmektedir:

“...bilüsünüz...” Zonguldakağz.-102

bil-Ø-ü+süñ+üz

“bi bakıyosuy o ğada sinirli...” Zonguldakağz.-138

bak-Ø-ıyo+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+suy+Ø

“af_edersun...” Trabzonağz.-399

ed-Ø-er+su+n

“...buni yaħmiyasın.” Uşhağz.-128

yaħ-mi-ya+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+si+n

“...siz uzulmavun...” Uşhağz.-135

uzul-ma-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+vu+n

-Geniş zaman eki + 3. şahıs eki

“...sabımın tüketi esidgil...” KT-G/1

esid-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+gil

“...buyrūķı yeme bilge ermişerinç...” KT-D/3

bilge+Ø+Ø+Ø+Ø+Ø+er-Ø-miş+Ø+Ø+Ø+er-Ø-inç+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+Ø

“...türük bodan yök bolmazun tiyin bodan bolçun tiyin...” KT-D/11

bol-ma-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+zu+n

bol-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+çu+n

“...edgü ol” IB-2

edgü+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+ol+Ø

Son iki ekleşme, çoğunlukla +Ø morfemiyle karşılanan üçüncü şahıs ekinin farklı şekillerle de karşılanabildiğini örneklendirmesi açısından dikkat çekicidir.

“sakışķa katılmas senin birligin

tüzü neñke yetti irklikligin” KB-8B/16

ķat-ıl-ma-s+Ø+Ø

“ķayu işķa iwse uzalur ķalur

iwek ķılmış işķer ökünçlüg bolur” KB-14A/2

bol-Ø-ur+Ø+Ø

“eşitsü ayayın özüm bilmişin

ilig me keçürsün haṭā bolmışın” KB-52A/8

eşit-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+sü+Ø

keçür-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+sü+n

“hemol ḥāmeṇ ki eyler ḥāre tenḳīr

anın keyfiyyetin hem eyle takrīr” FŞ-248a/4

ey+le-Ø-r+Ø+Ø

“ki her yüz yılda bu yıl bir kıllur seyr

velīkin yoktur bu seyr ara ḥayr” FŞ-263a/50

yok+Ø+Ø+tur-Ø-ur+Ø+Ø

“...tamğa bizge bolsun” OK-U.11/8

bol-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+su+n

“dilile olmaz müyesser ‘ışık ere

‘āşıkı ma‘şuk gerek kendü çaḳa” G-L.59b/13

ol-ma-z+Ø+Ø

“Ben yaşta olanlar Meşrutiyet inkılâbının nasıl bir hengame olduğunu iyi hatırlarlar.”

MT-31

hatır+la-r+Ø+lar

“Burada reis var.” SK-99

var+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+Ø+Ø

“kelem üsde gezdiriller gelemi” Muşagz.-95

gez-dir-Ø-il+Ø+ler

“... ham īsanın bedeni hasdalaşmamı” Muğlaagz.-188

hasda+la-ş-ma-Ø+Ø+Ø+mı

“...mumlarını yaḥallar.” Malatyaağz.-258

yaḥ-Ø-al+Ø+lar

“...düne başlalla.” Balıkesirağz.-365

baş+la-Ø-l+Ø+la

Malatya ve Balıkesir ağzında -ar şekilli geniş zaman eki, +la(r) çokluk ekindeki /l/ sesinden dolayı gerilek benzetme ses olayına uğrayarak -al şeklini almıştır. Balıkesir

ağzındaki bir diğer örnekte ise -ir geniş zaman ekindeki /r/ sesinin eridiği ve geniş zaman ekinin -i şekliyle karşılandığı görülmektedir:

“allāñ _emrinnen isdeni...” Balıkesirağz.-365

isde-n-Ø-i+Ø+Ø

“...gelinin ayakkabısını gëydirer...” Malatyaağz.-258

gëy-dir-Ø-er+Ø+Ø

“olmaS mı...” Balıkesirağz.-370

ol-ma-S+Ø+Ø

3.9. Ek Fiil

Turan (2018) onlu ek sınıflamasında müstakil bir kategori olarak ele aldığı ek fiilin, ismi fiil sınıfına sokup ismin anlamını fiil olarak tasarruf ettirmekle görevli olduğunu belirtip cevher ve tasvir olmak üzere iki alt türünü sayar.

Farklı gramer çalışmalarına bakıldığında, ek fiilin tarifi genel olarak alt fonksiyonlarından biri olan cevher ek fiilinin tanımıyla karşımıza çıkar. Mesela Hengirmen (2015: 238) ad soylu sözcüklerin yüklem görevinde kullanılmalarını sağlayan yardımcı eyleme ek eylem dendiğini söylemiştir. Ek eylemin eklerden oluştuğunu dile getirerek “-im, -sin, -dir, -iz, -siniz, -dirler; -iken, -ken; -sa(-se) eklerini sayar. Ek eylemin birleşik zamanlı eylemlerin çekimlerinde kullanıldığını dile getirir. Açıklama sadece cevher ek fiilinin tanımını vermekle birlikte örneklerde şahıs ekleri bile ek fiil olarak değerlendirilmiştir. Oysa, ek fiil bir üst fonksiyon olup cevheri ek fiil ve tasviri ek fiil olmak üzere iki alt türe sahiptir. Fakat geleneksel gramerde tasviri ek fiilin (kelime-ek karşıtlığı ve asıl unsur-yardımcı unsur karşıtlığından bağımsız olarak) şekilci bir anlayışla ele alınması, ne ek ne de tam olarak kelime olarak görülemeyip “yardımcı fiil” olarak nitelendirilmesi, tasviri ek fiilin fonksiyonunun ortaya konmasını engellemiştir. Bunun sonucunda ek fiil terimi sadece cevheri ek fiili kapsamıştır.

Konuyu örnekler eşliğinde açmak daha faydalı olacaktır:

yap-ma-yı+ver-Ø-

göl+Ø+Ø+dür-Ø-

Yukarıdaki ekleşmelerin ilkinde zarf fiil eklenen kelime isimleşmiş, tasviri ek fiille tekrar fiil sınıfına dahil olmuştur. Aynı şekilde ikinci ekleşmede bir isim, cevheri ek fiil olarak fiil sınıfına girer. İlk örnekteki ek fiil, fiili tasvir etme alt fonksiyonuna sahipken ikinci

örnekteki ek fiil, ismi fiilleştirir. Bu iki ekin ortak noktası isimleri fiilleştirmesidir. Dolayısıyla bu iki ek “ek fiil” üst başlığında toplanmalıdır.

Cevheri Ek Fiil

Gramer çalışmalarında cevher fiili, ek fiil, ek eylem, bildirme eki gibi isimlerle anılan cevher ek fiilin mahiyetinin ortaya konması Türk dilinin gramerinin farklı hususiyetlerinin açıklığa kavuşturulmasına olanak sağlayacağı için ayrıntılı bir şekilde ele alınması gereklidir. Bu yüzden belli başlı görüşleri ortaya koymak ve tartışmak lüzumu vardır.

Ediskun (2017: 187) “ermek mastarı”nın öteden beri tek başına kullanılmadığını, yapım ekleriyle başka kelimeler de türetmediğini, ama başka kelimelerle birlikte kullanılageldiği için onları fiilleştirdiğini ve böylece kendi anlamını da az çok belirttiğini söyler. Bu fiilin kelimelerden ayrı yazıldığı zaman yardımcı fiil, bitişik yazıldığı zaman ise ek gibi görüldüğünden ek fiil dendiğini belirtir. Bu açıklamada ek fiilin başka kelimelere eklenerek kendi anlamını az çok belirttiği söylenirken ekin anlamı varmış gibi yanlış bir sonuca varılabilir. Anlam kelimeye ait bir olgudur. Ekin ise görevi vardır. Ek fiilin kelimelerden ayrı yazılma durumu onun ek olduğu gerçeğini değiştirmez. Ek fiilin ayrı yazılması telaffuz aralığı ve vurgu ile ilgilidir.

Korkmaz (1992: 52) ek fiilin isim soylu kelimelerin yüklem olarak kullanılmasını sağladığını, şahıslara göre çekiminde +(I)m, +DİrlAr gibi şekillere girdiğini söyler. Bu gibi izahlarda, karışıklığın zihinde kurulamaması nedeniyle, telaffuz edilmeyen cevheri ek fiilin⁹⁰ fonksiyonunun farklı eklere yüklendiği ve eklerin fonksiyonlarının birbirine karıştırıldığı dikkat çekmektedir. Verilen izahtaki yanlış örneklerle açıklayalım:

Ahmet+Ø+Ø+i-Ø-di+m+Ø örneğinde +m ekinin şahıs eki olduğunu görmekteyiz.

Ahmet+Ø+Ø+dir-Ø-Ø+Ø+ler ekleşmesinde ise +Dİr- cevheri ek fiildir. +lAr şekli ise çokluk ekidir. Bu ikisi ayrı eklerdir.

Açıklamanın devamında Korkmaz, ek fiilin 3. şahıs teklik ve çokluk çekiminde +Dİr bildirme ekinin kullanıldığını ifade eder. Ek fiilin olumsuzunun değil kelimesi ile kurulduğunu ekler. Oysa olumsuzluk, olumsuzluk ekiyle sağlanır; kelimeyle değil. Nitekim, Türkçede örneklerine rastlamasak dahi, bazı şivelerde cevheri ek fiilin “Kişi

⁹⁰ Orta hecenin dar ünlüsü yutulmaya elverişli olduğu için +i- şekilli cevher ek fiili çoğu zaman telaffuz edilmez.

ermez.” cümlesindeki gibi olumsuzluk eki aldığı görülmektedir. Dolayısıyla “değil” kelimesi cevheri ek fiilin olumsuzluğu olamaz.

Cevheri ek fiilin birleşik zaman meydana getirip getirmediği konusu, bu başlıkta ele alınması gereken bir diğer husustur. Mesela Bilgegil (2014: 245) ek fiilin irmek ve turmak mastarlarının fiil halindeki peszindelikleri olduğunu söyler. İsim soyundan bir kelimeye eklenerek onların yüklem olmasını, basit bir zaman veya kip ekini takip ederek onun birleşik hale gelmesini sağladığını belirtir.

Birleşik zaman hususunu ele alan Turan (2006), basit/birleşik zaman fiil çekimi ayrımının yapılamayacağını kanıtlamıştır. Birleşik zaman morfofonetik-morfofonemik karşıtlığın göz ardı edilmesi sonucu ortaya çıkan bir yanlış anlaşılmalıdır. Örneğin:

gel	-	me	-	yecek	+	adam	+	lar	+	dan	+	i	-	Ø	-	di	+	n	+	iz
gel	-	me	-	yecek	+	Ø	+	Ø	+	Ø	+	i	-	Ø	-	di	+	n	+	iz

ekleşmelerinde telaffuz edilmeyen öğeler morfofonetik karşıtlık doğurur. Ancak morfofonemik olarak bir fark yoktur. Yani ilk örnekteki –yecek morfemi nasıl sıfat fiil ekiyse, ikinci örnekte de öyledir. Aralarındaki tek fark telaffuz edilmeyen tamlanandır. Dolayısıyla iki örnekte de cevheri ek fiil ismi fiil sınıfına taşıma görevini üstlenmiştir. Birleşik zaman ortaya çıkarma gibi bir şey söz konusu değildir.⁹¹

Bilgegil’in açıklamasında dikkat çeken başka bir husus, cevher ek fiilinin isim soyundan gelen bir kelimeyi yüklem yapmasına dair açıklamadır. “genç+Ø+Ø+i-Ø-ken yüz-Ø-dü+Ø+Ø” örneğindeki gibi cevheri ek fiil eklendiği kelimeyi her zaman cümlelerin asıl unsuru yapmaz. Görevi bu değildir.

Buna bağlı olarak değinilmesi gereken bir diğer konu da cümlelerin fiil çekiminden ibaret olduğu gerçeğinin görmezden gelinmesi sonucu ortaya atılan “isim cümlesi” ve “fiil cümlesi” ayrımıdır. Cevheri ek fiilin fonksiyonunun anlaşılamaması ve telaffuz edilmediği durumlarda morfofonetik-morfofonemik karşıtlık gözetilmediği için yok sayılması, söz konusu ayrımı doğurmaktadır. İsim cümlesi olduğu söylenen cümlelerde, cevheri ek fiil ismi fiilleştirir ve bu fiile çekim eki eklenerek cümle kurulur.⁹² Yani cümle her halükarda fiil cümlesidir.⁹³ İsim cümlesi diye bir şey olmayacağı için de fiil cümlesi diye ayrıca belirtmeye gerek yoktur.

⁹¹ TURAN, Z. (2006). “Türkçede Basit/ Birleşik Çekim Ayrımıyla Sembolleşen Fiil Çekiminin Problemleri” - Journal of Turkish Studies - Vol.30/III - pp.279-292 - ISSN : - DOI : - 2006

⁹² yalan+Ø+Ø+Ø-Ø-dı+n+ız / yalan+Ø+Ø+i-Ø-di+n+ız

⁹³ Turan (2024: 227)

Sonuç olarak cevheri ek fiilin ismi fiilleştirdiğini ancak bunu yaparken yapım eki gibi ismin anlamına müdahale etmediğini, bu nedenle yapım eki olmadığını, cümle kurmayı sağlamadığından çekim eki de olmadığını söyleyebiliriz. Bu açıdan cevheri ek fiil yukarda da belirtildiği üzere ek fiil kategorisinin bir alt fonksiyonunu oluşturur.

Aşağıda verilen ekleşmeler bahsi geçen konuları örneklendiren çözümlemeleri içerir. Bu çözümlemelerde +Er- şekilli cevheri ek fiilin, (/r/ sesinin erimeye yatkınlığından ötürü) +i- şeklini aldığı görülmektedir. +i- şekli de, orta hecenin dar ünlüsünün yutulma kuralına bağlı olarak çoğu zaman telaffuz edilmez. Bu sebeple +Ø- morfemi cevheri ek fiili karşılayan şekillerden biri olarak karşımıza çıkar.

+ [E(r)]- ve +bol- şekilleriyle morfofonetik karşıtlık oluşturan, bir diğer cevheri ek fiil +DUR- şekli ise eklendiği kelimeyle fonetik uyuma girerek +dür-, +dir- gibi farklı alt şekiller oluşturur.

“...sabımın tüketi eşidgil...” KT-G/1

eşid-Ø-Ø+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-

“...neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum...” KT-G/11

Ø+Ø+Ø sabım+Ø+Ø+er-Ø-ser

“...yablağ ermişerinç...” KT-D/5

yablağ+Ø+Ø+Ø+Ø+Ø+er-Ø-miş+Ø+Ø+Ø+er-Ø-inç+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-⁹⁴

Bu ekleşmede, cevher ek fiili ve sıfat fiil ekinin yandaş ekleşmesi örneklendirilmiştir.

“...illig bodan ertim...” KT-D/9

bod+an+Ø+Ø+er-Ø-

“tilek ārzünirmez meniñ ölmekim

bu kün bolmışirmez meniñ barmağım” KB-26B/7

bol-Ø-mış+Ø+Ø+Ø+ir-me-

“kimiñ egri bolsa köni teg bodı

köni kılgu köñlin yetildi üdi” KB-26B/14

egri+Ø+Ø+bol-Ø-⁹⁵

bayātdınturur kör anıñ taqđiri” KB-101A/2

bayāt+Ø+dın+tur-Ø-

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için: Turan (2024: 253)

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: TURAN (1996). “Eski Anadolu Türkçesi’nde Ol- Cevherî Fiili”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1996 - Vol. - pp.265-285 - ISSN : - DOI : - 199

“bizim maḫşūdumuz ḫabar bérmeḫ ermes erdi...” NF-196/1

bér-Ø-mek+Ø+Ø **er**-me-s+Ø+Ø+Ø+**er**-Ø-

“...maḫa ol maḫāmlar kerekmez...” NF-317/11

kerek+Ø+Ø+Ø-Ø-

“...saḫa eḫgölük téger bolsa bu munāfıḫlarını ḫaḫguluḫ ḫılır...” NF-NF-412/13

teg-Ø-er+Ø+Ø+Ø+**bol**-Ø-

“ḫātırında bar idi...” GT-14(7b)/10

bar+Ø+Ø+**i**-Ø-

“maḫa cezādudur...” GT-85(43a)/1

cezā+Ø+Ø+**dur**-Ø-

“imes āsān bu meydān içre turmaḫ

nizāmī pençesiḫa pençe urmaḫ” FŞ-240b/7

āsān+Ø+Ø **i**-me-

Cevher ek fiilinin olumsuzluk ekiyle morfofonetik olarak yandaş olmasına örnek olması açısından bu ekleşme dikkat çekmektedir.

“ol zamān kim dünyaya geldi resūl

ne yol erkān varıdı ne ḫōd uşūl” G-L.16b/11

var+Ø+Ø+**i**-Ø-

“dōstı sevmekdür hemīşe pīşesi

yokdurur ayruḫ daḫı endīşesi” G-2L.28b/7

sev-Ø-mek+Ø+Ø+**dür**-Ø-

“Bir incir ağacının altındaydık.” MT-22

Ø alt+Ø+ı+n+da+**y**-Ø-

Bu örnekte ekleşme esnasında ses olayı meydana gelmiş ve cevher ek fiili +y- şekliyle karşılanmıştır. (altında idik>altındaydık)

“...kendine, sözümona, dert ortaḫı yapmıştır.” MT-147

yap-Ø-miş+Ø+Ø+Ø+**tır**-Ø-

“Bir defa yerinden kopmuştu da düşmüştü.” SK-114

düş-Ø-müş+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-

“Leydi İngiliz sefirinin eşi idi.” E-41

Ø eş+Ø+i+Ø+Ø+**i**-Ø-

“...olmuşumuş.” Muḫlaaḫz.-195

ol-Ø-muş+Ø+Ø+Ø+u-Ø-muş+Ø+Ø+

“arkadan aşşa yılan gibidi.” Trabzonağz.—217

gibi+Ø+Ø+di-Ø-

Bu örnekte +dir- şeklinin sonundaki /r/ sesinin eridiği görülmektedir.

“...ender bi isimdür.” Trabzonağz.-320

isim+Ø+Ø+dür-Ø-

Tasviri Ek Fiil

Tasvir ek fiili, ek fiilin sahip olduğu iki alt kategoriden biridir. Bu ek birçok çalışmada “Yardımcı Fiil” tabiriyle ele alınmıştır. Mesela Ergin (2013: 387) “Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller” başlığında konuyu inceleyerek, “yardımcı fiiller”in anlamlarıyla değil, yardımcı fiil fonksiyonuyla çekim unsuru olarak görev aldıklarını söyler. Karaağaç (2013: 204) da konuyu “birleşik eylem” başlığında ele alır. Eylemlerle yapılan birleşik eylemlerin adlarla yapılan birleşik eylemlerden farkının yardımcı eylemin işlevinin belirgin olmasından kaynaklandığını dile getirir. Bu açıklamalarda fiile gelen “yardımcı fiil”in anlam değil, işleve sahip olduğu düşüncesi dikkat çekmektedir. İşlevi olan, anlamı olmayan unsur ek olduğuna göre, “birleşik eylem”, “yardımcı fiil” gibi kavramların sağlam bir zemine oturmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu gibi kavramların izahlarında, Türk dilinin yapısı kendini göstermekte ve yapılan izahın kendisinde kavramın yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Durumu örneklerle açıklamak daha aydınlatıcı olacaktır. İsme gelen yardımcı fiillere örnek verelim:

namaz+Ø+Ø kıl-Ø-dı+Ø+Ø

ekleşmesinde kıl- fiili yardımcı fiil olarak kabul edilmiştir. Oysa “Namaz kıldı.” cümlesi ile “Ezan okudu.” cümlesi arasında bir fark yoktur. kıl- ve oku- morfemleri fiildir. Çünkü anlama sahiptirler. Yardımcı olma durumu ise eklerle ilgilidir. Kelimeler ancak tamlama halindeyken yardımcı unsur olarak görev alır.

Başlığın esas konusu olan ve çalışmalarda “Fiile gelen yardımcı fiil” adıyla anılan tasviri ek fiilin örneği ise,

yap-ma-yı+ver-me-di+n+iz ekleşmesi olsun.

Burada +ver- bir kelime olsaydı anlam olarak varlığını sürdürürdü. Oysa +ver- morfeminin bir görevi vardır. “Namaz kıldı.” cümlesindeki kıl- kelimesi gibi bir anlama

sahip değildir. Asıl unsur-yardımcı unsur karşıtlığı ve telaffuz aralığı karşıtlığından hareketle +ver- morfeminin ek olduğu ortaya çıkmaktadır.⁹⁶

Tasviri ek fiille ilişkilendirilen bir diğer başlık “gramerleşme” terimidir. Çalışmalarda gramerleşme bir kelimenin anlamını yitirerek ek haline gelmesi⁹⁷ olarak tanımlanır. Bu terim en temelde şekilci bir anlayışa hizmet etmektedir. Kelimeler gramerleşme sonucu değil, morfolojik değişiklikler sonucu eke dönüşürler (Topçu: 2023: 136). Ek bir görevdir ve görevlendirme eşzamanlıdır. Bu açıdan şu iki örneği inceleyelim:

yap-Ø-a+dur-Ø-du+Ø+Ø

ev+Ø+de dur-Ø-du+Ø+Ø

ekleşmelerinde ilk örnekte +dur bir ek iken, ikinci örnekte dur- kelimedir. Biri görev biri anlamdır.⁹⁸

Nihayetinde tasviri ek fiilin anlam unsuru değil, görev unsuru olduğu aşağıdaki ekleşmelerde örneklenmektedir. Zengin şekil ve fonksiyonlara sahip bu ek, zarf fiil eki alıp isimleşmiş fiili tekrar fiil kategorisine geçirerek onu tasvir eder. Daha sonrasında ise ek fiil olduğu için olumluluk ya da olumsuzluk eki alır.

Başlama Tasvir Ek Fiili⁹⁹

“köl tigin azman ağıg binip oplayu tegdi...” KT-K/5

op+la-Ø-yu+**teg**-Ø-

“iy ‘āşık sen ‘ışk yolınça gidegör

‘ışk yolında cânıñı terk idegör” G-L.41a/6

gid-Ø-e+**gör**-Ø-

“...onı ağnadıvörin nölacak” Zonguldakağz.-127

ağna-d-ı+**vör**-Ø-

Devamlık Tasvir Ek Fiili

“özlük at öñ yirde arıp oñup turuğalmış...” IB-17

tur-Ø-u+**kal**-Ø-

“bu edgü kılutur ey edgü kişi

karıamaz bolur edgü menü yaşı” KB-42B/3-4

⁹⁶ Bu açıklamaya bağlı olarak, örneklerde görüldüğü üzere, ortada iki tane fiil olmadığı için “birleşik eylem” terimi sorgulanması gereken bir başlığı oluşturur.

⁹⁷ Dilaçar (1971: 97)

⁹⁸ Bu durum öncelik-sonralık, asıl unsur-yardımcı unsur karşıtlıklarıyla ilişkilidir.

⁹⁹ Alt fonksiyon sınıflamasında Bahri Kuş’un (2018) sınıflamasından yararlanılmıştır.

ķıl-Ø-u+**tur**-Ø-

“...it ağızına lükma atadır” GT-86(43b)/9

at-Ø-a+**dur**-Ø-

“av avlayaturur irdi...” OK-U.2/8

av+la-Ø-ya+**tur**-Ø-

“O konuşup dururken, ben villaların üstünde...” SK-36

konuş-Ø-up+**dur**-Ø-

“...alışagelmiş kesinlemelere başvurmadan önce...” EVH-102

alış-Ø-a+**gel**-Ø-

Muktedirlik Tasvir Ek Fiili

“...temir kırıgıķa tegi süleyü birmiş...” KT-D/8

sü+le-Ø-yü+**bir**-Ø-

“...alp erin ölürüp balbal kılu bertim...” BK-G/7

ķıl-Ø-u+**ber**-Ø-

“...yiliķe kudursıgıķa tegi yağrıpan kamsayı umatın turur...” IB-16

kamşa-Ø-yu+**u**-ma-

“ne muıluğturur bu apa oğlanı

tilek teg bulumaz tiriglik küni” KB-27B/4

bul-Ø-u+Ø-ma¹⁰⁰

“tutabilmese sen adın munça neı

saıa yetmegey kör sarıg kıılma eı” KB-33A/2

tut-Ø-a+**bil**-me-

“velī kiltürmegige çäre bilmen

bu ‘aczimdin bu işke barabilmen” FŞ-277b/30

bar-Ø-a+**bil**-me

“hemol tağ tigresidin kām u nā-kām

tuta almas yıraķraķ yirde ārām” FŞ-283b/33

tut-Ø-a+**al**-ma

“fıkr ü ‘aķluı iremez ol menzile

adı ol mülküı inan gelmez dile” G-L.7a/3

¹⁰⁰ Bazı örneklerde tasvir ek fiilinin Ø morfemiyle karşılandığı görülmektedir.

ir-Ø-e+Ø-me-

“ulaşubilürseñ toğrı yāra

yār seni ulaşdura ululara” G-L.28b/10

ulaş-Ø-u+**bil**-Ø-

“Esrâr-ı nazmı şerh edemez akl-ı dünyevî...” EŞR-35

ed-Ø-e+Ø-me-

“ayağda_ da turamāyırım , yāni diye_ bülürüm sâ.” Trabzonağz.-135

di-Ø-ye+**bül**-Ø-

Muktedirlik fonksiyonundaki +bil- şekilli tasvir ek fiili kendisinden sonra olumsuzluk eki alırsa Türkçede telaffuz edilmez ve +Ø- morfemiyle karşılanır. Ancak farklı diyalektlerde olumsuzluk eki alan tasvir ek fiilinin telaffuz edildiği görülmektedir. Bu iki şekil morfofonetik bir karşıtlık oluşturmaktadır.

Kaçınılmazlık Tasvir Ek Fiili

“...teñri umay ıduğ yer sub basa berti erinç...” T-2B/3

bas-Ø-a+**ber**-Ø-

“bilge kağan uçabardı [...]” BK-B/2

uç-Ø-a+**bar**-Ø-

“...hiçbir şey seni sevmekten beni alıkoyamaz.” SK-97

al-Ø-ı+**koy**-Ø-a+Ø-ma-

Tezlik Tasvir Ek Fiili

“...türük bodan illedük ilin içğını ıdmış” KT-D/6

içğın-Ø-u+**ıd**-Ø-

“...yoğ yeparıg kelürüp tikebirti...” BK-G/11

tik-Ø-e+**bir**-Ø-

“...yaş ot körüpen yorıyu barıpan sub içipen yāş yipen ölümde ozmış...” IB-17

yorı-Ø-yu+**bar**-Ø-

“kayuka bakakörse kırınçturur

sewinçin sorakörse azrak erür” KB-59B/14

bak-Ø-a+**kör**-Ø-

“...andın soñ isrāfîlni ıdabérđi...” NF-277/15

ıd-Ø-a+**bér**-Ø-

“ay ay ah ah ölerbiz tep sütten (8) kumuz bolatururlar...” OK-U.9/7-8

bol-Ø-a+**tur**-Ø-

“gözümüze görnüğe pādīshāh

‘āqıliseñ ol hevesçün urğıl āh” G-L.62b/7

gör-n-Ø-ü+**gel**-Ø-

“uşbu sözi eydivirür diñleyene

diñleyüp söz ma‘nisin añlayana” G-L.89b/8

eyd-Ø-i+**ver**-Ø-

“bunlaruñla varagörgil hāzrete

kim ebed lāyık olasın rahmete” G-L.152a/9

var-Ø-a+**gör**-Ø-

“Kalafat, yırtık paltosuna girip kaybolduktan sonra uyuyakalmışım.” SK-81

uyu-Ø-ya+**kal**-Ø-

“...uyüyağalmış.” Karabükağz.-161

uyü-Ø-ya+**gal**-Ø-

Aşağıdaki örneklerde +ver- şekilli tasvir ek fiilinin ses olayları neticesinde, ağızlarda sahip olduğu farklı alt şekiller verilmiştir:

“...üş sene yatdı da gelivēdi.” Muğlaağz.-188

gel-Ø-i+**vē**-Ø-

“bene hu imzaya ativē...” Muğlaağz.-195

ben+Ø+e at-Ø-i+**vē**-Ø-

“gızım buzālāmıza da göyvseñe.” Muğlaağz.-203

göy-Ø-Ø+**v**-Ø-

Bu örnekte zarf fiil ekinin (-u) yutulduğu, tasvir ek fiilinin (+ver-) ise +v- morfemiyle karşılandığı görülmektedir.

“eveli iki yaşında olduñ mu bi yaşında yazdırıvırıyorulāmış...” Muğlaağz.-325

yaz-dır-Ø-i+**vir**-Ø-

Aşağıdaki örnekte ise tasvir ek fiilinin ünlüsünün kendisinden önceki morfemin ünlüsüne bağlı olarak yayınma ses olayı sonucu darlık-genişlik uyumuna uyduğu görülmektedir.

Örneklere tasvir ek fiilini karşılayan şekillerin zenginliği dikkat çekmektedir. Çünkü Türk diline ait bütün fiiller morfolojik değişiklik geçirerek tasvir ek fiili olarak görevlendirilebilir (Topçu, 2023: 136)

3.10. Fiilimsi Eki

Fiilimsi ekleri, şekilce eksiltili olan fiilleri, anlamını koruyarak isim gibi telaffuz edilebilen ve aktarılabilen şekle sokan, eksiltisiz yapan eklerdir. Zarf fiil eki, sıfat fiil eki ve isim fiil eki olmak üzere üç alt fonksiyona sahiptir (Turan, 2018: 104)

Bu çalışmada fiilimsi ekleri başlığı altında ele aldığımız şekillerin yaygın gramer çalışmalarında yapım eki veya çekim eki kategorisine dahil edildiği görülmektedir. Ancak fiilimsi eklerinin yapım eki gibi eklendiği kelimenin anlamını değiştirmediği ve çekim eki gibi cümle kurma görevini üstlenmediği göz önünde bulundurulduğunda bu kategorilere ait olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Bunun yanında, söz konusu çalışmalarda “Fiilimsi” teriminden bir kelime kategorisi gibi bahsedilmektedir. Mesela, Ediskun (2017: 246) bir eylem adı oldukları için isim; bir ismi niteledikleri için sıfat; iki cümlecisi bağladıkları için bağlaç olan; özne, nesne, tümleç aldıkları için de cümlede yüklem görevinde bulunan kelimelere fiilimsi dendiğini söylemiştir. Hengirmen (2015: 246) de eylemden türeyen, tümleç alan, olumsuz yapılan ama eylem çekimine girmeyen sözcüklere eylemsi der. Ancak fiilimsi diye bir kelime kategorisi yoktur. Kelimenin isim ve fiil olmak üzere iki alt türe sahip olduğunu söylemiştik.

Farklı olarak Banguoğlu (1995: 419) fiilimsilerin fiillerin isimleşmiş şekilleri sayıldıklarını, kişi ekleri almadıklarını, tamamlanmamış bir yargıya yüklem olabileceklerini dile getirir. Deny (2012: 396) bu fiillerin alelade fiil fikirlerini ifade etmekten çok fiili bir ad kılığında göstermekten ve gerektiğinde adın eklenen çekimleri aldığını söyler. Bu izahlarda fiilimsi ekinin fonksiyonuna dair ipuçları sezilmekle beraber, diğer izahlara benzer şekilde fiilimsi bir ek değil, kelime türü olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada hem kelime ve ek karşıtlığının göz ardı edildiği hem de ekin fonksiyonunu belirlerken işlev karşıtlığına bağlı bir zeminde hareket edilmediği ortaya çıkmaktadır.

İsim Fiil Eki

Fiilimsi eklerinin alt kategorilerinden biri olan isim fiil eki, eklendiği fiili şekilce isim kategorisine sokar.¹⁰¹ Aşağıda isim fiil ekini karşılayan farklı şekiller ve bu şekillerin

¹⁰¹ Bazı çalışmalarda, fiilimsi teriminde olduğu gibi isim fiil teriminin de kelime türü olarak değerlendirilmesi dikkat çeken bir husustur. Mesela Ediskun (2017: 246) isim fiillerin eylem oldukları için isim, ancak diğer yandan özne, nesne, tümleç aldıkları için fiil olan kelimeler olduklarını söyleyerek isim fiil ekinden bir kelime gibi bahsetmiş ve bu kelimenin de hem isim hem fiil olabileceğini dillendirmiştir.

fonetik uyum sonucu sahip olduğu alt şekiller örnekler eşliğinde gösterilmiştir. Ancak örneklerde çözümlenen isim fiil şekillerinin birçok çalışmada yapım eki başlığı altında incelendiği görülmektedir. Mesela Ergin (2013) ve Karaağaç (2016) gibi isimler, çalışmalarında fiilden isim yapım eki başlığı altında bazı isim fiil eklerini vermiştir. İsim fiil ekleri yapım eki gibi eklendiği kelimenin türünü kalıcı olarak değil, kullanılış müddeti boyunca değiştirir. Anlamını ise değiştirmez. Ekleşmedeki yeri bakımından da yapım ekinden ayrılır. Yapım eki kelimeye eklenen ilk ekken isim fiil eki olumluluk-olumsuzluk ekinden sonra kelimeye eklenir. Aşağıdaki çözümler bu farkı ortaya koyar niteliktedir.

“...sü tegişinte yitiñ erig kılıçladı...” KT-K/5

teg-Ø-**is**+Ø

“yayığlık yokerse bu irsellik
ne idgü işirdi seniñ kelmekñ” KB-20A/4

kel-Ø-**mek**+Ø+

“ayıtmaklık erkekturur ay ilig
cevābı tişi ol yetürse bilig” KB-22B/8

ayıt-Ø-**mağlık**+Ø+

“sewinçi az ol körse qadgu üküş
az ol öggüçisi telimrek söküş” KB-59B/13

sök-Ø-**üş**+Ø+

“saña teñ tuşuñ birle iltiş barış
qatılğıl qarılğıl alış hem biriş” KB-131B/9

al-Ø-**ış**+Ø+

bir-Ø-**ış**+Ø+

“itingü kerek men yarınkı itig
itilse yarınkı işim ay tetig” KB-178B/5

it-in-Ø-**gü**+Ø

“...ol şart birle kim aramızda on yılqa tegi uruş bolmasun...” NF-45/9

ur-Ø-**uş**+Ø+

Ancak bir kelimenin hem isim hem fiil olması mümkün değildir. Ayrıca özne, nesne gibi unsurlar, cümlede kelimelerin yüklendiği görevlerdir. O yüzden cümlenin öğelerinin isim fiil ekiyle ilgisi yoktur.

“kâfir urmakğa kaçd kılınmış erdi...” NF-12/1

ur-Ø-**mak**+Ø+

“...bu dünyāni sewmeklik sebebidin cümle ma‘şiyat bizlerdin (10) keldi...” NF-395/9-10

sew-Ø-**meklik**+Ø+

“bir sultān bir esīrni öltürmege buyurdı” GT-16(8b)/8

öl-tür-Ø-**me**+Ø+

“yavuzğa eygölükni kılmaklık eyledür...” GT-29(15a)/8

kıl-Ø-**maklık**+Ø

“bir öpüşke cān alıp minnet kıılır” GT-257(129a)/6

öp-Ø-**üş**+Ø+

“gül üzre sünbülü aşmak ‘acebdur...” FŞ-239a/10

aş-Ø-**mak**+Ø+

“şurū‘ itmekligi imkān imestur...” FŞ-241a/16

it-Ø-**meklig**+Ø+

Bu örnekte ekleşme esnasında iki vokal arasında kalan /k/ sesi ötümlüleşmiştir. Bu da yeni bir alt şekil oluşturmuştur. it-meklik+i>it-meklig+i (VkV>VgV)

“müretteb bolgaç iş hüküm eyledi şāh

barıp şeh-zādeni kıлмаğlık āgāh” FŞ-262b/4

kıl-Ø-**mağlık**+Ø+

“hāk rızasın bulmağ ola maqşūdı

şol ola kim rāzı ola ma‘būdı” G-2L.205a/3

bul-Ø-**mağ**+Ø+

Bur öenkte ise -mak şekilli isim fiil ekinin (Kelime sonundaki k sesi, kendisinden önceki sesin açıklığı sebebiyle ötümlüleşmiş ve sıcılaşmıştır. Sebebi açıklık uyumudur.) -mağ şeklini aldığı görülmektedir. k#>ğ#

“Arasına yapılışındaki ustalığı seyre gittiği Süleymaniye...” MT-11

yap-ıl-Ø-**ış**+Ø+

“...görünüşte santim oynamadığı besbelli bir edayla namussuzca pay dağıtılıyordu.” SK-23

gör-ün-Ø-**üş**+Ø+

“...bu nöbet beklemağa gidi.” Vanağz.-4

bek+le-Ø-**mağ**+Ø+

“avcı āmet beni anneme ğezdirmē götür.” Eskişehirāğz.-113

ġez-dir-Ø-**mē**+Ø+

Yukarıdaki ekleşme, ekleşme esnasında meydana gelen ses olaylarına bir örnek oluşturmaktadır. -me şekilli isim fiil ekinden sonra gelen +ye şekilli hal ekinin /y/ sesi erimiştir. Nicelik nitelik dengelemesi dolayısıyla derilme ses olayı meydana gelmiştir. (Sebebi açıklık uyumu)

“...bunu arımeğe çıkıyōlā...” Muğlağz.-196

arı-Ø-**me**+Ø+

“...ayrılmek yok...” Muğlaağz.-326

ayr-ıl-Ø-**mek**+Ø+

“...çarşı yanmıya başladı.” Malatyaağz.-243

yan-Ø-**mı**+Ø+

“...çalışmıye gidiyor.” Trabzonağz.-22

alış-Ø-**mı**+Ø+

Son iki örnekte ise isim fiil ekinin ünlüsünün ünlü daralmasına uğradığı görülmektedir.

“...böyüş yerımız bura...” Trabzonağz.-189

böyü-Ø-**ş**+Ø+

“buni kesmağ olmaz.” Uşhağz.-126

kes-Ø-**mağ**+Ø+

Zarf Fiil Eki

Zarf fiil eki, fiil fiil arasında tamlama kuran ek türüdür. Bu ek türü, çalışmalarda genellikle “zarf fiil” terimi başlığında ele alınarak zarf görevinde olan fiilimsi,¹⁰² şeklinde tanımlanır. Bu ve benzeri izahlarda ektenmi yoksa kelime türündenmi bahsedildiği açık değildir. Diğer yandan, zarf fiil eki de diğer fiilimsi ekleri gibi araştırmacılar tarafından farklı ek kategorilerine dahil edilmiştir. Gülensoy (2000: 381) zarf fiil eklerini yapım eklerine dahil eder. Aynı şekilde Korkmaz da (2003: 67-109) bazı fiilimsi eklerini “Fiilden Ad Türeten Ekler” başlığı altında yapım eki olarak değerlendirmiştir. Ancak

¹⁰²Deny (2012: 424) zarf fiilin ana eylem için zaman, sebep, hâl gibi hâl ve şartlar görevini yapan ikinci derecede eylemleri bildirdiklerini dile getirir. Banguoğlu (1995: 427) “fiilin zarf işleyişine girmek üzere aldığı özel şekiller”, Korkmaz (2003: 983) “zarf işleyişine girmiş bulunan, zarf olarak kullanılan fiil şekilleri”, Vardar (1988: 210) “eylemden türeme daha çok belirteç işlevi yerine getiren eylemsi”, Gülensoy (2000: 381) “belirteç olarak kullanılan fiilimsi” olduğunu söyler.

yapım eki kelimenin anlamını ve türünü değiştiren bir ektir. Zarf fiil ekiyse, diğer fiilimsi ekleri gibi, eklendiği kelimenin anlamını değiştirmez; türünü ise geçici olarak değiştirir. Bazı araştırmacılar ise zarf fiil ekini çekim eki kategorisine dahil etmiştir. Mesela Hacıeminoğlu (1984: 15) zarf fiil eklerini fiil çekim ekleri kategorisinde değerlendirir. Ergin (2013: 142-143) ise zarf fiil ekinin yapım eki ve çekim eki arasında bir yer tuttuğunu ve geniş manası ile çekim eklerine dahil edilebileceğini belirtir. Oysa çekim ekleri cümle kuran eklerdir (Turan, 2018). Zarf fiil eki ise fiili bitimli hale getiren yani cümle kuran bir ek çeşidi değildir.¹⁰³

Bunlarla birlikte, gramer çalışmalarında ekin alt kategorileriyle ilgili sınıflamaların ekin şeklinden hareketle ve fonksiyonu göz ardı edilerek yapılmış olması dikkat çeken bir diğer husustur.¹⁰⁴ Farklı olarak bazı araştırmacıların fonksiyon odaklı sınıflamalar yaptıkları da görülür. Mesela Banguoğlu (1995: 428-440) fonksiyon odaklı bir sınıflama yaparak ulama zarf fiilleri, hâl zarf fiilleri, karşıtlama zarf fiilleri, zaman zarf fiilleri, sebep zarf fiilleri, karşılaştırma zarf fiillerini belirtir. Aynı şekilde Bilgegil (2014: 253-255) atıf kuyumundaki bağ fiiller, hal kuyumundaki bağ fiiller, başlangıç kuyumundaki bağ fiiller, bitirme kuyumundaki bağ fiiller, izleme kuyumundaki bağ fiiller, tevki'i kuyumundaki bağ fiiller, zaman kuyumundaki bağ fiiller, sebep kuyumundaki bağ fiiller alt fonksiyonlarını sayar. Gülsevin (2017: 136-145) zarf fiil eklerini zaman zarf fiilleri, hal zarf fiilleri, şart zarf fiilleri, bağlama zarf fiilleri olarak sınıflar. Ancak fonksiyon odaklı bu sınıflamalarda dikkat çeken şey, bir fonksiyonu genelde bir şeklin karşıladığı fikridir. Ancak bir fonksiyon bir şekle bağlanamaz. Farklı şekiller farklı fonksiyonları karşılayabilir. Aşağıdaki çözümlemelerde bu durumu örnekleyen, zarf fiil ekine ait alt fonksiyonlar ve bu fonksiyonları karşılayan farklı şekiller gösterilmektedir.

Bağlama Zarf Fiil Eki¹⁰⁵

“... yağru barıp öküş kişi öltüg” KT-G/7

bar-Ø-ıp öl-Ø

“...bunça bodan kelipen sıgtamiş...” KT-D/4

¹⁰³ Bu sınıflamalardan farklı olarak, Gülsevin (2004: 1278-1280) zarf fiil eklerini fiilimsiler üst başlığında “Tür Değiştirici Ekler” sınıfına dahil eder. Delice (2000: 229-230) ise zarf fiil eklerini dönüştürücü ekler kategorisinde ele alır.

¹⁰⁴ Mesela Ergin (2013: 339-348) -a, -e; -ı, -i, -u, -ü; -ıp, ip, -up, -üp; -arak, -erek; -ınca, -ince, -unca, -ünce; -alı, -eli; -madan, -meden; -ıcak, -icek; -ıcağız, -iceğiz; -uban, -üben, -ubanı, -übeni, -ubanın, -übenin; -gaç, -geç; -ışın, -işin, -uşun, -üşün; -ken sınıflamasını yapar. Gülensoy (2000: 382), Korkmaz (2003: 983-1038) ve Karaağaç da (2013: 380-388) benzer şekilde sınıflamaları yapmışlardır.

¹⁰⁵ Alt fonksiyonların sınıflamasında Tek'in (2018) çalışmasından faydalanılmıştır.

kel-Ø-**ipen** sıġta-Ø

“törüg qazġanıp uça barmış...” KT-D/16

uç-Ø-**a** bar-Ø-

“...sünūġ batımı qarıġ söküp en köġmen yişıġ toġa yorıp kırkız bodanıġ ud(d)a basdımız...” KT-D/35

sök-Ø-**üpen** yor-Ø-

yorı-Ø-**p** bas-Ø-

“...ol yilkıġ alı igi(d)tim...” BK-D/38

al-Ø-**ı** igid-Ø-

“...alp erin ölüüp balbal kılubertim...” BK-G/7

öl-ür-Ø-**üp** kıl-Ø-

“...yatu qalır erti...” T-1D/2

yat-Ø-**u** qal-Ø-

“...yiliġe qıdursıġına tegi yaġrıpan qamşayu umatın turur...” IB-16

qamşa-Ø-**yu** u-ma-Ø-

Bu iki örnekte, -u ve -yu şekilleri ekin eklendiġi kelimeye baġlı olarak aldıġı alt şekillerdir. Bu şekiller morfofonetik karşıtlık oluşturur.

“...ak termil keçe oġurqalatdım...” T-1K/1

keç-Ø-**e** oġurqa+la-t-Ø-

“...yaġlıġ qamıç bulupan yalġayu tirilmiş...” IB-13

bul-Ø-**upan** tir-il-Ø-

“...cāndın keçip tenimizni kāfırlarınġ qılıçına (15) qarşı qodup tururmız...” NF-408/15-16

keç-Ø-**ip** qod-Ø-

“arслан körüben tutup terisin yırtar” GT-209(105a)/7

kör-Ø-**üben** tut-Ø-

“ġanıler qorquban iflās ilinden (8) niçün zaġmet çekeler böyle her dem” GT-284(142b)/7-8

qorq-Ø-**uban** çek-Ø-

“alar hem her qarafdın aqlaban ġāl

kiliben kıldılar bilgenni irsāl” FŞ-273b/42

kil-Ø-**iben** kııl-Ø-

Örneklerde -IpAn zarf fiil ekindeki /p/ sesinin iki vokal arasında olduğu için ötümlüleştiği görülmektedir. (VpV>VbV)

“uruşgulardan son baluğnı baña (7) saqlap kelgil...” OK-U.21/6-7

sağ+la-Ø-**p** kel-Ø-

“yaqılur ol kendü kendü hālıla

söyleyüp getürimez derdin dile” G-2L.30b/11

söyle-Ø-**yüp** getür-Ø-

“dilüm ansuz söyleyümez sözini

yumup açmaz kimse ansuz gözini” G-2L.112a/10

söyle-Ø-**yü**+Ø-me-

“Bâran misâli gülle yağıp kıldı hâksâr

Hem gâsıbâne tâcını hem tâcdârını” EŞR-8

yağ-Ø-**ıp** kıl-Ø-

“Her rind-i Hak dolup boşalan bir piyâleden

Dünyâyı refte refte saran bir ziyâ içer” EŞR-40

dol-Ø-**up** boş+al-Ø-

“...Konstantin Efendi’nin bulunabileceği sırtları hesaplayarak yollara çıkıyorum.” SK-5

hesap+la-Ø-**yarak** çık-Ø-

“Pay kepezeliklerini neden sonra sorup öğrendim.” SK-26

sor-Ø-**up** öğren-Ø-

“bubamın elini bile öpümedim...” Muğlaağz.-284

öp-Ø-**ü**+Ø-me-

“onnar tâ düşünüb daşınmadıysa...” Karabükağz.-162

düşün-Ø-**üb** taşı-n-ma-Ø-

“...gaynadıb içiriyüz...” Malatyaağz.-324

gayna-d-Ø-**ib** iç-ir-Ø-

Karabük ve Malatya ağzında -Ip şekilli zarf fiilin /p/>/b/ ötümlüleşmesinden dolayı -Ib şekliyle karşılandığı görülmektedir.

“gızañlâ dèyvesiñ.” Balıkesirağz.-610

dè-Ø-**y**+ve-Ø-

Bu örnekte -yi şekilli zarf fiil ekindeki /i/ sesinin düşmesi sonucu, fonksiyonu -y şeklinin karşılaması dikkat çekmektedir.

“ondan_sōra kağarlar tağılu kiderler.” Trabzonağz.-96

tag-ıl-Ø-u kid-Ø-

“...boyuk oğlini çağırarağ demiş...” Uşhağz-158

çağır-Ø-arağ de-Ø-

Bağlama-Aktarma Zarf Fiil Eki

“yorıyur tiyin kü ešidip balıkdağı tağıkmiş...” KT-D/12

ti-Ø-yin ešid-Ø-

“...ağar aytıp bir atlığ barmış tiyin ol yolın yorisar unç tedim...” T-1D/7

ayt-Ø-ıp bar-Ø-

“toğan kuş tenriden kodı tabışğan tipen kapmış...” IB-44

ti-Ø-pen kap-Ø-

“...kağım sabın tıñlayın tip kelmiş...” IB-58

ti-Ø-p kel-Ø-

“yumuşçı bakıp aydı bir erturur

sözüm bar tuşayın tiyü yol kolar” KB-184B/11

ti-Ø-yü kol-Ø-

“ol zamān kim pādišāh luṭf eyledi

kün diyüp kudret diliyle söyledi” G-L.217a/2

di-Ø-yüp söyle-Ø-

“...ortaya atarlar böyle!.. diye söve saya yanımızdan uzaklaştı.” MT-63

di-Ø-ye söv-Ø-

“...sorāyruḳ is_midir, cis_midir diyin.” Trabzonağz.-165

di-Ø-yin sor-Ø-

Bağlama-Hal Zarf Fiil Eki

“...kağım ilteriš kağanığ ögüm il bilge katunığ tenri töpüsinte tutıp yügerü kötürmišerinç...” KT-D/11

tut-Ø-ıp kötür-Ø-

“...ilgerü kūrıgaru sülep tirmiş...” KT-D/12

sü+le-Ø-p tir-Ø-

“köl tigin yadağın oplayu tegdi...” KT-D/32

op+la-Ø-yu teg-Ø-

“toğa ertiš ögüzüg keçe yorıdımız...” KT-D/37

keç-Ø-e yorı-Ø-

“...antağ ödek ökünüp köl tiginig az erin irtürü ı(d)tımız...” KT-D/40

ir-tür-Ø-ü ıd-Ø-

“keyik yiyü tabısğan yeyü olurur ertimiz...” T-1G/1

yi-Ø-yü olur-Ø-

“...edgü söz sab elti kelir...” IB-7

elt-Ø-i kel-Ø-

“...köçürü konturu kelir...” IB-34

kon-tur-Ø-u kel-Ø-

“talım urı yarın açā yasıçin yalım kayag yara urupan yalhusun yoriyur...” IB-40

ur-Ø-upan yorı-Ø-

“niçe kim tirisen bular boynuğa hamāyil boluban seni yildürür” GT-145(73a)/12

bol-Ø-uban yildür-Ø-

“yok irse imdi bī-tākatlık itsem

başımni alıban bir sarı kitsem” FŞ-261b/4

al-Ø-iban kit-Ø-

“... oğuz kağan çamat (6) atup aña atlağı tiledi...” OK-U.15/5-6

at-Ø-up at+la-Ø-

“tonına bakdıqça göñli şād olur

kayğudan her dem teni āzād olur” G-L.251a/8

bağ-Ø-dıqça ol-Ø-

“Fakat vatan içindir diye sızıldanmadan sineye çektik.” MT-45

sızıl+dan-ma-dan çek-Ø-

“Eğilerek alıyorum.” MT-141

eğil-Ø-erek al-Ø-

“Çardaklardaki yapraklar kırmızının en son haline doğru ağır ağır kızara kızara, kırmızının renk oyunları içinde, düşmeden evvel ne kadar sallanıp durdular.” SK-69

kız+ar-Ø-a salla-n-Ø-

“Çamurda yüzerekten yer değiştireceksin.” DA-21

yü-Ø-erekten değış-tir-Ø-

“Sedirde yatanlara suratını buruşturunak baktı.” DA-55

bur-uş-tur-Ø-arak bak-Ø-

“ğırık ayānnan böle dırmalanı dırmalanı topraK dereden çıkıp gel̄miş.” Muğlaağz.-195

dırma-la-n-Ø-ı çık-Ø-

“biz buğdey olereK seçeriz...” Muğlağz.-232

ol-Ø-ereK seç-Ø-

“para ollārahdan bi bāşış v̄er̄ille...” Bartınağz.-147

ol-Ø-lārahdan v̄er-Ø-

“...bunnağ gel̄idin hed̄iye olalak.” Bartınağz.-149

ol-Ø-alak gel-Ø-

“ama böle saÇ sakal bırağıP üsdüñü başıñnı şe_abıb neye getirec̄iK ki bu?”

Balıkesirağz.-409

bırağ-Ø-ıP getir-Ø-

Hal Zarf Fiil Eki

“kağanladuk kağanın yitirü ıd̄m̄ış...” KT-D/7

yit-ir-Ø-ü ıd-Ø-

“...kūrıgaru temir kağığka tegi süleyü birm̄ış tabğaÇ kağanka ilin törüs̄in alıbm̄ış...” KT-

D/8

sü+le-Ø-yü bir-Ø-

al-Ø-ı bir-Ø-

“...çintan ıgaÇ üze olurupan meñileyürmen...” IB-4

olur-Ø-upan meñi+le-Ø-

“usanıp yorıdım okıdım üküş

ölüm tuttı bardım kelir üş saña” KB-102A/17

usan-Ø-ıP yorı-Ø-

Hal-SebeP Zarf Fiil Eki

“tiyin türük bodan üçün tün udımadım...” KT-D/27

ti-Ø-yin udı-ma-

“...yerçi yer yañılıp boğuzlantı...” T-1K/2

yañıl-Ø-ıP boğuz-la-n-Ø-

“...yağlığ kamaÇ bulupan yalgayu tirilm̄ış...” IB-13

yalğa-Ø-yu tir-il-Ø-

“çünkü allah rah̄metin buldı bular

ol keremden utanup öldi bular” G-2L.127b/9

utan-Ø-**up** öl-Ø-

“halk anuñla dünyā kesbi idinür

ol ne eskir işlenüben ne sınır” G-2L.199a/9

iş+le-n-Ø-**üben** sın-Ø-

“gavur uğarı basmasın diynine ya da kimi aşşāya èniyi kimi uğarı vurduklarını vuriyle.”

Trabzonağz.-164

di-**ynine** vur-Ø-

“işde çıkdık, biz şimdi o çocuklar okusun diyni.” Trabzonağz.-433

di-Ø-**yni** çık-Ø-

Hal-Tarz Zarf Fiil Eki

“...sabımın tüketi eşidgil...” KT-G/1

tüke-t-Ø-**i** eşid-Ø-

“...anta kalmış yir sayu köp toru ölü yorıyur ertig...” KT-G/9

tor-Ø-**u** yorı-Ø-

öl-Ø-**ü** yorı-Ø-

“...tabğaçğı begler tabğaç ātin tutupan tabğaç kağanka (8) körmiş...” KT-D/7-8

tut-Ø-**upan** kör-Ø-

“...tirilip yetmiş er bolmiş...” KT-D/12

tir-il-Ø-**ip** bol-Ø-

“...tonja tigin yoğınta [...] egire tokıdım...” BK-D/31

egir-Ø-**e** tokı-Ø-

“...üç oğuz süsi basa kelti...” BK-D/32

bas-Ø-**a** kel-Ø-

“...öñüg yoğuru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsız keçdim...” BK-GD/1

yoğur-Ø-**u** yorı-Ø-

“... köl tigin ağıtıp tonra bir oğuş alpağı on erig tonja tigin yoğınta egerip ölürtümüz...”

KT-K/7

eger-Ø-**ip** öl-ür-Ø-

“...tanım tüsi tağı tükemezken taluyda yatıpan tapladuğumin tutarmen...” IB-3

yat-Ø-**ıpan** tut-Ø-

“...kuş oğlı uça āztı...” IB-15

uç-Ø-**a** āz-Ø-

“tüzü işlerine yeme ök adın

tegürsü selāmım tutçı kesmedin” KB-34B/16-35A/1

kes-me-**din** teg-ür-Ø-

“sınayu körübilmeşe er bilig

kişike samağu anı ay silig” KB-143B/11

sına-Ø-**yu** kör-Ø-

“peygāmbar ‘as bedr toķuşında bir kāmçı birle ‘ukāşeni bilmedin urmış...” NF-86/6

bil-me-**din** ur-Ø-

“...yıkıla tura kiter idi...” GT-51(26a)/5

tur-Ø-**a** kit-Ø-

“birlik içre kim ne devlet buldılar

biriküben niçe yoldaş oldılar” G-L.16b/8

birik-Ø-**üben** ol-Ø-

“Hazan ki durmadan evrâk-ı sû-be-sû dökülür...” EŞR-47

dur-ma-**dan** dök-ül-Ø-

“Taş, yuvarlana yuvarlana gediği bulmuştu.” MT-46

yuvar+la-n-Ø-**a** bul-Ø-

“Öyle sanıyorum ki, hepimize acıyarak bakar.” SK-16

acı-Ø-**yarak** bak-Ø-

“Yüzerek gidelim mi?” SK-27

yüz-Ø-**erek** gid-Ø-

“...sabit bir fikirle söylüyorcasına kimseye bakmayarak; hatta söylediğine vâkıf olmayarak devam ediyor...” MS-19

söylü-Ø-**yorcasına** ed-Ø-

“...vücudunu mukavemet mümkün olmayan bir kuvvetle erite erite dağıtıyor gibiydi.” MS-23

erit-Ø-**e** dağıt-Ø-

“...benden daha akıllı olduğunu ortaya koyarcasına benim sözümü ‘Buna bu tavsiye de dahil’ diyerek karşıladı.” NKH-12

koy-Ø-**arcasına** karşı+la-Ø-

“Emeğimi hüsrana uğramaksızın sarfedebileceğim bir alana çekilmeye...” NKH-13

uğra-ma-**ksızın** sarfed-Ø-

Hal-Yetkinlik Zarf Fiil Eki

“...ötūken yiş olursar bengü il tuta olurtaçisen...” KT-G/8

tut-Ø-a olur-Ø-

“...sü sülepen tört bulundakı bodanıĝ ƣop almiş...” KT-D/2

sü+le-Ø-pen al-Ø-

“...anı yañıp türĝi yargun költe bozdumuz...” KT-D/34

yañ-Ø-ıp boz-Ø-

“...türūk bilge ƣaĝan türūk sir bodanıĝ oĝuz bodanıĝ igidü olurur...” T-2K/4

igid-Ø-ü olur-Ø-

Hal-Yoksunluk Zarf Fiil Eki

“...igidmiş ƣaĝanının sabin almatin yir sayu bardıĝ...” KT-G/9

al-ma-tin bar-Ø-

“...bunça işig küçüĝ birtükgerü saƣınmatı türūk bodan ölüreyin uruĝsıratayin tir ermiş...”

KT-D/10

saƣın-ma-tı öl-ür-Ø-

“türūk bodan ƣanın bulmayin tabĝaçda adrılı...” T-1B/2

bul-ma-yin adrıl-Ø-

“...tuymatın tuzak(ƣ)a ilinmiş...” IB-61

tuy-ma-tın il-in-Ø-

“...héç su’āl ƣisāb körmedin ka‘be birle cümle hācīlar uçmaħƣa (12) kirgeyler...” NF-

272/11-12

kör-me-din kir-Ø-

“kiçeler uyumayın ‘acāyip ĝarāyib laṭīfeler aytur idi” GT-265(133a)/10

uyu-ma-yın ayt-Ø-

“...uyuyan yüzünü çekinmeden seyrediyorum.” MT-96

çekin-me-den seyred-Ø-

“...doĝru ve yanlış ve çok defa en doĝrusunu araştırmadan yazmıştır.” E-106

araştır-ma-dan yaz-Ø-

Şart Zarf Fiil Eki

“...kim kim nefis ārzūlarını men‘ ƣılır bolsa şübhelig ta‘āmlardın saƣlanu bilgey...”

NF-300/10

bol-Ø-sa sak+la-η-Ø-¹⁰⁶

“kişi kim içse himmet bezmidin cām

tapar ol cāmдын kāmın ser-encām” FŞ-242a/28

iç-Ø-se tap-Ø-

“Hâkan ki at sürünce bir iklîm-i düşmene

Pîş u pesinde mahşer-i tîg ü teber gelür” EŞR-4

sür-Ø-ünce gel-Ø-

Aşağıdaki örnekler -DİkçA zarf fiil ekinin alt şekillerinden bazılarıdır. Bu şekiller morfofonetik karşıtlık içerir:

“Doldukça doldu gözleri eşk-î firâk ile...” EŞR-10

dol-Ø-dukça dol-Ø-

“Merkezefendi’ye gittikçe birkaçının hâlâ ayakta duran mezar taşlarına rastladım...” MT-9

git-Ø-tikçe rast+la-Ø-

“Çalıştıkça açıldı, gelişti.” SK-26

çalış-Ø-tıkça aç-ıl-Ø-

“...onları sırası geldikçe anarız...” SK-106

gel-Ø-dikçe an-Ø-

“memleket gitdukçe yoksullaşiyor.” Trabzonağz.-48

git-Ø-dükçe yoksul+la-ş-Ø-

Şart-İhtimal Zarf Fiil Eki

“...ıraq erser yablağ ağı birür yağuk erser edgü ağı birür...” KT-G/7

ıraq+Ø+Ø+er-Ø-ser bir-Ø-

“...bir todsar açışık ömezsen...” KT-G/8

tod-Ø-sar ö-me-

“ki kayda bar ise bir hîle peyvend

kıyâmetka digin bolğay aña pend” FŞ-275a/32

bar+Ø+Ø+i-Ø-se bol-Ø-

“ni bolğay rahm itip cānımnı alsan

ol aynıñ küyü tofrağığa salsan” FŞ-282a/28

al-Ø-san bol-Ø-

¹⁰⁶ -sA şekli için bakınız: Turan (2024: 281)

“tā gönüller uymayınca bir yere

rahmetine taşrının kıanda ire” G-L.24b/2

uy-ma-**yınca** ir-Ø-

“her kim dostı severise dostdan yaña gitmek gerek

işı güci dost olıcaķ cümle işden uzak olur” YE-F.64a/5-6

ol-Ø-**ıcaķ** ol-Ø-

“Bir gün ser-i kûyundan eğer geçsek o mâhın

Billâh o çemenzâr yanar dâmenimizden” EŞR-32

geç-Ø-**sek** yan-Ø-

“Hangisini istesem, evelallah, ayağımın altına alır evire çevire tepeliyebilirdim.” MT-5

iste-Ø-**sem** al-Ø-

“Nerede yakalarsam orada kucaklarım onu.” SK-1

yakala-Ø-r+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-**sam** kucak+la-Ø-

“Böyle olunca teknemizin ağırlığıyla tebdili mekân eden suyun hacmi nedir?” SK-15

ol-Ø-**unca** ne+Ø+Ø+dir-Ø-

“Şu köyün yolunu da bir yapsalar ne farkı kalır bir İsveç köyünden bilmem.” SK-31

yap-Ø-**salar** kal-Ø-

“...tatarcık, sinek yutarmış diye bir yerde mi okudum, yoksa gelişigüzel uyduruyor muyum?” SK-113

yok+Ø+Ø+Ø-Ø-**sa** uy-dur-Ø-

“Hiçbir şey yazamam. Ziyafet verilmeyince bir satır yazı yok.” MS-11

ver-il-me-**yince** yok+Ø+Ø+Ø-Ø-

“Elini versen parmaklarını eksik bulursun.” MS-15

ver-Ø-**sen** bul-Ø-

“...sonra kendini savunuyormuş gibi gittikçe heyecanlanmıştı.” DA-35

git-Ø-**tikçe** heyecan+la-n-Ø-

“kelmesa gidi kedirir.” Trabzonağz.-163

kel-me-**sa** gid-Ø-

“...na varisa sanda var.” Uşhağz-131

var+Ø+Ø+i-Ø-**sa** var+Ø+Ø+Ø-Ø-

Şart-İkaz Zarf Fiil Eki

“yazı kōnayin tiser türük bodan ölsikig...” KT-G/7

ti-Ø-ser öl-Ø-

“ol yergerü barsar türük bodan ölteçisen...” KT-G/8

bar-Ø-sar öl-Ø-

“bu kün kodmağınça hevâ ârzular

yarın bulğu ermez özüm edgüler” KB-146B/12

kod-ma-ğınça bul-Ø-

Bu ek daha sonraki dönemlerde /G/ sesinin yutulması ve /ç/ sesinin ötümlüleşmesi sonucu -IncA şekliyle karşılanmaktadır.

“anın kılisa sözine her kim inkâr (12) cehennemde bolur dâyim yiri nâr” GT-150(75b)/11-12

kıl-Ø-sa bol-Ø-

Şart-Kesinlik Zarf Fiil Eki

“...türük kağan ötüken yiş olursar ilte buñ yok...” KT-G/3

olur-Ø-sar yok+Ø+Ø+Ø-Ø-

“bu devlet esürse adın adlumas

ölüm tutmağınça udir odlumas” KB-190B/13

tut-ma-ğınça udi-Ø-

“...ebedâ yahşı bolmaz haq te‘âlâ keçürmeğinçe...” NF-299/1

keç-ür-me-ğınçe bol-ma-

“yaman ‘âdet tabî‘atta otursa (8) ol andan kitmeyiser ölmeyinçe” GT-157(79a)/7-8

öl-me-yinçe kit-me-

“ölgünçe ol ir niyâz içinde bolısar” GT-211(106a)/3

öl-Ø-günçe bol-Ø-

“ataña eygölük ni kıldıñ ise (4) anı tutqıl tama‘ oğlıñdan iy pır” GT-270(135b)/3-4

kıldıñ+Ø+i-Ø-se tut-Ø-

“ki cüft atın qaşıda tutsa bolmas

bu sözni girdige yavutsa bolmas” FŞ-275a/6

tut-Ø-sa bol-ma

“kadeh şahlıgdın artuqtur közümge

kılay zulm ilge kılğınça özümge” FŞ-252a/18

kıl-Ø-ğınça kıl-Ø-

“eylük idene bular eylük ider

güci yitdükçe yola toğru gider” G-L.88a/5

yit-Ø-**dükçe** gid-Ø-

“yidi dürlü reng içinde cevheri

göricek anlar bilür ol cevheri” G-2L.48a/3

gör-Ø-**icek** bil-Ø-

“vāsītā olmayınca ol ḥabīb

degmedi ḥaḳdan bulara bu naşīb” G-2L.157b/10

ol-ma-**yınca** deg-me-

“Makbûl isen hitâbına herkes kulak tutar...” EŞR-84

makbûl+Ø+Ø+i-Ø-**sen** tut-Ø-

“...arkadan vurulmazsa yüzyıl yaşayacağını, çok şanslı işler yapıp başına çok büyük bir taç giyeceğini söylemişti.” DA-5

vur-ul-ma-z+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-**sa** yaşa-Ø-

“Sadece ‘öz’ denince evrensel öz anlaşılır.” NT-22

de-n-Ø-**ince** anla-ş-ıl-Ø-

“...bu ipek peştâmalı bâlayıncı çok güzel olullardı.” Trabzonağz.-48

bâ+la-Ø-**yıncı** ol-Ø-

Zaman-Eşzamanlık Zarf Fiil Eki

“...tanım tüsi taķı tükemezken taluyda yatıpan tapladuķumin tutarmen...” IB-3

tüke-me-z+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-**ken** yat-Ø-

“yağıda kür aslan yüreki kerek

ķarıştuķta esri bileki kerek” KB-65A/11

ķarış-Ø-**tuķta** kerek+Ø+Ø+Ø-Ø-

“törüçe yorisa tapuğ kılsa öz

kirürde çıkarda köni tutsa köz” KB-84B/12

kir-Ø-**ürde** tut-Ø-

çık-Ø-**arda** tut-Ø-

“sewinçlüğ tidükte saķınç keldürür

saķınçlığ tise bu sewinç keldürür” KB-160A/2

ti-Ø-**dükte** kel-Ø-

“...bir kün özi at minip barurda élgidin ķamķısı tüşti...” NF-199/13

bar-Ø-**urda** tüş-Ø-

“...mehdî hecke barmışda medîneke kirdi...” NF-207/14

bar-Ø-**mışda** kir-Ø-

“...bir kimerse namâz içinde mehâsini (12) birle oynayur erken peygâmbar ‘as anı kirdi...” NF-247/11-12

oyna-Ø-yur+Ø+Ø+Ø+er-Ø-**ken** kör-Ø-

“...ol ta‘âm kapuğdın maña kelginçe zâlim (9) kuvvatı birle keldi...” NF-297/8-9

kel-Ø-**ginçe** kel-Ø-

“...seniñ atañ ağır taş astından (12) tepreñinçe kirek benim atam cennetke kirmiş bolğay...” GT-299(150a)/11-12

tepreñ-Ø-**inçe** bol-Ø-

“körüngeç ol cemâl-ı ‘âlem-ârâ
anıñ mañlûbı boldı âşkârâ” FŞ-268a/14

kör-ün-Ø-**geç** bol-Ø-

“köz açkaç kördi şâpûr-ı hazînni
yana yâd itti ferhâd-ı güzînni” FŞ-284a/2

aç-Ø-**kaç** kör-Ø-

“...oğuz kağan (9) anı kördükte usı qalmadı...” OK-U/8-9

kör-Ø-**dükte** qal-ma-

“ol doğıcaq putlar oldı ser-nigün
cümle putlar serveri oldı zebün” G-L.13a/1

doğ-Ø-**ıcaq** ol-Ø-

“tersâlar tapuya gelür hükm ısları zebün olur
tağlar taşlar secde kıılır göricegez dervîşleri” YE-F.197b/11-197a/1

gör-Ø-**icegez** kııl-Ø-

“Görünce âyine-î neşvesinde lâhûtu
Kemâl-i vecd ile kurbân olur gönül gönüle” EŞR-19

gör-Ø-**ünce** ol-Ø-

“Meyhane duvarlarına can verirkenki dülger balığının korkak ve masum rengini boyayan bulunur mu içinde?” SK-123

ver-Ø-ir+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-**kenki** boy-Ø-

“meñmet ağışam avdan gelende uşağı gördi.” Vanağz.-6

gel-Ø-ende gör-Ø-

“...arabeynen gelişini görüncek, gocamın hatırına bi_şey gelir deye...” Eskişehirāğz.-117

gör-Ø-üncek gel-Ø-

“habar alıncek bunu çandırılā doleşiyoru.” Muğlaāğz.-195

al-Ø-incek doleş-Ø-

“...gocu ğarı ğan duteyinci göcu ğarı düşmüş...” Muğlaāğz.-196

dut-Ø-eyinci düş-Ø-

“gız hora gidip bura gidēkene ni köpeg ürüPbatan yē varımış.” Muğlaāğz.-203

gid-Ø-ē+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-kene ürü-Ø-

“ğarının ğızına bakarıka uyüvēmış.” Muğlaāğz.-287

bak-Ø-ar+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-ka uyü-Ø-

“...çalışırke ellerimiz çatlar.” Trabzonaāğz.-53

çalış-Ø-ır+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-ke çat+la-Ø-

“burda ilk_baħar gelmekte tarlalarda oliyir.” Trabzonaāğz.-270

gel-Ø-mekte ol-Ø-

“...bir çayun kenarunda geziyikan baħmış...” Uşhaāğz.-141

gez-Ø-iyi+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-kan baħ-Ø-

Zaman-Öncelik Zarf Fiil Eki

“başlayu kırkız kağanıĝ balbal tikdim...” KT-D/25

baş+la-Ø-yu tik-Ø-

“yatıĝ ewke ıdma çıkarma tişig

katılmazda aşnu sınaĝıl kişig” KB-33B/2

kat-ıl-ma-zda sına-Ø-

“peygāmbar toĝmazdın aşnu vefāt bolup turur erdi...” NF-3/13

toĝ-ma-zdın bol-Ø-

“...munça terbiyet kılıp imān keltürmedin āħiratka barĝanıĝa üküş kađĝurdı...” NF-6/1

keltür-me-din bar-Ø-

“başıma derd çikmestin burun tıĝ

bu dem bezm-i neşāṭī eylegil yıĝ” FŞ-246a/26

çik-me-stin ey+le-Ø-

“illere irür eli şunmaziken

söylenüdur sözleri dinmeziken” G-2L.163a/8

din-me-z+Ø+Ø+Ø+i-Ø-**ken** söyle-n-Ø-

“...Her geçen cânâna peyvest olmadan candan geçer” EŞR-39

ol-ma-**dan** geç-Ø-

“Yeni sözler buldum bir nice seni görmeyeli...” CS-31

gör-me-**yeli** bul-Ø-

“men ğideri devran dönmiş” Vanağz.-39

ğid-Ø-**eri** dön-Ø-

“...dünya kurulduhta beri eşittiğime türkmenlerden gelme...” Malatyaağz.-300

kur-ul-Ø-**duhta** gel-Ø-

“benim Peyim yedi senedir éleli.” Trabzonağz.-135

él-Ø-**eli** yedi sene+Ø+Ø+dir-Ø-

Zaman-Sonralık Zarf Fiil Eki

“...yağru köntükda kisre ańıg bilig anta öyür ermiş” (KT-G/5)

kön-Ø-**tükda** öy-Ø-

“...türük bodan olurğalı türük kağan olurğalı şantun balı(k)ka taluy ögüzke tegmiş yök ermiş...” T-1D/1

olur-Ø-**ğalı** teg-Ø-

“...ögüm kıatun ulayu öglerim ekelerim keliñünüm künçuyarım bunça yeme tirigi kün boltaçı erti...” KT-K/9

ula-Ø-**yu** bol-Ø-

“...mısrda kızlık yıl toyğunça yimek (2) yimedi...” GT-344(172b)/1-2

toy-Ø-**ğunça** yi-me-

“nefsi gör kim dünyadan ne dad alur

nefs gedicek tende ne lezzet kalur” G-L.70a/4

ged-Ø-**icek** kal-Ø-

“çün fenā oldum bu kez buldum beķā

ölmeyince bulmadum yol ol ģaķa” G-2L.114a/6

öl-me-**yince** bul-ma-

“Zamān o gül gibi gül görmemiş zamān olalı

Gülün güzelliği dillerde dāstān olalı” EŞR-20

ol-Ø-**alı** gör-me-

“Caddeden çıktıktan az sonra sokaklar daralıp fukaralaşıyor...” MT-93

çık-Ø-**tıktan** dar+al-Ø-

“Yonttuktan sonra tuttum öptüm.” SK-73

yont-Ø-**tuktan** tut-Ø-

“... gagasında iki defa salladıktan sonra üç kere yutkunarak...” SK-86

salla-Ø-**dıktan** yutkun-Ø-

“Dur mevsimi geçince burası yeşillikli bir sofa gibi oturmağa ve uzanmağa müsaittir.” E-42

geç-Ø-**ince** müsait+Ø+Ø+Ø-Ø-

“...ğün gèşdükçe ğanı büyümüş.” Karabükağz.-161

ğèş-Ø-**dükçe** büyü-Ø-

“camıdan çıkTukluyun herkes evine dağılıy...” Malatyaağz.-324

çık-Ø-**Tukluyun** dağıl-Ø-

“öldüğüyne kazma takırdısı ederlerdi.” Malatyaağz.-344

öl-Ø-**düğüyne** ed-Ø-

“...gağdıyın soyna dedi...” Malatyaağz.-269

gağ-Ø-**dıyın** de-Ø-

“beyin yanına gedincik; bey diyo ‘niye geldiniz?’...” Malatyaağz.-358

ged-Ø-**incik** di-Ø-

Sıfat Fiil Eki¹⁰⁷

Fiilimsi ekinin alt fonksiyonları arasında en geniş kullanıma sahip tür, sıfat fiil ekleridir. Bu sebeple birçok dil çalışmasında sıfat fiil ekinin işlendiğini görmekteyiz. Ancak çalışmalara bakıldığında, yakın zamana kadar bu ekin ekleşme düzenindeki yeri açısından fonksiyon odaklı bir inceleme yapılmadığı göze çarpmaktadır. Son zamanlarda ise bu çalışmaların dışında ekin mahiyetini ayrıntılarıyla ele alan, şekilden ziyade fonksiyona odaklanan bilimsel çalışmalar yapılmıştır.¹⁰⁸ Dolayısıyla sıfat fiil eki hakkında yapılan çalışmaları ikiye ayırmak mümkündür. İlk grupta şekilci bir bakış açısıyla ve müzmin tartışmalı konularıyla sorgulanmayarak devam ettirilen ve yaygınlaşmış bir hal alan

¹⁰⁷ Alt fonksiyon sınıflamasında Topçu (2011) ve Takoğlu’nun (2017) çalışmalarından faydalanılmıştır.

¹⁰⁸ Gösterme Sıfat Fiil Eki (Turan, 2008), Türkçede Sıfat Fiil Kategorisi (Topçu, 2011), Kutadgu Bilig’de Sıfat Fiil Kategorisi (Takoğlu, 2017), Atasözlerimizde Sıfat Fiil Kategorisi (Özgündüz, 2022) vb.

çalışmalar, ikinci grupta ise morfofonetik-morfofonemik karşıtlık ilişkisini baz alarak yapılan fonksiyon odaklı çalışmalar yer alır.

İlk grubu oluşturan çalışmalarda sıfat fiil ekinin işlevinden sınıflandırılmasına kadar birçok noktada problemler olduğu göze çarpmaktadır. Sıfat fiil ekinin zaman kavramıyla ilişkilendirilerek zaman ekleriyle ayrımının yapılamaması bu konulardan biridir. Mesela Banguoğlu (1995: 422) sıfat fiilin, fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şekli olduğunu söyleyerek bu eki geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek sıfatfiilleri olarak üçe ayırır.¹⁰⁹ Sıfat fiil eklerinin zaman kavramı taşıdığını söyleyebiliriz ancak bu bitimli bir zaman değildir.¹¹⁰

“Elma çürümüştü.” cümlesini ele alalım. Bu cümlede -müş ekinin zamanda noktalama yapmadığı, rivayet fonksiyonu yüklendiği görülmektedir. Nitekim zaman eki olsaydı -tü şekilli geçmiş zaman ekiyle yandaş olması mümkün olmazdı.¹¹¹ Morfofonemik olarak “çürümüş” ekleşmesiyle “çürümüş elma” ekleşmesi arasında bir fark yoktur. Bir örnekte tamlanan görev kategorisindeyken diğer örnekte anlam kategorisindedir. Tamlananın telaffuz edilmemesi olmadığı anlamına gelmez.

Diğer yandan bazı araştırmacıların sıfat fiil eklerini kip olarak değerlendirdiği görülmektedir. Mesela Ercilasun (“Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine”, Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler, 2011: s.: 61) geleyim ve gelelim şekillerinin emir kipinemi yoksa istek kipinemi gireceği konusunda kendi görüşünün emir kipi olduğunu söyler. Topçu (2011: 55) bu konuda kipin çekimli bir fiilde konuşan tarafından yansıtılan tutum olduğunu belirtir. Dolayısıyla bu şekillere kip eki denilemez.¹¹²

Sıfat fiil ekleriyle ilgili bir diğer husus, diğer fiilimsi eklerinin izahlarında da görüldüğü, gibi sıfat fiilin bir ek değil de kelime çeşidi olduğuna dair yanlış algıdır.¹¹³ Bu durum, kelime-ek karşıtlığı bilgisine sahip olunmamasından kaynaklanmaktadır.

¹⁰⁹ Hacıeminoğlu (2008: 163), Timurtaş (2012: 135-137), Köktekin (2008: 128-129) benzer sınıflamalar yapmıştır.

¹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Topçu (2011: 49)

¹¹¹ Bu noktada birleşik zamanlı fiil çekiminin olmadığını hatırlatmak gerekiyor. Bakınız: Turan (1999)

¹¹² Bazı çalışmalarda sadece kipin değil, şahıs eklerinin dahi sıfat fiil eki olarak kabul edildiğini görüyoruz. Mesela Mustafa Argunşah’ın (2009: 53) teklik 3.kişi emir eki olarak aldığı +sU ve +sUn biçimleri emir eki değil şahıs ekidir. Bu ek emir sıfat fiil ekinin kullanıldığı ekleşmelerde üçüncü şahıs eki olarak telaffuz edilir. İkinci şahsın kullanıldığı yerdaş karşıtı damga morfemiyle karşılanır. Çünkü ikinci şahıs emrin verildiği muhatap kişi olduğu için vurgu anlamda toplanır. Üçüncü şahısta ise şahsın muhatap olmaması durumu vurgunun şahıs ekiyle paylaştırılmasına neden olur.

¹¹³ Mesela Şahin’e göre (2011: 74) sıfat-fiiller hareket ve zaman bildirerek nesneleri niteleyen kelimelerdir. Gencan (2007: 434) ise varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat; özne, nesne, tümleç olarak yan önerme kurdukları için de eylem gibi sayılan sözcüklere sıfat-eylem dendiğini söyler.

Bunlarla birlikte, zengin alt fonksiyonlara sahip sıfat fiil ekinin sınıflamasında şekilci bir anlayışın benimsenmiş olması dikkat çeken bir diğer husustur. Birçok araştırmacı ekin alt fonksiyonlarını -mİş, -AcAk vb. şekilleri sayarak sınıflandırır.¹¹⁴ Ancak şeklin fonksiyona bağlanması yanlış sonuçlar verebilir. Mesela “yi-Ø-yecek+yer+Ø” tamlaması ile “yi-yecek+Ø” kelimesinde aynı şekiller bulunmasına rağmen biri sıfat fiil eki, diğeri yapım ekidir.

Verilen örneklerde sıfat fiil ekinin zengin alt fonksiyonlara (morfofonemiklik) ve bunları karşılayan şekillere (morfofonetiklik) sahip olduğu görülecektir.

Alışkanlık Sıfat Fiil Eki

“...kāfırlar andın qorqup pergāmbarkā (6) ūkūş zaḥmat tegūrmes erdiler...” NF-5/17-6/1

tegūr-me-**s**+Ø+Ø+

“... né işke buyursa kıllur erdük...” NF-31/4

kıll-Ø-**ur**+Ø+Ø+

“rūma atlıg çeşmeniñ kuḍusı bar erdi suwı süçüg erdi taqı ol kişilerke bérmez erdi...” NF-135/4

bér-me-**z**+Ø+Ø+

“...men bu işdin qorqar erdim...” NF-105/7

qorq-Ø-**ar**+Ø+Ø+

“...anıñ tég ḥamr içgüçi itler birle béçinler birle oynağuçı neteg ḥalīfa bolğay...” NF-183/15-16

iç-Ø-**güçi**+Ø+Ø+

oyna-Ø-**ğuçı**+Ø+Ø+

Bugün bu şekil G/ sesinin, açıklık uyumundan ötürü yutulmasından dolayı -IcI şeklini almıştır (içici, oynayıcı gibi).

“...umm-i mustih téyür erdiler...” NF-412/14

té-Ø-**yür**+Ø+Ø+

“qatına kıçeler kündüzler oturup laṭifeler sözlep muvāneset kıllur irdiler...” GT-69(35a)/13-70(35b)/1

kıll-Ø-**ur**+Ø+Ø+

¹¹⁴ Gencan (2007: 434), Ercilasun (2014: 210)

“yamanlık kılğan irge eygölük kıl” GT-86(43b)/8

kıl-Ø-**ğan** ir+Ø+

“tama‘bu renglik söz tutmas irdim

cevābım bu şıfat köz tutmas irdim” FŞ-251b/49

tut-ma-s+Ø+Ø+

-z şekli, bu örnekte ötümsüzleşerek -s şeklini almıştır.

“...yılkıları yıl künlerni yir irdi...” OK-U.3/5¹¹⁵

yi-Ø-r+Ø+Ø+

“dilile kılām diyici çokdurur

dilün anda kıymeti hīç yokdurur” G-L.11b/3

di-Ø-yici+Ø+Ø+

Bu örnekte ise -ici şekli vokalle biten bir kelimeye eklendiği için arada gedik dolduran /y/ sesi türemiş, -yici alt şekli oluşmuştur.

“her biri bir dürlü mekr ideridi

ne cefā gelse resūl yudarıdı” G-L.17b/1

id-Ø-**er**+Ø+Ø+

“Yani, burası için kâtiplik dairesinden hiçbir muamele geçmezdi.” MT-41

geç-me-**z**+Ø+Ø+

“...yeniden uyumaya çalışırdım.” SK-23

çalış-Ø-**ır**+Ø+Ø+

“...derslerini büsbütün ihmal eder olmuştu.” MS-84

ed-Ø-**er**+Ø+Ø+

“her gün ava gid̄idi” Vanağz.-5

gid-Ø-**ī**+Ø+Ø+

-ir şekli açıklık uyumu dolayısıyla /r/ sesinin erimesi ve nicelik-nitelik dengelemesi nedeniyle -ī şekliyle karşılanmıştır.

“...bayırda iki yılan boğuşullamış” Eskişehirāğz.-111

boğ-uş-Ø-**ul**+Ø+la+

¹¹⁵ Bu tarz örneklerde -r şeklinin zaman eki olmadığına kanıtlarından biri, sonrasında gelen -ir cevher ek fiilinin yandaşıdır.

Bu örnekte ise -ur şekli kendisinden sonraki ekten dolayı gerilek benzetme ses olayına uğramış ve -ul şekliyle karşılanmıştır.

“...satālāmış...” Muğlaağz.-195

sat-Ø-**ā**+Ø+Ø+

“düvennen sürēdik.” Balıkesirağz.-462

sür-Ø-**ē**+Ø+Ø+

“...küreklan çuvala doldurudular.” Trabzonağz.-270

dol-dur-Ø-**u**+Ø+Ø+

Alışkanlık-Kudret, İktidar Sıfat Fiil Eki

“törütgen idi tapğı ewre ʔodup

törütmişke tapmak bolurmu udup” KB-115A/4

törü-t-Ø-**gen**+idi+Ø+

“meger bir bayāt ol tükel muṣsuzun

muṣuḡ bildeçi ol bağırsak tüzün” KB-116A/3

bil-Ø-**deçi**+Ø+Ø+

“bu ikki tuḥfeni çün taptı ferhād

yaratkaḡa sucūd itti bolup ṣād” FŞ-256a/26

yarat-Ø-**kan**+Ø+Ø+

“kılıp ḥāḡānnı ḡayret lāl u ‘āciz

ki bilmes irdi mundaḡ yirmi hergiz” FŞ-259a/23

bi-me-**s**+Ø+Ø+

“çalaḡ bulaḡdan ʔoruḡmazturur” OK-U.27/3

ʔoruḡ-ma-**z**+Ø+Ø+

“pes bu lengerdūr gemiyi egleyen

gerçi allahdur belādan bekleyen” G-2L.71b/10

bek+le-Ø-**yen**+Ø+Ø+

-GAn üst şekilli sıfat fiil ekinde G/ sesi yutulmuş, ek -An şeklini almıştır (aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi). Bu örnekte vokalle biten kelimeye eklendiği için /y/ gedik dolduran türemiştir.

“buḡluya her yirde firyād iren ol

iş anuḡdur alan oldur viren ol” G-2L.110b/5

al-Ø-**an**+Ø+Ø+

vir-Ø-**en**+Ø+Ø+

“...her meseleyi hallederdi.” SK-107

halled-Ø-**er**+Ø+Ø+

“hindi bizim hanifeler bilmērdi.” Muğlaağz.-403

bil-mē-**r**+Ø+Ø+

Örnekte olumsuzluk ekinden sonra tercih edilen -z şekli yerine, -r şekli kullanılmıştır. Bu, ses denkliği açısından örnek teşkil eden bir durumdur.

Diğerlerinden Ayırma Sıfat Fiil Eki

“...anta kalmış yir sayu köp toru ölü yorıyur ertig...” KT-G/9

kal-Ø-**mış**+Ø+Ø

“...barduk yirde edgü ol erinç...” KT-D/24

bar-Ø-**duk**+yir+Ø

“yılka tegmişig yıdıtmayın...” IB-59

teg-Ø-**miş**+Ø+Ø+

“uzun kıldı elgin yorık kıldı söz

sewer sewmez erse saña açtı köz” KB-182A/2

sew-Ø-**er**+Ø+Ø+

sew-me-**z**+Ø+Ø+

“...peygāambar ‘as’ka bérilgen (14) envārdın zerresi zāhir bolsa erdi...” NF-3/13-14

béril-Ø-**gen** envār+Ø+

“...ol sâ‘atnı istegüçiler tün(6)nün tamāmını oyağlık birle tã‘at ve ‘ibādat birle keçürsünler...” NF-313/5-6

iste-Ø-**güç**i+Ø+ler+

“...bunda kilken-(3)-ler k(i)y(i)k köp köp bunda uçkanlar kuş köp köp irdi” OK-U.3/2-3

kil-Ø-**ken**+Ø+ler+

“kimi halkun düzeridi dirligin

yiyenün hem artururdi erligin” G-L.82a/6

yi-Ø-**yen**+Ø+Ø+

“bu gönül āhır çalap mülkidurur

mülkini sevdük kılına bildürür” G-L.92a/11

sev-Ø-**dük** kıl+Ø+

“buñ güninde şol buñalmış kişiler

şol mededsüz yirde kalmış kişşiler” G-2L.23b/9

buñ+al-Ø-**mış** kişi+ler+

“...Görenler sevdiğin ihrâk-ı bi’n-nâr etti sansınlar” EŞR-38

gör-Ø-**en**+Ø+ler+

“Gerçi o zaman Evkafta sakallı olmayan devede kulaktı.” MT-32

ol-ma-**yan**+Ø+Ø+

“Yemediklerini yiyorlar, giymediklerini giyiyorlar...” MT-71

ye-me-**dik**+Ø+ler+

“gavur uğarı basmasın diynine ya da kimi aşşāya èniyi kimi uğarı vurduklerini vuriyle.”

Trabzonağz.-164

vur-Ø-**duk**+Ø+ler+

Vurguya bağlı olarak bazı örneklerde tamlananın anlam ya da görev kategorisinde kullanıldığını görmekteyiz. Bazı örneklerde ise tamlanan telaffuz edilmemesine rağmen tamlanana ait çokluk eki telaffuz edilmiştir.

Gösterme Sıfat Fiil Eki

Gösterme sıfat fiil ekinin olduğu ekleşmelerde tamlananının telaffuz edilmemesi dikkat çekmektedir.¹¹⁶

“...altun örgin üze olurupan menileyürmen...” IB-1

meñi+le-Ø-**yür**+Ø+Ø+

“er terkleyü kelir...” IB-7

kel-Ø-**ir**+Ø+Ø+

“...bu kün séni inen kaçğuluğ körermen...” NF-16/7

kör-Ø-**er**+Ø+Ø+

“...uçtmañ kapuğını saklayur erdi...” NF-280/10

sakla-Ø-**yur**+Ø+Ø+

“...ol cāriyanıñ çenğini keltürür erken bir abuşkağa satğastı” NF-310/11

keltür-Ø-**ür**+Ø+Ø+

“... yirniñ yıl küni anı köre ay ay ah ah ölerbiz tep ...” OK-U.9/6-7

öl-Ø-**er**+Ø+Ø+

“...Çekmekteyiz kavâfil-i uşşâka meş’ale...” EŞR-61

¹¹⁶ Bakınız: Turan, Z. (2008). “Gösterme Sıfat Fiili” Ahmet Bican Ercilasun Armağanı. Ankara: Akçağ Yayınları, 235-243

çek-Ø-mekte+Ø+Ø+

“Dün kahkahalar yükseliyorken evinizden...” EŞR-69

yüksel-Ø-iyor+Ø+Ø+

“Kolancılar kıydan ‘voli mahalli’ne doğru giderlerken kayık da, deniz de onların peşi sıradır...” SK-23

gid-Ø-er+Ø+ler+

“Uçuşmada gökyüzünde bir sürü eabil...” OV-152

uç-uş-Ø-mada+Ø+Ø+

“pâşah uesteleni...” Vanağz.-3

ueste+le-n-Ø-i+Ø+Ø+

“bi gün patşah hanım sultana diyor.” Vanağz.-26

di-Ø-yir+Ø+Ø+

“gafam fırt dèyivèriyoru...” Muğlaağz.-188

dè-Ø-yi+vèr-Ø-iyor+Ø+Ø+

“... karı gèdiy bi kabağ getiriy tandıra gömüy...” Malatyaağz.-258

gèd-Ø-iy+Ø+Ø+

getir-Ø-iy+Ø+Ø+

göm-Ø-üy+Ø+Ø+

“...bi ğaya var_idi.daş onun üsdünde şiy yiyduk.” Trabzonağz.-218

yi-Ø-y+Ø+Ø+

“burda Konuşuyursun san_dersin o ses tönèr ordan buraya.” Trabzonağz.-353

Konuş-Ø-uyur+Ø+Ø+

Ağızlarda gösterme sıfat fiil ekinin daralma, erime vb. ses olaylarına uğrayarak zengin alt şekillere sahip olduğu görölmektedir.

Gösterme-Adet Sıfat Fiil Eki

“keyik yiyü tabısğan yeyü olurur ertimiz...” T-1G/1

olur-Ø-ur+Ø+Ø+

“...on ékki yıldın soğ ne kim sözlese anlarını bitiyür erdi...” NF-382/9

biti-Ø-yür+Ø+Ø+

“...karşımda bazen âdeta ortaoyunu oynanıyordu.” MT-158

oyna-n-Ø-iyor+Ø+Ø+

“Talat, şimdi bizimle beraber yaşamaktadır.” MT-202

yaşa-Ø-**makta**+Ø+Ø+

“hanı esgiden işleri düşünüyön...” Muğlaağz.-188

düşün-Ø-**üyo**+Ø+Ø+

“öle dëyorulā...” Muğlaağz.-325

dë-Ø-**yoru**+Ø+Ø+

Muğla ağzında birinci örnekte -yor şeklinin sonundaki /r/ sesi erimişken, ikinci örnekte ekin sonunda /u/ sesi türemiştir.

“... deyá” Zonguldakağz.-101

de-Ø-**yá**+Ø+Ø+

“...elli yedi senedir bir arada yaşıyırıl.” Malatyaağz.-335

yaşı-Ø-**yır**+Ø+Ø+

-yor şeklinin vokali, eklendiği kelimenin vokaline bağlı olarak yayınma ses olayına uğramış, düzleşmiş ve daralmıştır.

“...isdeniyu gızla.” Balıkesirağz.-365

isde-n-Ø-**iyu**+Ø+Ø+

“sabālan ölçeKcilē gelō.” Balıkesirağz.-471

gel-Ø-**ō**+Ø+Ø+

Bu örnekte, açıklık uyumu sebebiyle derilme ses olayı meydana gelmiştir. /-iyor/>/ō/

“üzerine ipek peşdemal bālīlardı.” Trabzonağz.-48

bā+l-Ø-**ī**+Ø+Ø+

“sıfta bitiyi kıparāysun irilerini.” Trabzonağz.-354

kop-ar-Ø-**āy**+Ø+Ø+

Gösterme-Olgı Sıfat Fiil Eki

“İsmail’i başımdan atmak istiyordum.” MT-86

isti-Ø-**yor**+Ø+Ø+

“Benim hayretime cevap verir gibi:

-Ben solamas mıdım gelece diye, dedi.” MT-205

ver-Ø-**ir**+Ø+Ø+

“...atlar yürümīdiler.” Vanağz.-4

yürü-m-**ī**+Ø+Ø+

“...bir ailenin çocu olmuyu.” Eskişehirāğz.-117

ol-mu-**yu**+Ø+Ø+

“kaçā sattığını bilmüyüm.” Malatyaāğz.-242

bil-mü-**yü**+Ø+Ø+

Malatya ve Eskişehir āğzında -yor şeklinin son sesinin eridiğini ve ünlüsünün yayınma kuralına bağılı olarak değıştiğini görmekteyiz.

“daşsız tālaları makineler biçiveriyu.” Balıkesirağz.-365

biç-Ø-i+ver-Ø-**iyu**+Ø+Ø+

“...gine gidiyruķ yaylaya.” Trabzonağz.-189

gi-Ø-**īyr**+Ø+Ø+

-yor şeklindeki /o/ sesi yutulmuştur.

“bullavun çocoğı olmiyemiş.” Uşhağz.-117

ol-mi-**ye**+Ø+Ø+

“aşlıķdan ölüyala evde...” Zonguldakağz.-102

öl-Ø-**ūya**+Ø+la+

Gösterme-Tespit Sıfat Fiil Eki

“Fakat ışıklar yandıktan sonra meydana çıkan renkleri ve çizgileriyle gitgide güzelleşiyordu.” MT-208

güzel+leş-Ø-**iyor**+Ø+Ø+

“Seneler var ki kuşlar gelmiyor.” SK-5

gel-mi-**yor**+Ø+Ø+

“...sormağ isdiōsañ...” Muğlaağz.-366

isdi-Ø-**ō**+Ø+Ø+

“ne veriysiz bu kapuda dedim.” Malatyaāğz.-242

ver-Ø-**iy**+Ø+Ø+

“...pilmiyyi.” Trabzonağz.-165

pil-miy-**yi**+Ø+Ø+

İhtimal-İmkan Sıfat Fiil Eki

“...inisi eçisin teg kılınmaduķ erinç oğı ķanın teg kılınmaduķ erinç...” KT-D/5

ķıl-ın-ma-**duķ**+Ø+Ø

“geh kilip kayğı kiter bolsa feraķ bolma melūl” GT-131(66a)/2

kit-Ø-**er**+Ø+Ø+

“içimni derd itip maḥzūn anıḡ dik

ki maḥzūn bolmaḡay mecnun anıḡ dik” FŞ-241a/42

bol-ma-**ḡay**+Ø+Ø+

“çünkü iş bunda ḡaḡa lāyık degül

anda ne olasımız bayık degül” G-L.61b/5

ol-Ø-**ası**+Ø+Ø+

“kim niye lāyıkısa iresidür

bilmezüz kim bize ne viresidür” G-L.61b/9

vir-Ø-**esi**+Ø+Ø+

“...ona acınacak, yahut gülünecek bir şey gibi baktığını görürdüm.” MT-19

acı-n-Ø-**acak**+Ø+Ø+

“...şimdi Yeşilköy’e incek yolcuları düşündüğüm...” SK-2

in-Ø-**ecek** yol+cu+lar+

Aşağıdaki örnekte -ecek şeklinde /e/ sesinin yutulduğu görülmektedir.

“... bi bi yandan bi bīni dutcaḡ da ōle geḡcek” Zonguldakaḡz.-115

geḡ-Ø-**cek**+Ø+Ø+

İhtimal-Varsayım Sıfat Fiil Eki

“...kelir erser kūr ökülür kelmez erser tilig sabıḡ alı olur...” T-1K/8

kel-Ø-**ir**+Ø+Ø

kel-me-**z**+Ø+Ø

“tutayın sen aymış ilig tapḡını

tükel bildim iş tuş bodun kılḡını” KB-145B/7

tut-Ø-**a**+Ø+Ø+

“... ni bolḡay bir niḡe kūn bu menzilde āsāyiş kılsaḡız” GT-246(123b)/5

bol-Ø-**ḡay**+Ø+Ø+

“ne bilürem nolısar aḡvālūmi

ḡarḡa vardum bilmez oldum ḡālūmi” G-2L.112a/3

ol-Ø-**ısar**+Ø+Ø+

“Hangi yüzünü seyredecektin akılsız fellah?” MT-20

seyred-Ø-**ecek**+Ø+Ø+

“Zille çağırılmak elbette işime gelmezdi, gelmezdi amma, ne diyeceksin?” MT-106

di-Ø-**yecek**+Ø+Ø+

“Ya ahabap olsam halim nerelere varırdı?” SK-108

var-Ø-**ır**+Ø+Ø+

İmkan-İhtimal Sıfat Fiil Eki

“...küntüz olursıkım kelmedi...” T-1G/5

olur-Ø-**sık**+Ø+Ø

yigü kedgü miñü at adğır sülük

bulardın çıkar hem yüdürgü kölük” KB-137B/2

yi-Ø-**gü**+Ø+Ø+

“...kelür yıl icāzat béreliñ...” NF-45/9

kel-Ø-**ür** yıl+Ø+

“tevbe kıldım dağı ni kadar kim ‘ömrüm bolğay” GT-122(61b)/2

bol-Ø-**ğay**+Ø+Ø+

“ma‘lum ola arı dirlik nicedür

görine ol mertebe kim yücedür” G-2L.101a/3

gör-in-Ø-**e**+Ø+Ø+

“çünkü sen yoksın senüñ neñ olısar

ne ola hükmi anuñ kim öliser” G-2L.203b/10

ol-Ø-**ısar**+Ø+Ø+

Eski Anadolu Türkçesinde -ısar şeklinin yanında, aynı fonksiyonu karşılayan -(y)AcAk şekli de kullanılmaktadır.

“...tadına doyulmaz bir ömür geçireceğime hiç şüphe yoktu.” MT-19

doy-ul-ma-**z** bir ömür+Ø+

“Bu olur şey değil.” SK-36

ol-Ø-**ur** şey+Ø+

“... burada bulunmasından edilecek istifadeler çoktur.” E-78

ed-il-Ø-**ecek**+istifade+ler+

“mirze mehmedin anasi, nece saḡlaycağını düşündi.” Vanağz.-6

saḡ+la-Ø-**yağ**+Ø+Ø+

“...bilem̃icin...” Muğlaağz.-325

bil-Ø-e+Ø-m-**īci**+Ø+Ø

Olumsuzluk ekiyle -ecek şeklinin yandaş ekleşmesi sonucu açıklık uyumundan ötürü nicelik-nitelik dengelemesine bağlı olarak büzülme meydana gelmiştir. me+yecek>mī

“geliceg nesile teslim idmiş.” Muğlaağz.-366

gel-Ø-iceg+nesil+Ø+

İstek-Eğilim Sıfat Fiil Eki

“...muña né hased kılayın...” NF-420/6

kıl-Ø-a+Ø+Ø+

“ni yañlıg digebiz bu söz cevābın

ki hūd ol dip işitmiş öz cevābın” FŞ-276b/39

di-Ø-ge+Ø+Ø+

“anlatiyin ölüm.” Karabükağz.-162

anla-t-Ø-i+Ø+Ø+

“...sene añladıverēn.” Balıkesırağz.-603

añ+la-d-Ø-ı+ver-Ø+ē+Ø+Ø+

“boyle bi_şey yapa_da gēyinasın.” Trabzonağz.-286

gēy-in-Ø-a+Ø+Ø+

İstek-Emir Sıfat Fiil Eki¹¹⁷

“...sabımın tüketi eśidgil...” KT-G/1

eśid-Ø-Ø+Ø+Ø+

“tığ at kudrūkın tığüp tigret...” IB-50

tigre-t-Ø-Ø+Ø+Ø+

“...ey musulmānlar keliñler...” NF-73/15

kel-Ø-Ø+Ø+Ø+

“yana k̄areñga hem mindin selām it

ni kim peygām kılğumdur tamām it” FŞ-290b/21

it-Ø-Ø+Ø+Ø+

İstek-Emir/İntizar Sıfat Fiil Eki

“bu kün husrev ki haķ birsün cezāsın

bu kişverdin yıraķ salsun belāsın” FŞ-278a/4

bir-Ø-Ø+Ø+Ø+

¹¹⁷ İstek-Emir sıfat fiil ekini karşılayan şekil daima Ø morfemidir. Emir isteğin en yoğun hali olduğu için, karşıtlık gereği, vurguyu dağıtmamak adına ek telaffuz edilmez. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Turan (2008)

“küzüm çıksun sini körgünçe mundağ
kisilsün til sözün sürgünçe mundağ” FŞ-295a/40

çık-Ø-Ø+Ø+Ø+

“...Dolmasun bîhûde sâgar açmasun bîhûde gül...” EŞR-79

aç-ma-Ø+Ø+Ø+

“Bir daha gelirsem ayaklarım kırılsın!” MT-58

kır-ıl-Ø-Ø+Ø+Ø+

“Düşünürsem Allah canımı alsın!” SK-69

al-Ø-Ø+Ø+Ø+

İstek-Emir/Temenni Sıfat Fiil Eki

“...teñri yarlıkazu...” KT-D/29

yarlıka-Ø-Ø+Ø+Ø+

“...etiñ kütluğ bolzun...” IB-23

bol-Ø-Ø+Ø+Ø

“...tamğa bizge bolsun” OK-U.11/8

bol-Ø-Ø+Ø+Ø+

“Allah yolunuzu açık etsin, diye bağırıyordu.” MT-14

et-Ø-Ø+Ø+Ø+

İstek-Emir/Varsayım Sıfat Fiil Eki

“bu kün ya yarın tut yumulsa bu köz

silerniñ du’âka bolur muñluğ öz” KB-191B/9

tut-Ø-Ø+Ø+Ø+

“eger ol peyker olsun zışt yâ hûb

veger mekrüh bolsun yoksa mergüb” FŞ-241a/14

bol-Ø-Ø+Ø+Ø+

“Ne zararı var size? Varsın, bir de öylesi bulunsun...” SK-114

bul-un-Ø-Ø+Ø+Ø+

“Horoz ne kadar ötersen ötsün, civciv tavuğun dıkdığına bakar.” NKH-54

öt-Ø-Ø+Ø+Ø+

İstek-Gereklik Sıfat Fiil Eki

“seniñden uluğrağ sözün sözlese

sözün barça qodğu anı tıñlasa” KB-125B/15

tır+la-Ø-sa+Ø+Ø+

“kayu iş kılıp bilmese ol tatığ

kodubirgü ançan ay bilgi batığ” KB-120B/12

kod-Ø-u+bir-Ø-gü+Ø+Ø+

“şerhi birle ol dahı gelsün dile

kim bilesin bu işi kıldan kıla” G-2L.90b/3

bil-Ø-e+Ø+Ø+

“bekleye dīn ehlini ‘adliyle

besleye yoğsulları bezliyle” G-2L.200a/7

bek+le-Ø-ye+Ø+Ø+

“Kapılar açılınca başlayan hücumu nasıl anlatmalı?” MT-68

anla-t-Ø-malı+Ø+Ø+

“Resim yaparken, evvela muhiti çizeceksiniz.” SK-28

çiz-Ø-ecek+Ø+Ø+

İstek-Heves Sıfat Fiil Eki

“...türük bodan ölüreyin uruğsıratayin tir ermiş...” KT-D/10

öl-ür-Ø-e+Ø+Ø

“...anı yoğlatayin tedi...” T-1K/7

yoğ+la-t-Ø-a+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-Ø+yi+n

“...kâşki men yigit bolsa erdim...” NF-9/1

bol-Ø-sa+Ø+Ø+

“men olâdım baş gözelin serdârı” Vanağz.-38

ol-Ø-â+Ø+Ø+

İstek-Niyet Sıfat Fiil Eki

“kamuğ bulğanuknı süzeyin tise

özün süzgü bodnuğ süzülge basa” KB-163B/5

süze-Ø-e+Ø+Ø

“... eger tanrı ‘ömr bérse bargaymen tedi...” NF-23/2

bar-Ø-ğay+Ø+Ø+

“...vaşıyyatlarım bar halayıqlarğa aytayın...” NF-85/10

ayt-Ø-a+Ø+Ø+

“...kur’ännı men okıgayım...” GT-274(137b)/3-4

okı-Ø-**ga**+Ø+Ø+

-GA şekilli sıfat fiil eki, daha sonraki dönemlerde G/ sesinin yutulmasından dolayı aşağıda görüldüğü gibi, -(y)A şekliyle karşılanacaktır.

“Azıcık senin kitabını okuyayım mı baba?” MT-175

oku-Ø-**ya**+Ø+Ø+

“Yol mu yapsak? Yapsak bozuyorlar efendim...” SK-33

yap-Ø-**sa**+Ø+Ø+

“...evvela babani yīm...” Vanağz.-3

y-Ø-**i**+Ø+Ø+

“...ğit baḥım ne yapacaḥsan.” Vanağz.-4

baḥ-Ø-**ı**+Ø+Ø+

“...bi hokka yağ alam.” Malatyaağz.-242

al-Ø-**a**+Ø+Ø+

Van ve Malatya ağzında ekleşme esnasında açıklık uyumu neticesinde erimeler olmuş ve büzülme ses olayı meydana gelmiştir.

İstek-Teklif Sıfat Fiil Eki

“...ol üç kağan ögleşip altun yıs üze qabısalım temiş...” T-1D/3

qabıs-Ø-**alı**+Ø+Ø+

“...yarıs yazıda tirilelim temiş...” T-1K/9

tir-il-Ø-**eli**+Ø+Ø

“allāh adın eytlüm evvel ibtidā

k’andan oldı ibtidā vü intihā” G-L.4a/10

eyt-Ø-**lü**+Ø+Ø+

“küfr ü inkār u gümān terk idelüm

göñlümüz girçeklige berkidelüm” G-L.62a/7

id-Ø-**elü**+Ø+Ø+

“şimdi ğelaḥ mize meḥmedin meseline.” Vanağz.-4

ġel-Ø-**a**+Ø+Ø+

Olgu Sıfat Fiil Eki

Olgu üst fonksiyonunu ve bu üst fonksiyona bağlı alt fonksiyonları karşılayan sıfat fiil eklerinin farklı şekillilik açısından zenginliği dikkat çekmektedir. Bu açıdan aşağıdaki

ekleşmeler, bir fonksiyonun farklı şekillerle karşılanabildiğine, dolayısıyla şeklin fonksiyon açısından bağlayıcı olmadığını delil oluşturur.

“...hoş āvāz kirek kim dāvūdī nağme bilen (12) uçar kuşnı aḡar sunı tıyğay...” GT-195(98a)/11-12

uç-Ø-**ar** kuş+Ø+

ak-Ø-**ar** su+Ø+

“...kiçken kārṽānnı urup yol kesip (3) otururlar...” GT-24(12b)/2-3

kiç-Ø-**ken** kārṽān+Ø+

“cibrīl eytdi ḡazret öñinde duran

bir naẓarda biñ kezin ḡudret gören” G-2L.127a/1

dur-Ø-**an**+Ø+Ø+

“Bir hayli yıldır açtığı yok gonca-î gülün

Feryâdı gelmez oldu bu gülşende bülḡülün” EŞR-34

gel-me-**z**+Ø+Ø+

“Dalgın geceler!...” EŞR-66

dal-Ø-**gın** gece+ler+

“...Osmanlılar bölgede Macaristan’a karşı saldırgan siyasetlerine yeniden başlayacaklardı...” OH-86

sal-dır-Ø-**gan**+siyaset+Ø+ler+

Olgu-Adet Sıfat Fiil Eki

“...bödke körügme beglergü yañıltaçısız...” KT-G/11

kör-Ø-**ügme**+beg+ler

“...yinçü (ö)güzüg keçe tinsi oğlu aytıgma beñilig ek tağığ...” T-2B/9

ayt-Ø-**ıgma**+tağ+Ø

“fesād fışḡ idisi atandı eren

bor içmez kişi atı boldı saran” KB-9B/5

iç-me-**z**+kişi+Ø+

“ḡanı bu ḡarānıḡ ḡarām tigüçi

ḡarāmıḡ ḡodup bir ḡelāl yigüçi” KB-9B/9

ti-Ø-**güçi**+Ø+Ø+

“yitişgen il niçedür alğan irmiş...” FŞ-242b/10

al-Ø-**ğan**+Ø+Ø+

“bolup her dāy ger gerdūnga peyvest

kalıp bil urğuçı balçıg ara pest” FŞ-247b/15

ur-Ø-**ğuçı**+ Ø+Ø+

“...altun kağan (9) tegin bir kağan bar irdi...” OK-U.13/8-9

te-Ø-**gen**+bir+Ø+Ø+kağan+Ø+

“dün ü gün içdükleri miḥnetdurur

eyler şanurlar amı ‘işretdurur” G-L.47a/3

iç-Ø-**dük**+Ø+ler+

“Çocuklar, kendileri gibi başkalarına da rahmi olmayan, hasbetenillâh kötülük yapmaktan zevk duyan...” MT-5

ol-ma-**yan**+Ø+Ø+

Olgu-Diğerlerinden Ayırma Sıfat Fiil Eki

“...sebdükümin yiyürmen...” IB-3

seb-Ø-**dük**+Ø+Ø

“...kimerse körmez yerde boğuzlap keltürgil...” NF-428/11

kör-me-**z** yer+Ø+

“...ba‘zısın edā kıldı (7) kağanı üçün bir niçe kün ḥabsde oturdı...” GT-70(35b)/6-7

ka-Ø-**gan**+Ø+Ø+

“...Macaristan’ın Balkanlardaki nüfuz alanının menfaatine oldukları zaman tam manasıyla haçlı seferlerine dönüşüyordu.” OH-49

ol-Ø-**duk**+Ø+lar+

“...tarihçilerin bildirdikleri ve şairlerin tasavvura çalıştıkları hususlar birer hakikatti.” E-56

bil-dir-Ø-**dik**+Ø+ler+

Olgu-Elverirlik Sıfat Fiil Eki

“bu gürühdan geç saña menzil degül

sen durup eglenesi maḥfil degül” G-2L.149b/7

egle-n-Ø-**esi** maḥfil+Ø+

“... Bir yer görür mü çāk-i girībân edilmedik” EŞR-26

ed-il-me-**dik**+Ø+Ø+

“Bunların kırılır cinste olanları o kargaşalıkta bostana taşınırken...” MT-16

kır-ıl-Ø-**ır** cins+Ø+

“... birbirini tutmaz lakırdılar söylemeye başlardım.” MT-27

tut-ma-**z** lakırdı+lar+

“Zavallı çocuklar, benim odadaki, bana bile hayrı dokunmayan, göstermelik kasa gibi kendi tertiplerinden de ümit kesinceye kadar ...” MT-43

göster-Ø-**melik** kasa+Ø+

“...bin tanesi iki yüz elli gram et vermeyen sakaları...” SK-5

ver-me-**yen** saka+lar+

“...sözlerin yanıltıcı olduğuna inandığımdan...” NKH-12

yan-ıl-t-Ø-**ıcı**+Ø+Ø+

“...birçok illerde böyle dikkat olunursa hiss olunur farklar nazara çarpar.” E-35

hissol-un-Ø-**ur**+fark+lar+

“...yamyassı burunlarıyla inanılmaz zenciler...” EVH-35

inan-ıl-ma-**z**+zenci+ler+

Olgu-Oluş Sıfat Fiil Eki

“...erig yerte beşgü taş tokıtdım...” KT-G/13

er-Ø-**ig**+yer+Ø

“...barmış edgü eline kentü yaşıltıg...” KT-D/23

bar-Ø-**miş**+el+Ø

“tegdükin türük begler köp bilirsiz...” KT-D/34

teg-Ø-**dük**+Ø+Ø

“kağanım ben özüm bilge toñūķūķ ötüntük ötünçümin eşidüberti...” T-1G/8

öt-ün-Ø-**tük**+öt-ünç+Ø

“...türük sir bodan yorıduķı bu...” T-2K/3

yorı-Ø-**duķ**+Ø+Ø

“...ķarluķ bodan erür barur erkli yaķı boltı...” KT-K/1

er-Ø-**ür**+Ø+Ø

bar-Ø-**ur**+Ø+Ø

“ay yinçge saķınuķ tilegli inal

munı bulsa bulduņ bu tört neņ tükel” KB-140A/13

saķın-Ø-**uķ**+Ø+Ø+

“yawa ķılmaķıl bu keķer üd kūnūņ

yana bulķu ermez keķigli tūnūņ” KB-117A/4

keç-Ø-**igli**+tün+Ø

“olar barça muṇluḡ bu kūn edgüke
eligleri yetmez yigü kedgüke” KB-196A/6

yi-Ø-**gü**+Ø+Ø+

“...keçgen şahābalarķa du‘ā kıldı...” NF-85/11

keç-Ø-**gen**+şahāba+lar+

“...ol tenlerini ol kızmış taşlar köydürür...” NF-315/17

kız-Ø-**mış** taş+Ø+

“...yaramas sözler (12) sözledi...” GT-17(9a)/11-12

yara-ma-**s** söz+ler+

“...āzār kılgıçı aç közli kim-(6)-erse idi...” GT-281(141a)/5-6

kıl-Ø-**ğıcı**+Ø+Ø+

“eyā ok atķuçı yahşı sakışlap ilk andan at” GT-338(169b)/7

at-Ø-**ķuçı**+Ø+Ø+

“...kim (4) ağızumḡa bakmaz turur bolsa çamat (5) çakıp çerig çekip düşman tutarmen”

OK-U.19/3-4-5

bak-ma-**z**+Ø+Ø+

“...muz taḡlarda köp soḡuk bolupdan ol beg kaḡardan sarunmış irdi...” OK-U.27/7-8-9

bol-Ø-**up**+Ø+Ø+

“hem ķulak işitmedükdür adını

hīç kimesne bilmedükdür dadını” G-L.7a/2

işit-me-**dük**+Ø+Ø+

“süklünüp bişmiş ķuzı söz virdi hem

eytdi benden yime zehr-ālūdeyem” G-L.12b/10

biş-Ø-**miş**+ķuzı+Ø+

“bunları başdan çıkardı mälları

ol sebebden azḡun oldı hālları” G-2L.190b/1

az-Ø-**ḡun**+Ø+Ø+

“Yanan konaktan pek az eşya kurtarılabilmişti.” MT-16

yan-Ø-**an** konak+Ø+

“Süzme bal rengi gözlerime, aḡzıma ve hele çene çukuruma çirkin denemezdi.” MT-20

süz-Ø-**me**+bal+Ø+

“Bu çekingen bakışlar, bu göğüse gitmeye hazırlanan tereddütlü el hareketler...” MT-110
çekin-Ø-**gen** bakış+lar+¹¹⁸

“...kendine bir açık kapı bırakmak için kaçamaklı konuşmuştur.” MT-169
aç-O-**ık** kapı+Ø+

“Kendisinde şimdiye kadar görmediğim oynak ve şakacı tavırla gözlerinden birini kapıyor...” MT-170
oyna-Ø-**k**+Ø+Ø+

“... bir tanıdık görececek olursa gözünü kırpar...” SK-4
tanı-Ø-**dık**+Ø+Ø+

“...Babil’in asma bahçelerinde...” OV-163
as-Ø-**ma**+bahçe+ler+

“ordan Kelme her  halde...” Trabzonağz.-133
kel-Ø-**me**+Ø+Ø+

“... ocuklar çantayı atdikleri  zaman...” Trabzonağz.-191
at-Ø-**dık**+Ø+ler+

“...geçen seneden  alma  ayım var.” Trabzonağz.-383
 al-Ø-**ma**+ ay+Ø+

-ma şekli bu örnekte isim fiil ekini değil, sıfat fiil ekini karşılamaktadır. Çünkü fiil isim tamlaması kurmaktadır. Tamlanan telaffuz edilmese dahi,bağlamdan ve ekin kullanıldığı yerden dolayı bu durum ayırt edilebilir.

Olgu-Tespit/Diğerlerinden Ayırma Sıfat Fiil Eki

“...türük t r s n i  nmi  bodanığ...” KT-D/13
i  n-Ø-**miş**+bodan+Ø

“...  r  aru barışma bardı...” KT-D/24
bar-Ø-**  ma**+Ø+Ø

“...keligme s sin a ıt(d)ım...” BK-D/31
kel-Ø-**igme**+s +Ø

“uduzu ma ulu ı  ad  rti...” T-1B/5
uduz-Ø-**uçma**+ulu +Ø

Rivayet Sıfat Fiil Eki

¹¹⁸ -GAn  ekli sıfat fiil ekini karşılamasının yanında sürüngen kelimesinde olduğu gibi yapım eki şeklini de karşılayabilir.

“...korkma timiś...” IB-2

ti-Ø-**miś**+Ø+Ø

“at edgü tilegil bayat birdi kut

ķutuĝ bulduĝ erse kõñül edgü tut” KB-142A/4

bul-Ø-**duĝ**+Ø+Ø+

“ ‘oşmān razhu bu tüşni kõrdi erse bildi kim şehādat vaķtı yawudı tēp...” NF-134/12

kör-Ø-**di**+Ø+Ø+

Bu örnekte -di şeklinin zaman eki değil, sıfat fiil eki olduğunun kanıtı kendisinden sonra gelen cevher ek fiilidir.

“bir kūn payġāambar ‘as hıdmatında olturmuş erdük...” NF-412/17

oltur-Ø-**muş**+Ø+Ø+

“...üçinç kūn taķı mundaĝoķ (6) témiş erdi...” NF-413/5-6

té-Ø-**miş**+Ø+Ø+

“hired ger boldı irse çāre-peyvend

netice çāredin tapķay hired-mend” FŞ-253b/20

bol-Ø-**di**+Ø+Ø+

“tutuĝ ma‘zūr kim rüsvā bolupmin

dimey rüsvā bolupmin kim ölüpmin” FŞ-261a/38

bol-Ø-**up**+Ø+Ø+

Cihānı verdi idi ihtilāle devrinde” EŞR-17

ver-Ø-**di**+Ø+Ø+i-Ø-

“Ne olduğumu, nereden geldiğimi arayıp sormamışlardı.” MT-38

sor-ma-**miş**+Ø+lar+

“Daha evvel de söyledimdi galiba.” MT-152

söyle-Ø-**di**+Ø+Ø+

Bu örnekte ilk kullanılan -di şekli sıfat fiil ekidir. Zaman ekinden sonra gelen şahıs eki, yer ödünçlemesi nedeniyle morfofonetik olarak sıfat fiil ekinden sonra gelmiştir. Aynı şekle sahip iki ekin fonksiyonu, ekleşmedeki yeri dolayısıyla birbirinden ayırt edilir.

“esgi zamanda bir padşah varmış...” Vanaĝz.-3

var+Ø+Ø+Ø-Ø-**miş**+Ø+Ø+

“geldiydiK ĝonu ĝoñşu toPlanmış burıya...” Balıkesiraĝz.-367

gel-Ø-**di**+Ø+Ø+

“daha önce olmuşmuş...” Balıkesirağz.-463

ol-Ø-**muş**+Ø+Ø+Ø+Ø-Ø-**muş**+Ø+Ø+

Morfofonetik olarak yanyana gelmiş -muş şeklinin, morfofonemik dizilimi yukarıda örneklenmiştir. Benzer örnekler de bu şekilde çözümlenir.

Rivayet-Olgı Sıfat Fiil Eki

“...oza kelmiş süsin köl tigin ağıtıp...” KT-K/7

kel-Ø-**miş**+sü+Ø

“...cüftüm vefatı bolupturur...” NF-107/3

bol-Ø-**up**+Ø+Ø+

-up şekli bu ekleşmede zarf fiil eki değil, sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılmıştır.

“...tünle kopup t̃ā‘at kılğan kullarını haq te‘ālā kelāmı içinde medh kılıpturur...” NF-313/11

kıl-Ø-**ıp**+Ø+Ø+

“...oğlan anasını sewmiş menizlig sewdük...” NF-395/7

sew-Ø-**miş**+Ø+Ø+

“uyumuş irdi bir taş üzre şāpūr

yaman tüş körmegidin irdi rencūr” FŞ-278a/27

uyu-Ø-**muş**+Ø+Ø

“biyikrek yirde tutmuş irdi menzil

ayağ astıda ĥīlet-sāz-ı ġāfīl” FŞ-278a/33

tut-Ø-**mış**+Ø+Ø+

“līki hergiz nesne yokdur bī-sebeb

hīç sülāle gelmedükdür bī-neseb” G-2L.115b/7

gel-me-**dük**+Ø+Ø+

“Bacı ile de ne geldiydi başıma...” MT-162

gel-Ø-**di**+Ø+Ø+

“... yapdīdūk bu evi...” Zonguldakağz.-103

yap-Ø-**dī**+Ø+Ø+

Rivayet-Tespit Sıfat Fiil Eki

“...öz içi taşın tutmış teg biz...” T-1G/6

tut-Ø-**miş**+Ø+Ø

“yağın boldı erse et öz cān küdez

yağılık kişiler kütulmakı az” KB-130B/6

bol-Ø-**di**+Ø+Ø+Ø+er-Ø-

“...‘aqlın zāyil bolmış...” NF-288/4

bol-Ø-**miş**+Ø+Ø+

“alar kim ‘āfiyet künçin tutup ‘ākif bolupturlar” GT-46(23b)/1

bol-Ø-**up**+Ø+Ø+

“baluknu yakşı saklapsen...” OK-U.23/2

sakla-Ø-**p**+Ø+Ø+

“pes sebebledür cihānda her bir iş

gizlenüpdür bir iş içinde bir iş” G-2L.120a/10

giz+le-n-Ø-**üp**+Ø+Ø+

“...bu bilgi doğrudan doğruya elde edilmiş değildir.” NT-30¹¹⁹

ed-il-Ø-**miş**+Ø+Ø+

Tahmin Sıfat Fiil Eki

“...yañılıp ölsikiñin yeme bunta urtum...” KT-G/10-11

öl-Ø-**sik**+Ø+Ø

“özün köçgü atın senin köçkün ol

köçütçi ölüm kelgü āhır kün ol” KB-189B/15

köç-Ø-**gü**+Ø+Ø+

“ajun barça bütrü tükel artadı

körüp tañladaçı kanı bir munı” KB-194A/14

tañla-Ø-**daçı**+Ø+Ø+

“biligsiz heykeli bolğay şakāvet” GT-93(47a)/8

bol-Ø-**gay**+Ø+Ø+

“Her memlekette kıra çıkan her insan, kuş sesleriyle böyle düşünecektir.” SK-5

düşün-Ø-**ecek**+Ø+Ø+

Tahmin-İhtimal Sıfat Fiil Eki

¹¹⁹ Bu ekleşme, -miş şeklinin sıfat fiil eki olduğunun morfofonetik-morfonemik karşıtlık açısından bir örneğini teşkil etmektedir. Ekleşme bu halileyken -miş şeklinin sıfat fiil eki olduğu herkesçe kabul edilir. Ancak aynı örnek “el-Ø-de ed-il-Ø-miş+Ø+Ø+Ø+tir-Ø-Ø+Ø+Ø” şeklinde karşımıza çıktığında -miş şekli, birçok dilci tarafından zaman eki olarak kabul edilir. Oysa karşıtlık açısından düşünüldüğünde iki ekleşmede de ek, aynı fonksiyonda, yani sıfat fiil fonksiyonunda kullanılmıştır.

“...ülügüm bar üçün ölteçi bodanıg tirgerü igid(t)im...” KT-D/29

öl-Ø-**teçi**+bodan+Ø

“...kanı nelük ölgey ol beglig ol köneki nelük toṅgay küneške olurur ol ” IB-57

öl-Ø-**gey**+Ø+Ø

toṅ-Ø-**ḡay**+Ø+Ø

“keliglisi kelgey qalı kelmese

könül qalmaḡay kör anında basa” KB-144A/7

kel-Ø-**igli**+Ø+Ø+

“bu ança iş ermez ağır kelgü teg

bu işdin belinlep yırak turḡu teg” KB-155B/3

kel-Ø-**gü**+Ø+Ø

“...ne kılgusını bilmes boldı...” NF-281/10

qıl-Ø-**ḡu**+Ø+Ø+

“yaman ‘ādet ṭabī‘atta otursa (8) ol andan kitmeyiser ölmeyinçe” GT-157(79a)/7-8

kit-me-**yiser**+Ø+Ø+

“...cehānnıṅ türlü türlü taṅların (10) köz yumup andan burun kim bu cehāndan
kitkesen” GT-193(97a)/9-10

kit-Ø-**ke**+Ø+Ø+

“ölgünçe ol ir niyāz içinde bolısar” GT-211(106a)/3

bol-Ø-**ısar**+Ø+Ø+

“ki min hem eyledim köñlümni cāzim

ki taṅla bolḡamin deryāḡā ‘āzim” FŞ-262b/12

bol-Ø-**ḡa**+Ø+Ø+

“ol qapu kim ḡaḡdan açılmış ola

ol gerek kim tā ebed bāḡī qala” G-L.15b/1

ol-Ø-**a**+Ø+Ø+

“ḡanḡı nefis kim muṭī‘ oldı ḡaḡa

bulısar uçmaḡda ol ‘ömr-i beḡā” G-2L.218a/10

bul-Ø-**ısar**+Ø+Ø+

“ḡulı’l-ḡaḡ didi çalap sözi toḡru diyene

bugün yalan söyleyen erte utanasıdur” YE-F.69b/9-10

utan-Ø-**ası**+Ø+Ø+

“Çocuklar, bana bir şey oluyor; galiba öleceğim!” MT-32

öl-Ø-**eceğ**+Ø+Ø+

“Tamaşalık’ın her yıl meşhur Dana Bayramı vardı ki, herhalde Afrika’dan getirilmiş bir putperest âyini olacaktı.” MT-61

ol-Ø-**acak**+Ø+Ø+

“...illi teslim olūsa olceK...” Muğlaağz.-195

ol-Ø-**ceK**+Ø+Ø+

Tahmin-İhtimal/Endişe Sıfat Fiil Eki

“...bu yerde açlık birle ölgeymiz tép kağgurup yığlaştılar...” NF-292/10

öl-Ø-**gey**+Ø+Ø+

“...méni suwsuz öltürürsüz...” NF-355/7

öl-tür-Ø-**ür**+Ø+Ø+

“...korkarmen devā kılp (7) közin açkay...” GT-158(79b)/6-7

aç-Ø-**ķay**+Ø+Ø+

“...bizi bilinmez bir tehlikeye sürükleyecek gibi görünüyordu.” MT-164

sürükle-Ø-**yecek**+Ø+Ø+

“Yoksa sonra çok üzüleceğiz.” E-77

üz-ül-Ø-**eceğ**+Ø+Ø+

“...bu hükümete ne cevap verecük.” Malatyaağz.-242

ver-Ø-**ecü**+Ø+Ø+

“eyvah ben buni kesicağidum ha!” Uşhağz.-125

kes-Ø-**icağ**+Ø+Ø+

Tahmin-İhtimal/Gereklilik Sıfat Fiil Eki

“... ‘beyefendi’ eteğini öpmeye kalkması görülecek şeydir.” MT-155

gör-ül-Ø-**ecek**+şey+Ø+

“Deniz daha bembeyazken çıkacaksın yola.” OV-117

çık-Ø-**acak**+Ø+Ø+

“siz sola gidecēsunuz.” Trabzonağz.-216

gid-Ø-**ecē**+Ø+Ø+

Bu örnekte nicelik-nitelik dengelemesi meydana gelmiş, - ecek şeklindeki /k/ sesi erimiştir. Bu niteliğin kaybolması sonucu /e/ sesi niceliğe (uzunluk) sahip olmuştur.

Tahmin-İhtimal/İmkan Sıfat Fiil Eki

“...tün ortu kıanta negüde bulğay...” IB-24

bul-Ø-ğay+Ø+Ø

“...eger tanrı te‘ālādın tilese erdim haķ te‘ālā maņa her kün et bergey erdi...” NF-263/4

bér-Ø-gey+Ø+Ø+

“...itilniņ suğıdan (8) neķük keķerbiz...” OK-U.23/7-8

keķ-Ø-er+Ø+Ø+

“... onların son torunlarıyle iftihar edebileceklerini ummadığım için yanlarına pek sokulamam.” MT-9

ed-Ø-e+bil-Ø-ecek+Ø+ler+

“men öleceğam...” Vanağz.-3

öl-Ø-eceğ+Ø+Ø

“ne èdècöz...” Zonguldakağz.127

èd-Ø-ècö+Ø+Ø+¹²⁰

“gençlerimiz nerden başlıķ parası bulalar da vereler.” Malatyaağz.-320

bul-Ø-a+Ø+Ø+

ver-Ø-e+Ø+Ø

“malumi mulkumi bolicaķsız.” Uşhağz.-136

bol-Ø-icaķ+Ø+Ø+

Tahmin-İhtimal/Söz Sıfat Fiil Eki

“Anladık, gelmeyeceğim. Zaten çağırırsanız da gelmem.” SK-100

gel-me-yeceğ+Ø+Ø+

“... otlaķ parası almècèz senden...” Muğlaağz.-195

al-m-ècè+Ø+Ø+

Tahmin-İhtimal/Varsayım Sıfat Fiil Eki

“Dertsiz insan diyeceksiniz, sahiden dertsizdir.” SK-10

di-Ø-yecek+Ø+Ø+

“Öyle insanlar olacağına olmasın efendim.” SK-34

ol-Ø-acağ+Ø+Ø+

“...sen ne yapacaķsan bu ölü cendegi, sen yazıķsan.” Vanağz.-3

yap-Ø-acaķ+Ø+Ø+

¹²⁰ Örnekte ses kayıpları yaşanmış, büzölme olayı meydana gelmiştir.

“ya nere g_oyca_uğ” Zonguldakağz.-103

g_oy-Ø-**ca**+Ø+Ø+

Tahmin-Niyet Sıfat Fiil Eki

“eger tañrı te‘ālā bu ékki oğlumğa sıññat bérür bolsa men tağı üç kün rüze tutğaymen...” NF-140/8

tut-Ø-**ğay**+Ø+Ø+

“cān u köñülñi ni bilen alğasen” GT-236(118b)/7

al-Ø-**ğa**+Ø+Ø+

“... men saña başumñı kütumñı biremen...” OK-U.22/5-6

bir-Ø-**e**+Ø+Ø

“eydiserem vaşfını ol kişñüñ

kim cihānda mişli yokdur işinüñ” G-2L.19a/7

eyd-Ø-**iser**+Ø+Ø+

“... hayatımın hiçbir çağında böyle bir heyecanın, beni yoklamadığını itiraftan çekinmeyeceğim.” MT-6

çek-in-me-**yeceğ**+Ø+Ø+

“İsmail’i başımdan atacaktım.” MT-99

at-Ø-**acak**+Ø+Ø+

“Biz şimdi bunu Edirnemiz için ele alacağız.” E-35

al-Ø-**acağ**+Ø+Ø+

“bilmiyom ki gız bulacūğ.” Zonguldakağz.-103

bul-Ø-**acū**+Ø+Ø+

“...gidecuğ çayır almaya.” Trabzonağz.-134

gid-Ø-**ecu**+Ø+Ø+

Tahmin-Temenni Sıfat Fiil Eki

“tilekim bu erdi umunçum bu oğ

oğıglı maña bir du‘ā ıdğa oğ” KB-11A/5

ıd-Ø-**ğa**+Ø+Ø+

“anı tilermen kim maña zahmet birmegeysen” GT-80(40b)/7

bir-me-**gey**+Ø+Ø+

“tüşken er hācetin revā kılsañ (9) hağ seniñ hācetiñ revā kılğay” GT-89(45a)/8-9

kıl-Ø-**ğay**+Ø+Ø+

“yarın anda bu günāhlu kullara
ol şefā’at eyleyiser bunlara” G-L.13b/5

eyle-Ø-yiser+Ø+Ø+

“geldi kim baña kılavuz ola ol
da‘vet itdi bini toğru yola ol” G-2L.146b/5
ol-Ø-a+Ø+Ø+

“Onunla sana bir güzel yüzük alıp burada takacağız. Daima parmağında taşıyacaksın.”
MT-206

taşı-Ø-yacak+Ø+Ø+

“baña anladacâhsın.” Malatyaağz.-242

anla-d-Ø-acâh+Ø+Ø+

Tahmin-Yetkinlik Sıfat Fiil Eki

“...men andağ sézermen kim bu ‘ömer hilāfat işini yahşı kılğay...” NF-114/12-13

kıl-Ø-ğay+Ø+Ø+

“...peygāambar ‘as örinde kāfırlar birler uruşkay erdük” NF-409/3

ur-uş-Ø-ğay+Ø+Ø+

“...müdde‘iler melāmetinden kutulabilmegey” GT-237(119a)/9

kutul-Ø-a+bil-me-gey+Ø+Ø+

Yetkinlik Sıfat Fiil Eki

“...barķ itgüçi bediz yaratıgma bitig taş itgüçi tabğaç kağan çıkanı çañ señün kelti” KT-K/13

it-Ø-güçi+Ø+Ø

yarat-Ø-ıgma+Ø+Ø

“közin körmedük kılkaķın eśidmedük bodanımın...” BK-K/11

kör-me-dük+Ø+Ø

eśid-me-dük+bodan+Ø

“özünñi tutunğıl sewünñi küdez

özin tutğuçı er ajunda küşüş” KB-125B/4

Ø tut-Ø-ğuçı+er+Ø+

“özünñi yol ötgün saķın ay kadaş

sewinç kılma artuķ yazuķ kılma kaş” KB-189B/17

öt-Ø-gün+Ø+Ø+

“... men okıgan ermesmen tédim” NF-7/15

okı-Ø-ğan+Ø+Ø+

“...maşlahat oturur kim ta‘arruz (9) tilini kıskā kılğaysen...” GT-121(61a)/8-9

kıl-Ø-ğay+Ø+Ø+

“kaçan cān algıçı düşmen erişse” GT-189(95a)/6

al-Ø-ğıcı düşmen+Ø+

“sağ lāyık kanı ‘aql anlayası

yā kulak kanı sözün dinleyesi” G-L.8a/11

aqla-Ø-yası ‘aql+Ø+

dinle-Ø-yesi kulak+Ø+

“... benim gibi hiçbir zora karşı koymaya kudreti olmayan bir iradesiz adamı sağından, solundan iterlerse...” MT-35

ol-ma-yan bir iradesiz adam+Ø+

“Öyle düzeltici öyle yerine getiriciydi sevmek...” CS-17

düzel-t-Ø-ici+Ø+Ø+

“Paketin kaybolmuş, çalınmış olması ihtimalinin o ölüm anı geçip gittikten sonra yüzüne verdiği korku, öldürücü bir korkuydu.” SK-12

öl-dür-Ø-ücü bir korku+Ø+

Yetkinlik-Elverirlik Sıfat Fiil Eki

“...körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı...” KT-K/10

kör-Ø-ür+köz+Ø

kör-me-z+Ø+Ø

bil-Ø-ir+bil-ig+Ø

“sulṭān sordı kim ol ölümli kişi ni aytur...” GT-17(9a)/3-4

öl-Ø-ümli kişi+Ø+

“...ni yatur sen yatası yir degül” GT-272(136b)/11

yat-Ø-ası yir+Ø+

“cihānda qalmadı ol yitmegen ‘ilm

bilip taḥkīkını kesb itmegen ‘ilm” FŞ-245b/47

it-me-gen+Ø+Ø+

“bu işi bilmeziseñ nesne degül

bilmedin bildüm dimegil iy foḏūl” G-L.74a/1

bil-me-**z**+Ø+Ø+

“altun aḳḳadur cihānı gösteren

ḥalkı yoklık zulmetinden kurtaran” G-2L.88a/7

göster-Ø-**en**+Ø+Ø+

“... vagonumun fazla yumuşak ve aydınlık olmaması neşe kaçırın bir şey sayılmazdı.”

MT-45

kaç-ır-Ø-**an** bir şey+Ø+

“Benim bir parça soğuk su ile yaptığım yardıma o da öyle birkaç serinletici lakırdı ile mukabele etti.” MT-100

serin+le-t-Ø-**ici** lakırdı+Ø+

“Voli parası denilen, bir türlü ödenemeyen bitmez tükenmez bir parayı tayfa hakkında çıkarıyor...” SK-23

öde-n-Ø-e+Ø-me-**yen**+bitmez tükenmez bir para+Ø+

Yetkinlik-Elverirlik/Diğerlerinden Ayırma Sıfat Fiil Eki

“...il tutsıḳ yir ötüken yiş ermiş...” KT-G/4

tut-Ø-**sıḳ**+yir+Ø

“nece ḳuşḳa awḳa awındım sewindim

uçar ḳuş teg arḳun ağımda kürettim” KB-192A/5

uç-Ø-**ar**+ḳuş+Ø+

“menim ḥadıṣlerimdin işitmegenlerke tégürse bilmegenlerke öğretse...” NF-2/6

işit-me-**gen**+Ø+ler+

“bu gülistāḡa temāṣā ḳılḡan ir dembedem ma‘nī yimişin tāze yir.” GT-12(6b)/7

ḳıl-Ø-**ḡan** ir+Ø+

SONUÇ

Bu çalışmada Türk dilinin yapısını oluşturan anlam, görev, telaffuz karşıtlığını ve bu karşıtlığı oluşturan unsurlar olan iki kelime ile on ana ek çeşidinin alt fonksiyon üst fonksiyon ilişkisine (morfofonemik karşıtlık) bağlı alt fonksiyonları da karşılayan farklı (alt/üst/başka) şekilleri, onların ekleşmelerini temsil eden, Türkçeyle birlikte, Türk dilinin günümüz ya da tarihi başka diyalektlerine dağılan örnekleri bir araya getirilip çözümlenerek değerlendirilmiştir. Örnek çözümlemelerinde, kullanıldığı bağlama ve yere göre birbirinden farklı alt fonksiyonlara sahip on ek çeşidinin zengin şekillerle karşılandığı görülmektedir. Bu şekiller alt/üst/başka şekil karşıtlıklarını temsil eder. Söz konusu karşıtlıklar ses olayları, tabaka, vurgu, dilin iç dinamizmi, edebi kaygılar gibi sebeplere bağlıdır. Bu açıdan ekleşme çözümlemelerinin doğru yapılabilmesi için ses bilgisine hakim olmak gerekir.

İncelenen örneklerde bir şeklin farklı fonksiyonları karşılayabilmesi ve bir fonksiyonun farklı şekillerle karşılanabilmesi durumu morfofonetik-morfofonemik karşıtlığa işaret eder. Mesela $\pm I$ şekli tek başına bir fonksiyona sahip değildir. Ancak “Yapıver.” örneğinde zarf fiil, “Evi yak.” örneğinde hal eki, “Yapısı bozuk.” örneğinde yapım eki, “Yalan idi.” örneğinde cevher ek fiilini karşılar.

Eklerin üst fonksiyonları, alt fonksiyonlarının tespitinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

Örneğin ettirgenlik üstlendiği görev gereği sadece çatı ekinin alt fonksiyonu olabilir.

Çözümlemelerde ekleşme formülünün değişmediği, her ekin kendine ait bir yeri olduğu ancak ekleri karşılayan şekillerin farklılık gösterdiği görülmektedir. Tüm bunların aşağıda özetlenen sonuçları doğrulduğu gözlenmektedir:

1. Dile ait bütün unsurların, telaffuz edilenlerle kastedilenler arasında oluşturulan bir yapı ilişkisiyle belirlenmesi kuralının Türk diline has bir işçilikle karşı karşıya olduğumuz gerçeği işin temelidir. Değişen morfofonetik, değişmeyen morfofonemik dizilimi içeren bu kural, telaffuz edilen değerlerin edilmeyenlerle karşıtlık halinde olduğunu göstermektedir. Telaffuz edilen ve edilmeyen ögelerin anlam ve işlevleri arasındaki karşıtlığı oluşturan yandaş yandaş karşıtlık, alt işlev üst işlev karşıtlığı, şekil işlev karşıtlığı gibi mukayese unsurlarının çerçevesinde tespit edilmesi gerektiğini kanıtlayan zengin örneklerle Türk dilinin morfofonetik-morfofonemik karşıtlığının gözlemlenebilir ve takip edilebilir bir süreç ortaya koyduğu ve dili ancak bu zeminde anlamanın mümkün olduğu görülmektedir.

2. Morfofonetik-morfofonemik çözümlemenin somut elemanlar ve gerekçeler üzerinden ilişkilendirilerek yapılamaması yetersizliğinden kaynaklanan sorunların ve bu sorunlara bağlı olarak sorgulanmadan yerleşmiş terimlerin (isim ve fiil cümlesi ayrımı, zaman kayması, yardımcı fiil) yanlışlığının, anlam, işlev ve telaffuz karşıtlığının oluşturduğu prensipler dairesinde çözüleceği çeşitli eklemelerle görülmüştür.

çocuk+lar+dan+i-Ø-di+n+iz

çocuk+Ø+ Ø+Ø-Ø-tu+Ø+Ø eklemeleri gibi örnekler bu izahı kanıtlamaktadır.

3. Şeklin, herhangi bir eklemelerde bir görevlendirme emrinde olduğu ancak hiçbir görevlendirmenin şekle bağlı olarak delillenmediği gerçeği, Türk dilinin çeşitli eklemelerinde görülmektedir. “duradur-” eklemesindeki birinci unsurun kelime, ikincinin ek olarak görevlendirilmesi gibi örnekler Türk dilinin her döneminde geçerli olan eklemeler dersi niteliğindedir.

Daha önce ve halihazırda +DAn şeklinin sadece ayrılma hal eki olarak değerlendirilmiş olması temsilinde olduğu gibi, bu şeklin eklendiği kelimenin alt anlam türüne, kullanıldığı tamlamaya göre ayrılmanın dışında başka işlevler gösterdiği kanıtlanmıştır (tahtadan masa= sıfatlama eki, evlerden biri= ilgi eki gibi). Bu örnekler, dili inceleyebilmek için morfofonetik morfofonemik karşıtlığın kurulması gerektiğini ortaya koymaktadır.

4. Morfofonetik karşıtlığın ses olayları, başka şekillilik ve alt şekil-üst şekil karşıtlığı neticesinde meydana geldiği görülmektedir. “çocuk+lar”, “genç+ler” örneklerinde olduğu gibi eklerin eklendiği kelimeyle uyuma girerek farklı şekillere sahip olması bu durumun sonucudur.
5. Morfofonetik olarak farklı görevlendirme öğelerinin kullanılması veya onların ses olaylarına bağlı geçirdiği şekil değişiklikleri sonucu ortaya çıkan farklılıklar, birbirinden ayrı bir dil yapısı göstermez. Dilin varlığı ve yapısı bakımından herhangi bir diyalekt farkı yoktur. Zonguldak ağzındaki “sözüy içi” ile Kutadgu Bilig’deki “söznü içi” tamlamalarının aynı anlama geldiğini ortaya koyan morfofonetik-morfofonemik çözümleme örnekleri, görevlendirilen şekil unsurlarındaki değişikliklerin sadece morfofonetik fark oluşturduğu ve morfofonemik dizilimin değişmediği gerçeğini kanıtlamaktadır.

6. Telaffuz edilen ve edilmeyen unsurların bir bütün olarak ele alınması ve telaffuz edilmeyen unsurların yok sayılmaması, eklerin fonksiyonunun doğru tespit edilebilmesini sağlayan genel bir çerçeve oluşturur. “Okusun” cümlesindeki +sun morfeminin, “teklik 3. kişi emir eki” değil de, şahıs eki olduğu gerçeğinin ortaya konması gibi, benzer örneklerin de bu çerçeve sayesinde tespit edildiği görülmüştür.
7. Türk dilinin yapısına hakim olmak adına, morfofonetik-morfofonemik karşıtlık farklı yönleriyle ele alınabilecek geniş bir konudur. Bu açıdan telaffuz edilen ve edilmeyen unsurların karşıtlığında ses olaylarının etkisi, edebi metinlerin içeriği, tabakalaşmanın yansıması gibi konuların yanında şive ve lehçelerdeki morfofonetik farkların tespiti gibi hususlar incelemesi yapılabilecek başlıklar arasındadır.

TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Alt Fonksiyon	: Alt fonksiyon, üst fonksiyonları aynı olan eklerin farklı alt görevlere sahip olmasıdır.
Alt Şekil	: Bir ekin fonksiyonunun değişikliğe uğramadan çevre şartları nedeniyle uyuma girmesi sonucu aldığı şekillere alt şekil denir. Örneğin çokluk ekinin +lar ve +ler şekilleri alt şekildir.
Anlam	: Kelimeye ait bir olgudur. Kelimenin işaret ettiği kavramı verir..
Asıl Unsur	: Kelime ek karşılığında kelime, kelime kelime karşılığında tamlanan, cümlede ise çekim eki alan unsurdur. Örneğin kitap+lar ekleşmesinde asıl unsur kitap kelimesidir.
Benzetme	: Bir sesin çevresindeki seslerden etkilenecek o seslere tam veya yarı olarak, ilerlek yahut gerilek yönde değişmesidir.
Bitimli Zaman	: Geçmiş zaman ya da geniş zaman ekiyle cümlenin zamanda noktalanması bitimli zamana işaret eder.
Bitimsiz Zaman	: Fiilimsilerin sahip olduğu zaman türüdür.
Damga	: Telaffuz edilmeyen morfemi karşılayan şekil.
Diyalekt	: Lehçe, şive ve ağız karşıları.
Ekleşme	: İsim ve fiil kategorileri arasındaki düzenli geçişin temsilcisi olarak ortaya çıkan söz dizimi veya söz dizimi unsurudur.
Erime	: Bir sesin kendisinden önceki sesin açıklığında eriyerek kaybolmasıdır.
İşlev	: Ekin sahip olduğu görevdir.
Karşıtlık	: Birbirini var eden ve sınırlandıran ilişkiler bütünüdür.
Kategori	: Ortak niteliklere sahip olan dil unsurlarının oluşturduğu sınıf.
Morfem	: Ek ya da kelime.

Morfofonemik	: Morfemlerin sahip olduğu ses değerlerinin karşılıadığı işlevi ifade eder.
Morfofonemik Karşıtlık	: Morfofonemik karşıtlık, bir ekleşmede telaffuz edilen ve edilmeyen öğelerin toplamıdır. Fonem değeri taşıyan, yani fonksiyonları farklı olan eklerin karşıtlılığıdır.
Morfofonetik	: Morfemlerin karşılıadığı ses değerlerini ifade eder.
Morfofonetik Karşıtlık	: Morfofonetik karşıtlık, fonksiyonları aynı olan eklerin fonetik olarak fark göstermesi durumunda ortaya çıkar.
Nicelik-Nitelik Dengelemesi	: Bir sesin niteliğinden kaybederek nicelik değeri kazanmasıdır. (arığ>arī gibi.)
Şekil	: Bir morfemin sahip olduğu ses değerleri dizisidir.
Tamlama	: Kelime ile kelime ilişkisinde kurulan yapı. İsim isim, isim fiil, fiil fiil ve fiil isim tamlaması olmak üzere dört türü vardır.
Telaffuz Aralığı	: İki hece arasındaki telaffuz sırasında geçen süre.
Türkçe	: Her Türk dili konuşucusu için kendi diyalekti Türkçe olarak isimlendirilir. Bu çalışmada Türkiye Türkçesini temsil etmektedir.
Üst Fonksiyon	: Alt fonksiyonların ortaklaştığı üst kategoridir. Zaman ve şahıs ekinin çekim eki olması gibi.
Üst Şekil	: Uyum sonucu fonetik olarak değişikliğe uğrayan tüm alt şekilleri karşılayan morfeme üst şekil denir. –dı, –di, –du, –dü, –tı, –ti, –tu, –tü şekillerinin karşılayan üst şekil –DI şeklidir.
Yandaş Karşıtlık	: Üst fonksiyonları farklı olan ve yan yana kullanılan morfemlerin karşıtlılığıdır. Örneğin zaman ekinde sonra daima şahıs ekinin gelmesi bu karşıtlığa örnektir.
Yardımcı Unsur	: Kelime ek karşıtlığında ek, kelime kelime karşıtlığında tamlayan, cümlede ise yardımcı öğelerdir. Mesela “yürüyen adam” tamlamasında yardımcı unsur “yürüyen”dir.

Yayınma

: Kök ünlünün ilerlek ya da gerilek bir şekilde artlık-önlük, yuvarlaklık-düzlük, darlık-genişlik özelliklerini yaymasıdır.

Yerdaş Karşıtlık

: Ekleşmede birbirlerinin yerini alabilen eklerin karşıtlığıdır. Bu ekler yan yana bulunamaz. Geniz ve geçmiş zaman ekleri gibi.

KAYNAKÇA

- Abasıyanık, S. F. (2022). Son Kuşlar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Adalı, O. (2004). Türkiye Türkçesinde Biçim Birimler. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Ağca, F. (2016). Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 09
- Akar, A. (2013). Muğla ve Yöresi Ağızları. Ankara: TDK
- Aksan, D. (1998). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Aksan, D. (1999). Şiir Dili ve Türk Şiir Dili. Ankara: Engin Yayınları
- Akşehirli, S. (2018).” Türkçede Bağımlı Karşıt Anlamlılık”. Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi 4(1): 41-60
- Argunşah M.(2009): “Karahanlı Türkçesindeki Emir Ekleri Üzerine”, Yusuf Has Hacıb ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri: 45-60
- Argunşah M., Yüksekaya G. S. (2017). Karahanlıca Harezme Kıpçakça Dersleri. İstanbul: Kesit Yayınları
- Aydın, H. (2012). Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirimin Kullanımı. Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/2 Spring 2012, p.169-181
- Banguoğlu, T. (1995). Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Başdaş, C. (2006). “Türkçede Üçüncü Grup (Ara Ekler)”. I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında Sunulan Bildiri, 26-27 Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Başkan, Ö. (2003) Lengüistik Metodu. İstanbul: Multilingual Yayınları
- Bilgegil, M. K. (2014). Türkçe Dilbilgisi. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Buran, A. (1996). Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hāl) Ekleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1995). Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri Ağızları. Ankara: TDK
- Cevizci, A. (1999). Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları
- Coşar, A. M. (1993). Türkçe İsim Tamlamalarının Tasnifi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi
- Crystal, D. A Dictionary of Linguistics & Phonetics, Blackwell, ABD 2007.

- Daşdemir, M. (2000). Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi
- Delice, H. İ. (2000). "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi" Cumhuriyet Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 24, 221-235
- Delice, H. İ.(2013). "Türkçenin Ekleri Yapı Açısından Nasıl Sınıflandırılmalıdır" İstanbul Üniversitesi. VIII. Türkoloji Kongresi, 30 Eylül – 4 Ekim 2013, İstanbul (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:3315315)
- Delice, H. İ. (2017). "Türkçenin Öncül Ekliliği Ve Türkçede Öncül Ek Taşıyan Yapılar". Turkish Studies, vol.4, no.3, pp.703-716
- Delice, H. İ. (2017). Sözcük Türleri. İstanbul: Asitan Kitap
- Demir, N. (2006) Trabzon ve Yöresi Ağızları Cilt I-II-II. Ankara: Gazi Kitabevi
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2003). Türk Dili El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demir, S. A. (2013). "Türkçede Anaforik Zaman İfadeleri". Turkish Studies, Volume 8/9.1099-1109. Ankara
- Demirci, K. (2014). Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler. Ankara: Anı Yayınları
- Deny, J. (2012). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Kabalcı Yayınevi
- Dilaçar, A. (1971). "Gramer", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara, s. 83-145.
- Eckmann, J. (2014). Nehcü'l-Ferâdis Uşmaölarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) Metin–Dizin–Sözlük. (Yayınlayanlar: Semih Tezcan- Hamza Zülfikar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata) Ankara: Türk Dil Kurumu
- Ediskun, H. (2017), Türk Dilbilgisi, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2002). Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker Yayınları
- Ercilasun, A. B. (2011). Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine, Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler: 61-72
- Ercilasun, A. B. (2014). Kutadgu Bilig Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları
- Eren, M. E. (1997). Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları. Ankara: TDK
- Ergin, M. (2013). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım
- Ferhad ü Şirin (Ali Şir Nevayi),
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84271998/f501.planchecontact.r=ferhad>
"Erişim Tarihi: 30/05/2024"
- Gabain, A. (1988). Eski Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

- Gemalmaz, E. (1996), (STT’nde işaretli (/Ø/) “Görev Ögeleri Üzerine”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S 6, Erzurum, s. 1-4.
- Gencan, T. N. (2007). Dil Bilgisi. Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık.
- Gülensoy, T. (2000). Türkçe El Kitabı. Ankara: Akçağ Yayınları
- Gülseren, C. (2021). Malatya İli Ağızları. Ankara: TDK
- Gülsevin, G. (2004). “Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine”. V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı. I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 1267-1283
- Gülsevin, G. (2000). “Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 45(1997), 214-224.
- Gülsevin, G. (2017). Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Güntekin, R. N. (2022). Miskinler Tekkesi. İstanbul: İnkılâp Kitabevi
- Hacib, Y. H. (2015). Kutadgu Bilig (Viyana, Fergana, Kahire Nüshası). Ankara: Türk Dil Kurumu
- Hacıeminoğlu, N. (1984). Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller. İstanbul: Cönk Yayınları
- Hacıeminoğlu, N. (1992). Türk Dilinde Edatlar. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. (2008). Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengirmen, M. (2015). Türkçe Dilbilgisi. Ankara: Engin Yayınevi
- İlhan, A. (2023). Elde Var Hüzün. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- İmer, K., A. Kocaman & A. S. Özsoy. (2011). Dilbilim Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İnalcık, H. (2014). Osmanlılar ve Haçlılar. İstanbul: Alfa/Tarih Basım Yayın Dağıtım LTD. ŞTİ.
- Kamadan, M. (1969), “Ortaöğretimde Dilbilgisi Sorunu”, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, C: XX, S: 216, s.746-751.
- Karaağaç, G. (2013). Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu
- Karaağaç, G. (2016). Türkçenin Dil Bilgisi. Ankara: Akçağ Yayınları

- Karahan, L. (1999), “Yükleme(Accusative) ve İlgı Genitive Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1996, TDK Yayınları, Ankara, s. 605-611.
- Karaman, B. İ. (2009). “Anlam Karşıtlığı ve Eşdeğerlik: Almandaki ‘aufgeben’ Sözcüğü Üzerine Bir Çalışma”. Dilbilim Araştırmaları Dergisi. 2.sayı. 2009: 17-35.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2019). Gülistan Tercümesi. Ankara: Türk Dil Kurumu
- Kemal, Y. (2022). Eski Şiirin Rüzgârıyla. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti
- Kıran, A. , Z. (2013). Dilbilime Giriş. Ankara: Seçkin Yayınları
- Korkmaz, Z.(1992). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Korkmaz, Z, (2003), Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Kosch, I. (2004). “The significance of absence:The case of zero and empty morphs”.South African Journal of African Languages,vol.24,no.4,.245-251.
- Köktekin, Kâzım. (2008). Eski Anadolu Türkçesi. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Kuş, B. (2018). Tarihî Türk lehçelerinde tasvir fiilleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
- Lübimov, K. (1959). “Türkçede Kaç İsim Hali Var?”, Türk Dili, C. 8, S. 96, Ankara, s. 688-690.
- Mayzel, S. (1957). “Türk Dilinde İzafet (İzafet v Turetskom Yazıke)” Sov. Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yayınları M.-L. 1957, 1958, s. 279-313. (çeviren: Abdülkadir İnan)
- Mert, O. (2002). Kutadgu Bilig’de Hâl Kategorisi. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi
- Mutlu, H. K. (2022). Balıkesir İli Ağızları İnceleme-Metinler-Sözlük. Ankara: TDK
- Özel, İ. (2006). Neyi Kaybettiğini Hatırla. İstanbul: Şûle Yayınları.
- Özgündüz, Ş.A. (2022). Atasözlerimizde Sıfat Fiil Kategorisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Özmen, M. (1996). “Bir Eksiltili Cümle Tipi Üzerine”, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Enstitü Dergisi, C. 4, S. 4, s. 71-82
- Poyraz, E. (2021). Tarihi Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Püsküllüoğlu, A. (2003). Arkadaş Türkçe Sözlük. Ankara: Arkadaş Yayınevi

- Saussure, F. (1998). Genel Dilbilim Dersleri. İstanbul: Multilingual Yayınları (çev: Berke Vardar)
- Say, A. (2002). Müzik Sözlüğü. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları.
- Sazak, Ş. (2009). Türkiye Türkçesinde karşıtlık işlevli söz dizimsel yapılar. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Sev, G. (2007). Tarihi Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri. Ankara: Akçağ Yayınları
- Süreya, C. (2008). Sevdâ Sözleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Şahin, H. (2005) “Türkçede Zaman Belirleyicileri ile Kip ve Zaman Eklerinin Uyumı” İzmir, Fikret TÜRKMEN Armağanı.2005 S.650
- Şahin, H. (2011). Eski Anadolu Türkçesi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şıkşık, N. (2019). Nehcü’l-Feradis’te Hal Eki Kategorisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Tahir, K. (2016). Devlet Ana. İstanbul: İthaki Yayınları
- Takoğlu, T. (2017). Kutadgu Bilig’de Sıfat Fiil Kategorisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Takoğlu, T. (2020). “Türkçede ±DAn Şeklinin Fonksiyonları”, Türek, 2020,8/23: 346-362.
- Tapar, D. (2023). Tarihi Türk Şivelerinde Soru Eki. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Tek, E. (2018). Nehcü’l Feradis’te Zarf Fiil Kategorisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Tek, E. (2023). “İnce Memed’de Ağzılara Ait Fonetik ve Morfolojik Özellikler”, SOBİDER, 2023. sayı 63: 424-455
- Timurtaş, F. K. (2012). Eski Türkiye Türkçesi. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Topaloğlu, A. (1989). Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Topaloğlu, A. Gürlek, M. (2016). Türkçede Fiiller ve Çatıları. İstanbul: Kesit Yayınları
- Topçu, Ç. (2011). Türkçede Sıfat Fiil Kategorisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Topçu, Ç. (2023). “Gramerleşme hakkında”. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (35), 129-137.
- Topçu, N. (2015).Varoluş Felsefesi Hareket Felsefesi. İstanbul: Dergâh Yayınları

- Turan, Z. (1996). “Eski Anadolu Türkçesi’nde Ol- Cevherî Fiili”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1996 - Vol. - pp.265-285 - ISSN : - DOI : - 199
- Turan, Z. (1999). “Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi”. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 13: 73-85.
- Turan, Z. (2004). “Türkçenin Yapım Ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır”. IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı, (24-29 Eylül 2000), TDK Yayınları, Ankara 2004, 1835-1844.
- Turan, Z. (2006). Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı. Ankara: TDK
- Turan, Z. (2006). “Türkçede Basit/ Birleşik Çekim Ayırımıyla Sembolleşen Fiil Çekiminin Problemleri” - Journal of Turkish Studies - Vol.30/III - pp.279-292 - ISSN : - DOI : - 2006
- Turan, Z. (2008). “Gösterme Sıfat Fiili” Ahmet Bican Erilasun Armağanı. Ankara: Akçağ Yayınları, 235-243
- Turan, Z. (2015). “Türk Dilinde Sıfatlama Ekleri” X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı (28 Eylül- 1 Ekim 2015, Saraybosna) Bildirileri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Mat. Tic. İşl., Ankara 2015, 616-622
- Turan, Z. (2015) Ekleşme Dizisinin Karşıtlık Düzeni. Yüksek Lisans Ders Notları
- Turan, Z. (2016). “Tarihi İnkişafı Sebebiyle Dilciliğin Türk Dilciliğinin Seyrine Etkisi”. Uluslararası Türk Dünyasında İlmî Araştırmalar Sempozyumu (29-31 Mayıs 2016, Celalabat/Kırgızistan) Bildirileri 2016, 515-521
- Turan, Z. (2018). “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”, Türkbilig, 2018/35: 97-110.
- Turan, Z. (2018) Türk Dilinin Şekil Bilgisi. Lisans Ders Notları
- Turan, Z. (2023) Türk Dilinin Ses Bilgisi. Lisans Ders Notları
- Turan, Z. (2024) Türk Dil(ciliğ)ine Yazılar. İstanbul: Kesit Yayınları
- Türk Gramerinin Sorunları. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Uşaklıgil, H. Z. (2021). Mai ve Siyah. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi
- Ünver, S. (2021). Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver’in Kaleminden Edirne. Yayına Hazırlayan: Ender BİLAR. İstanbul: Hiper Yayın
- Üstünova, K. (2014). Türkiye Türkçesinde Yapı Kavramı ve Söz Dizimi İncelemeleri. Bursa: Sentez Yayıncılık

- Vardar, B. (1988). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual Yayınları
- Veli, O. (2015). Bütün Şiirleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yaman, E. (2017) Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları, Ankara: TDK
- Yener, M. L. (2007). Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine / On the Problem of Part of Speech in Turkish Language. Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, (Tunca Kortantamer Özel Sayısı 1), 2/3 (Summer), 606-623
- Yumurtacı, A. (2023). Anadolu Ağızlarında Hal Kategorisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Yunus Emre Divanı (Fatih Nüshası), <https://portal.yek.gov.tr/main/login> “Erişim Tarihi: 30/05/2024”
- Zülfikar, H. (2011). Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Tuğçe TAKOĞLU	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Türk Dili ve Edebiyatı
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
Programı	Türk Dili ve Edebiyatı
Makale ve Bildiriler	
1. Takoğlu, T. (2017). “Har-nâme’de Sıfat Fiil Kategorisi.” Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 6(2), 644-656. 2. Takoğlu, T. (2020) “Türkçede ±DAn Şeklinin Fonksiyonları”, Türuk, 2020,8/23: 346-362. 3. Takoğlu, T. (2021) “Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an Tercümesinde Tamlamalar”,Sobider,2021,8/50 449-461	